

GARAI LÁSZLÓ

**EMBERI POTENCIÁL
MINT TŐKE**

Bevezetés a gazdaságpszichológiába

AULA

Budapest, 1998

A könyv bemutatja azoknak a kutatásoknak az eredményeit, amelyeket az Országos Tudományos Kutatási Alap – TO17995 nyilvántartási szám alatt – támogatott.

ISBN 963 9078 45 X

„A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték – a feladat az, hogy megváltoztassuk!”

A huszonhat éves Marx ezen szavai... mottóként szolgálhatnak a politikai gazdaságtan összes nagy művelőjének pajzsán is...

Paul A. Samuelson

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
Az általános gazdaságpszichológia alapjai	9
<i>A homo oeconomicus</i>	10
A gazdasági ésszerűség axiómái és a tevékenység	11
A homo oeconomicus szükségletei	17
Négy pszichológia	22
A behaviorista pszichológia	23
A kognitivistá pszichológia	26
A szociálpszichológia	29
A pszichoanalízis	34
Kétféle logika a gazdaságpszichológia örökségében	37
Egyszerű gazdasági magatartás modellje	41
Piaci szabályozás mellett	41
Szervezeti szabályozás mellett	43
Az ember természetéről	49
Végül is milyen az ember gazdaságpszichológiai természete?	49
A specifikusan emberi alapszükséglet (SEASz)	51
A közvetítő szociális identitás	59
A szociális identitás feldolgozása	60
A szociális kategorizáció	60
A szociális identitás feldolgozásának állati előzményei	63
A szociális identitás feldolgozásának emberi sajátosságai	67
A szociális kategorizáció paradoxonjai	68
Szociális identitás és a gazdasági tevékenység alanya	76
Diszpozíció és indiszpozíció	76
Identifikáció és diszpozíció	80
A gazdasági tevékenység identifikációja	86
Egyenlőség és ki választottság	91
Az egyenlőség gazdaságpszichológiája	91
A kiválasztottság gazdaságpszichológiája	95
Fejezetek a speciális gazdaságpszichológiából	100
Termelő magatartás: termesztés és munka	100
Leszámítolás	100
A munka: eszköz vagy kielégülés?	109
A munkanélküliség gazdaságpszichológiája	114
A beszerző magatartás: vásárlás és igényérvényesítés	118
A tartós fogyasztási cikk	119
Melyikre legyen szükség	123
A bevásárlás	125
Áruféleség - árucikk - márka	128
Az igényjogosultság érvényesítése	131

A második modernizáció	134
A modernizáció két szakasza	134
Kapitalizmus és posztkapitalizmus	134
A második modernizáció	139
Az emberi erőforrás termelése és az emberi tőke	142
Beruházás emberi tőkébe és a második modernizáció	142
Információgazdálkodás	145
Ahol az öreg hölgy meglátogatott szeretőjének paradigmája érvényesül	149
Az emberi tőkével való gazdálkodás három meghatározó kérdése	150
A totális állam	158
A lelki jelenség homokszemei a gazdasági gépezetben	158
Az emberi feldolgozóipar embertelensége	161
Egy furcsa iparcikk: a viszony	163
A „létezett szocializmus”: a második modernizáció bolsevik típusú változata	166
A terv	168
A tervező személy kultusza	171
A forma és a szubsztancia	176
Szükségszerű tartozéka-e a bolsevik típusú változatnak a bolsevik típusú ideológia?	176
Mit jelent „bolsevik”?	179
Emberi tőke a szocializmusban	182
Emberi tőke és viszony	184
Bürokratikus állam élén illegális párt	187
Bürokrácia és karizma	187
A demokratikus centralizmus	190
A nómenklatúra	192
Identitásalakítás a bolsevik típusú társadalmi struktúrában	196
Marxtól MatrJóskához	201
Bolsevik típusú önfegyelem és a tökéletes monopólium absztrakciója	203
Az összeomlás gazdasági oka	205

BEVEZETÉS

Igaz-e, hogy úgy dolgozunk, ahogyan megfizetnek bennünket, amint erre Puskás Öcsi szállóigévé lett mondása figyelmeztet: „Nagy pénz: nagy foci; kis pénz: kis foci”? S jogos-e Tom Sawyer várakozása, hogy pajtásai majd fizetni fognak, amiért átengedi nekik annak élvezetét, amivel éppen foglalkozik?

Meglehet, csakhogy Tom Sawyer éppen kerítést meszel, ami eredetileg munka lenne, az ő számára meg éppenséggel kényszermunka: tudjuk, hogy Polly néni büntetésül róttá rá egy strandolásra csábító nyári szombat délután. Puskás Öcsi pedig futballozik, ami eredetileg szórakozás volna, hát még egy olyan csapattal, mint az övé volt.

Árucserében persze azt illeti a pénz, aki szolgáltatja az árut, s az köteles fizetni, aki annak a hasznát élvezi. Ez érvényes kell, hogy legyen olyankor is, amikor az áru nem valamilyen *termék*, hanem maga a *tevékenység*: munkánkért pénzt kapunk – szórakozásunkért pénzt fizetünk.

Könyvem azokról a *pszichológiai* viszonyokról szól, amelyek az ilyen és ehhez hasonló *gazdasági* összefüggéseket akár a visszájukra is fordíthatják. Például az embert nemcsak arra vehetik rá, hogy szórakozásért pénzt fogadjon el, hanem arra is, hogy a maga által végzett munkáért még ő fizessen. Azután pedig elérhetik a *Tom Sawyer-effektust*: hogy a kerítésmeszelést, amiért úgy fizettünk, mintha szórakozás lenne, szórakozásnak is érezzük; vagy a *Puskás Öcsi-effektust*: hogy a foci, amiért fizetést kapunk, mint a munkáért, munkává is válják a számunkra.

Olyan körülmények között, amikor – mint korunkban – a piaci kifizetéseknek egyre inkább túlnyomóvá váló hányada nem jószágért, hanem szolgáltatásokért történik, a tevékenység piaci megjelenésének ilyen és ehhez hasonló gazdaságpszichológiai „furcsaságai” befolyásolhatják minden áru viselkedését. A könyv ezt azzal a fejleménnyel összefüggésben tárgyalja, amelyet a huszadik századi gazdaság leglényegesebb megkülönböztető vonásaként kezel:

A gazdasági-társadalmi rendszerek modernizációjuk során a XIX. században másképp viszonyultak működésük *anyagi*, és megint másképp *emberi* feltételeihez: az anyagi feltételeket, amelyektől működésük függött, egyre inkább maguk termelték – az emberi feltételektől viszont, melyeket is nem maguk termeltek, egyre inkább függetlenítették működésüket. Viszont ennek során *előáll az információval való gazdálkodásnak egy antinómiája, amely a XX. századra egy második modernizációt kényszerít s*

Puskás Öcsi és Tom Sawyer

Termék-áru és tevékenység-áru

A pszichológiai viszonyok a gazdasági összefüggéseket a visszájukra fordíthatják

A piaci kifizetések túlnyomó hányada ma nem jószágért, hanem szolgáltatásokért történik

Antinómia és második modernizáció

E MÁSODIK MODERNIZÁCIÓ SORÁN A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI RENDSZEREKNEK MŰKÖDÉSÜK EMBERI FELTÉTELEIT ÉPPÉGY TERMELNIÖK KELL, MINT AZ ANYAGIAKAT.

A gazdasági működés emberi feltételeinek termeléséről szóló tudomány

Az olvasó jóindulatába ajánlott könyv úgy tárgyalja a gazdaságpszichológiát, mint ennek a fejleménynek a tudományát. Elvégre a második modernizáció során a gazdálkodás egyre nagyobb súllyal alakul át információgazdálkodássá, márpedig az információkezelésben mindaz, ami meghaladja a számítógépek kompetenciáját, az pszichológiai jelenség, s így ennek a gazdálkodó rendszerbe illesztésével kell boldogulni. Ennek szemszögéből vizsgálja hát a könyv a második modernizáció olyan további fejleményeit, mint *az állami szervezet térnyerése a piaccal szemben a gazdaság feletti hatalomban* s a tervgazdaságra épülő szovjet típusú rendszerekben *egy illegális párt térnyerése a bürokráciával szemben az állami hatalomban*.

A négy nagy pszichológiai elmélet

A négy nagy pszichológiai elmélet – a *viselkedéspszichológia*, a *kognitív lélektan*, a *pszichoanalízis* és a *szociálpszichológia* – alkalmazásával mutatom majd be a gazdasági magatartásnak azt a négy különböző modelljét, amely sorra megvalósul a piacgazdaságban, a belőle kialakult vegyes gazdaságban, a tervgazdálkodás rendszerében, illetve abban, amely ennek lebomlásán keresztül Magyarországon e napokban alakul át – függetlenül attól, hogy mit hisz magáról – vegyes gazdasággá.

*

„... kis pénz → kis foci”?

Könyvem *jelentősen bővített és átdolgozott kiadása a „... kis pénz → kis foci”?* Egy gazdaságpszichológia megalapozása című, a Magyar Közgazdasági Társaság által 1990-ben megjelentetett könyvnek. Benne végig olyan logikát alkalmazok, amelyet első látásra mind a gazdaságtan, mind a lélektan művelője különösnek tarthat.

A gazdaságtan, a lélektan és a gazdasági lélektan logikája

A *gazdaságtan* logikája a körül a kérdés körül forog, hogy egy gazdasági szervezet, rendszer, amelyben emberek tevékenykednek, mekkora dologi ráfordítással mekkora dologi kibocsátást tud elérni. A *pszichológia* szemléletlélektan szemlélete a tevékenység dologi terméke helyett ennek személyi feltételeivel számol, képességekkel és ismeretekkel, szükségletekkel és élményekkel, amelyek élményekkel, melyek együttesen határozzák meg, miképpen működik egy társadalmi szervezetben ez vagy az az ember. A *gazdaságpszichológia* mármint gazdasági lélektan magával a tevékenységgel foglalkozik: nem azzal, amiből megterem, nem is azzal, ami belőle megterem, hanem magával az emberek magával az emberek tevékenységével, ahogyan egymással egy gazdasági rendszerben illeszkednek.

Gazdaságtani kategóriák pszichológiai leírásához

Nos, ezzel függ össze e gazdaságpszichológiai könyv gondolatmenetének az a sajátossága, hogy *személyek* legkülönfélébb pszichológiai összefüggéseiről közgazdaságtani kategóriákban próbál gondolkodni – közben azonban amellettt érvel, hogy a gazdasági összefüggések kezelésére ma nem

alkalmas egy olyan kategóriarendszer, amely kizárólag *dolgok* termelésére, elosztására, cseréjére és fogyasztására vonatkozó fogalmakból épül. Így a könyv egyfelől a különféle emberi potenciált úgy tekinti, mint *humán tőkét*, amellyel kapcsolatosan pénzben lehet számítani, mekkora ráfordítást igényel az előállítása és mekkora a hozama a használatának. Másfelől a gazdasági folyamatoknak pénzben számítható közvetítője mellett a könyv számon tart egy másik közvetítőt is, amelyet pedig hagyományosan csak gazdaságon kívüli összefüggésben szoktak tekintetbe venni: a *szociális identitást* a hozzá kapcsolódó taburendszerrel. A könyv egyszerre mutatja be, hogy ezzel a közvetítővel ugyanolyan gazdaságossági számításokat lehet végezni, mint a pénzben kifejezettekkel, hogy a kétféle számítás egymásba átfordítható¹ – és azt, hogy e kétféle számítás mindeközben egymástól eltérő logikát követ.

A kétféle szempont bármelyikének elhanyagolása a másik „javára” valójában mindig ártalmasnak bizonyul ez utóbbira nézve. Hogy az anyagi termelés, elosztás, csere és fogyasztás szférájának mennyit ártott, amikor eszmei szempontok szerint próbálták rendszabályozni, erről az utóbbi években sok szó esett. De hogy az az anyag, amelyet az eszme satujába szorítva próbálnak megmunkálni, közvetlenül termi meg a szellem válságának megannyi, a bomláson át a teljes szétrohadásig mutató tünetét, az ideológia és a kultúra válságán át egész odáig, ahol a magánlélek József Attila „ezernyi fajta népbetegség”-ébe zuhan vissza („sivár | bűn, öngyilkosság, lelki restség, | mely hitetlen csodára vár”) – mindezt csak mostanában kezdjük érzékelve sejteni.

S éppígy tapasztalni ma sokszor, mennyire pusztító hatású a kultúrára, hogy sorsa felől piaci megfontolások szerint döntenek. S jelen könyv különböző oldalról fogja bemutatni azt az összefüggést, mely szerint a szellemi szféra ilyen megszorítása éppen az anyagi szféra válságának megoldását teszi lehetetlenné.

*

A gyakorlati alkalmazást tekintve a könyv amellel érvel, hogy a gazdaságpszichológia eljárásai olyanok, mint a Naszreddin Hodzsáé, aki egyszer olyan gazdasági hatótényező működését változtatta meg, mint amilyen egy gazdag nagyúr. Gazdag nagyúrnak mutatta drága köpenye és selyem-turbánja azt az embert, aki éppen egy tóban fuldoklott, amikor Naszreddin Hodzsza arra haladt. Hősünk, amikor látta, hogy a tó partján segítőkész emberek hiába nyújtogatják a fuldokló felé a kezüket, hiába unszolják őt: „Add a kezed!”, rámutatott, hogy az ilyeneket „tudományosan, természetük jellegzetességének megfelelően” kell kimenteni, márpedig ki látott gazdag nagyurat, aki egyszer is

Az eszmei szempont árt az anyagi termelésnek...

...és az anyagi szempont árt az eszmei alkotásnak

Naszreddin Hodzsza

¹ A könyv Függelékbe bemutatja a szociális identitással végezhető számításoknak egy technikai eszközét, az *exkluzivitási mértéket*.

A felek együttműködési készsége és azonosításuk módja

adott volna valamit valakinek. „Nesze!” – kiáltotta hát Naszreddin Hodzsa, amikor ő nyújtotta a kezét, a fuldokló pedig, lám, azonnal utána kapott.²

A helyzetet, amelyben két fél együttműködésére támadt szükség, persze, nem Naszreddin Hodzsa teremtette. S éppígy, természetesen a gazdaságpszichológia sem maga teremti a maga helyzeteit, természetesen. Utóbbiak gazdasági folyamatok eredményeként állnak elő. Ám Naszreddin Hodzsa helyzete is úgy volt adva, hogy ha tényezői közül például hiányzott volna az, hogy a feleknek *van* kezük, s *ez tud* mozdulni, akkor a mentés ügyét a fortély sem lett volna képes megmenteni. Éppígy a gazdasági helyzetek megoldásához is nagyon gyakran szükség van a gazdasági eszközökön felül még valamilyen járulékos fortélyra, s ezt a gazdaságpszichológia is úgy alkalmazza, hogy számításba veszi a helyzet tényezőinek *szociális identitását*. S egy működésképtelen rendszert működőképpé tud tenni, az egyféleképpen működőt pedig másféle működésre tudja készíteni, ha befolyásolni képes, hogy a tőle függetlenül adott hatótényezők közül melyik hogyan azonosítsa magát és másokat szóban forgó működésüknél fogva: vajon úgy-e például, mint aki ad, vagy pedig úgy, mint aki kap, s vajon a fizetség, amelyről így kerül szó közte és partnere között, a végzett tevékenységet úgy ellentételezi-e, mint *munkát*, vagy pedig úgy, mint *szórakozást*.

Egy ilyen gyakorlat kibontakoztatása érdekében jelen könyv elméletileg amellet érvel, hogy

A LELKI JELENSÉGEKKEL GAZDASÁGI HATÓTÉNYEZŐKÉNT KELL SZÁMOLNI.

Közgazdászoknak is és pszichológusoknak is.

Ellenőrző kérdések

- 1., Mi a gazdaságpszichológia?
- 2., Mi a különbség a gazdaságtan, a pszichológia és a gazdaságpszichológia szemlélete között?

² Szolovjov: *A csendháborító*. Bp.: Európa, 1987. 52–54. oldal.

AZ ÁLTALÁNOS GAZDASÁGPSZICHOLÓGIA ALAPJAI

„A gazdaságtudományok érdeklődésének gyújtópontjában áruk viselkedése áll, nem pedig embereké” – fogalmazza meg Boulding³ azt a széleskörűen elterjedt véleményt, amely az egyéni magatartást azért tartja irrelevánsnak az áruk piaci magatartásának szempontjából, mert a pszichológiai véletlenek nagy száma egymást kiegyenlíti, s a piac „láthatatlan keze” így biztosítja, hogy a gazdasági törvényszerűség érvényre jusson.

Katona ezzel szemben rámutat, hogy „a nagy számok törvénye csak akkor alkalmazható gazdasági szituációkra, ha a véletlen tényező túlsúlyban van. Ha családok vagy cégek ezreinek döntései egymástól független okokból fakadnak, akkor az, hogy az ezrek mit tesznek majd, tényleg bizonyosabb[an előre látható], mint az, hogy egyvalaki mit tesz. De ha ugyanaz a tényező egyidejűleg nagyon sok embert ugyanabban az irányban befolyásol, akkor az [elméleti] középértéktől való eltérések összeadódnak, ahelyett, hogy semlegesítenék egymást”.⁴

A középértéktől való eltérések összeadásának eredménye, hogy nem csak az figyelhető meg, hogy az egyik ember gazdasági magatartását optimista alkata határozná meg, a másikat pedig ugyanakkor a reá történetesen jellemző pesszimista hajlam; hanem az is, hogy váltják egymást olyan időszakok, amelyeket *általában* optimista, és olyanok, amelyeket pesszimista gazdasági magatartás ural. Katona rámutat, hogy az USA-ban az 50-es, majd ismét a 60-as években létezett egy meglehetősen általános egyetértés arra vonatkozóan, hogy a depressziók, sőt még a recessziók is a múltba tűntek, s az ilyen időszakok váltogatták egymást olyanokkal, amikor (1958-ban, majd megint 1970-ben) a munkanélküliség meredek növekedése és egy gyors infláció a jövedelmek gyors csökkenésével emberek millióinál okozott rossz közérzetet és szorongást.

„Áruk viselkedése, nem pedig embereké”

Döntések függetlensége egymástól és a nagy számok törvénye

Általában optimista és általában pesszimista időszakok

³ Boulding, 1956; 82. oldal.

⁴ Katona, 1975; 55-56. oldal.

Soros György a *kapitalista fenyegetésre* figyelmeztető, nagy nemzetközi feltűnést keltett újságcikkében („The Capitalist Threat”; *Atlantic Monthly*, 1997. február), valamint ennek folytatásában („Toward a Global Open Society”; *Atlantic Monthly*, 1998. január) rámutat, hogy a globálissá vált pénzpiacokon éppen így illeszkednek egymáshoz az egyéni döntések, s ezen az alapon vonja kétségbe az ilyen piacok önszabályozó képességét.

**Pl. a
munkanélküliségtől
való félelem
gerjesztheti a
munkanélküliséget**

Meghökkenítő megállapítása pedig az, hogy nem csak az az összefüggés jut érvényre, hogy a munkanélküliség és az infláció növekedése rossz közérzetet teremt; hanem éppígy az is, hogy a rossz gazdasági közérzetből olyan gazdasági magatartás fakad, amely gerjesztheti a munkanélküliséget meg az inflációt: az inflációt, mert a tőle való félelem pánikszerű vásárlást gerjeszthet, ami növelheti az árakat; és a munkanélküliséget, mert az elbocsátástól való félelem olyan serénykedésre sarkallhat, amely kevesebb munkaerő alkalmazása mellett tudja biztosítani ugyanazt a kibocsátást.

Katona következtetése: a gazdaságtan nem lehet meg annak tudása nélkül, hogy miképpen állnak elő az egyének gazdasági magatartásában a középértéktől való eltérések.

Az egyének gazdasági magatartásáról való tudáshoz azonban esetleg nincs szükség gazdaságpszichológiára, mert ezt nélkülözhetővé teszi a józan ész, amely tudja, hogy a józan ész, amely gazdasági döntést hoz, azt választja, ami kifizetődőbb az ember számára: amivel maximalizálja hasznát, vagyis egy gazdasági folyamat ráfordítása és eredménye közötti különbséget.

**A gazdaság-
pszichológiát
esetleg pótolhatja
a józan ész**

A homo oeconomicus

Létezik-e vajon a gazdasági döntését ezzel az ésszerűséggel alakító lény, a *homo oeconomicus*?

Mindenesetre ez a modell is azokkal a pszichológiai előfeltevésekkel dolgozik, „amelyek megemlítéséről jelentőségük ellenére gyakran megfeledkeznek a mikroökonómiai tankönyvek szerzői” – írják egy mikroökonómiai tankönyv szerzői⁵, akik ezután a maguk részéről a következő feltevéseket említik meg:

„F. 1. Adottaknak tételezzük fel a vizsgálandó hasznossági relációkat, azaz a mögöttük húzódó fogyasztói preferenciák (ízlésvilág) nem változ(hat)nak meg az elemzés során.

F. 2. A modellek [...] nem foglalkoznak az időtényező hatásával [...], azaz eltekintenek a tanulási, tapasztalási folyamat [...] hatásától.

F. 3. A fogyasztó racionális és szuverén, azaz teljes az informáltsága lehetőségeiről (piaci árak és termékkála stb.), és egyedül ezen információk alapján dönt fogyasztásáról preferenciái és jövedelme függvényében [...]”

⁵ Koppányi, 1989. 57. oldal.

**Gazdasági modellek
pszichológiai
előfeltevései**

Hogy e gazdasági modellek pszichológiai előfeltevései hogyan értékelhetők maguknak a pszichológiai elméleteknek a hátterén, megítélhető lesz ezeknek az elméleteknek a bemutatása⁶ után. Addig is bevezetőben álljon itt egy gazdaságpszichológiai kézikönyv átfogó nyilatkozata ugyanerről a kérdéstről: „Szinte valamennyi gazdasági elmélet és szinte valamennyi empirikus gazdaságtani kutatás azon az eszmén alapszik, hogy az emberi viselkedés ésszerű⁷, abban az értelemben, hogy megérthető ebből a kérdésből kiindulva: Kellően informált egyének miképpen cselekszenek, hogy a legnagyobb előnyt biztosítsák a maguk számára? Ezzel szemben szinte valamennyi pszichológiai megközelítés azt sugallja, hogy a viselkedést valami más határozza meg, mint az ésszerűség. A tanuláselmélet követői számára ez a megerősítés ütemezése; a freudisták számára a tudattalan motívumok; a fejlődéspszichológusok számára a stádium az egyén kognitív fejlődésében; a szociálpszichológusok számára az általánosan elfogadott szociális kontextus és a mód, ahogyan ezt az egyén megjeleníti; még a kognitív pszichológusok is amellet érvelnek, hogy az egyén teljesítményét sajátos információfeldolgozó apparátusa megszorítja”.⁸

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a visszajáról G. Becker (1976), aki szerint a közgazdaságtan az ésszerű választás tudománya.

A gazdasági ésszerűség axiómái és a tevékenység

A választás ésszerűségére vonatkozó gondolatmenetek alapját olyan axiómák képezik, amelyek különböző árukötegek összehasonlításával foglalkoznak, és ezekről kimondják:

1. Az árukötegek bármely párjára egyszer s mindenkorra megállapítható, hogy egy-egy fogyasztó számára egyenértékűek-e, s ha nem, melyiküket részesíti előnyben (*teljesség axiómája*).

Teljesség

2. Ha az egyik árukötegekben valamelyik áruból több van, mint a másikban, az összes többi áruból pedig legalább ugyanannyi, ez indokolja, hogy előnyben részesítsék a másikkal szemben (*mohóság axiómája*).

Mohóság

3. Aki **A** áruköteget preferálja **B**-vel szemben, **B**-t pedig **C**-vel szemben, az **A**-t előnyben fogja részesíteni **C**-vel szemben (*tranzitivitás axiómája*).

Tranzitivitás

4. Ha **A** és **C** olyan árukötegek, amelyek tisztán tartalmazzák két áru egyikének, ill. másikának meghatározott mennyiségét, akkor a két áruból

Konvexitás

⁶ Lásd jelen tankönyv Négy pszichológia c. fejezetét.

⁷ Vö. G. Becker (1976) megfogalmazásával, aki szerint a közgazdaságtan az ésszerű választás tudománya (jelen könyv szerzőjének megj.).

⁸ Lea *et al.*, 1987; 103. oldal.

képezhető olyan **B** kombináció, amely mindkettőnek kisebb mennyiségét tartalmazza, de a fogyasztó számára sem **A**, sem **C** nem előnyösebb vele szemben (*konvexitás axiómája*).

Folytonosság

5. Minden **A** és **C** áruköteg közé, amelyet a vásárló preferenciasorba rendez, elhelyezhető olyan **B** áruköteg, amelyek értéke a vásárló számára közelebb lesz **A**-hoz is és **C**-hez is, mint ezeké egymáshoz (*folytonosság axiómája*).⁹

Ezeket az axiómákat sokan vitatják.

Scitovsky: Csak a doctorandus tanpreferenciája konzisztens és tranzitív

Például Scitovsky, akinél az **1.** és a **3.** axiómával összefüggésben ez olvasható: „Mi az ízlést rendszerint változatlanak vesszük, és nagy súlyt helyezünk arra, hogy az egyén preferenciafüggvénye konzisztens és tranzitív legyen. A közgazdászok által végzett minden második kísérletet doktorjelöltökön követték el, és arra szánták, hogy bizonyítsák ez utóbbiaknál a preferenciák tranzitív jellegét. Az ifjú diplomásokat egy sor páros választási helyzetnek tették ki, és úgy vették, hogy választásaikkal preferenciáikat árulják el, ezért az egymást követő választásokat összehasonlítva nézték meg, vajon konzisztensek-e ezek. Egy illedelmes doktorjelölt [...] esetében feltehető, hogy ha valaki **A**-t preferálja **B**-vel szemben, **B**-t pedig **C**-vel szemben, akkor **A**-t előnyben fogja részesíteni **C**-vel szemben. De hogy miért kell valakinek azt várnia a fogyasztó preferenciáitól, hogy konzisztensek és tranzitívek legyenek, ez mindig rejtély volt a számomra. Talán ez látszott a fogyasztói ésszerűség egyetlen próbájának, vagy az egyetlen bizonyítéknak amellet, hogy a fogyasztó viselkedése nem véletlen jellegű. Ám ez bizonyosan tévedés, lévén ez a statikus tranzitív preferenciafüggvény homlokegyenest ellentétben az ember inger iránti vágyával. Hogy ezt bemutassam, hadd szóljak valamit [...] az úgynevezett váltakozásos kísérletről (Dember, 1961). Ez arra szolgált (és még most is arra szolgál), hogy bizonyítsák, hogy az inger, az újdonság, a változatosság iránti vágy nemcsak az embernél, hanem minden központi idegrendszerrel bíró szervezetnél alapszükséglet. A kísérlet abban áll, hogy egy állatot igen sokszor egymás után elhelyeznek egy **T**-labirintusban a **T** lábánál, és megfigyelik, hogy az egymást követő alkalmakkor a válaszütnél milyen irányba fordul. A kísérletet elvégezték minden elképzelhető állattal, amelyet az Olvasó csak meg tud nevezni, le egészen a svábbogárig, sőt a földigilisztáig; és ezek mindegyikénél szignifikánsan gyakoribb volt a balra, illetve a jobbra fordulás változtatása a labirintusban, mint ha e viselkedésük véletlen jellegű lenne. A kísérletnek számos változata van, egészen addig bezárólag, amelyben azt vizsgálták, vajon az ilyen váltakoztató viselkedés nem azért áll-e elő, mert az egyirányú

⁹ Simmons (1974).

befordulás működésében részt vevő idegsejtek ideiglenesen kimerülnek. Ez utóbbi kísérletnek az eredménye negatív volt, s így most a pszichológia egyik legszilárdabban megalapozott eredménye az, hogy amire a lelkes lények igazán törekszenek, ami iránt igazán előszeretettel mutatnak, az a változatosság és az újdonság, ha csak az az igen korlátozott és rövid életű újdonság is, amit a szituáció kínál”.¹⁰

Scitovsky a gazdasági magatartás olyan formáit mutatja be, melyek például a pénzzel vagy a szabadidővel való gazdálkodás esetleges ésszerűségét azonnal valamilyen ésszerűtlenséggel hatástalanítják.

A pénzzel kapcsolatban ilyen magatartásnak írja le azt, amelyet a megszerezhető pénz nominális nagyságának szempontja vezet, tekintet nélkül a jövedelem reálértékében bekövetkező változásokra. Ennek folytatása az a magatartás, amely a megszerzett pénzt nem is akarja realizálni, csak halmozza. További folytatás az, amikor e megtakarításnak nem is a nehéz időkre (munkanélküliség, betegség, öregkor) való tartalékolás a célja, hanem az örökül hagyás. De még ezen belül is további fokozatát képviseli a tisztán gazdasági szempontból ésszerűtlen magatartásnak az, ahol a felhalmozott pénz nem a vér szerinti örökösre száll, hanem valamilyen jótékonyági alapítványra vagy az államra.

A szabadidővel kapcsolatban azt az ésszerűtlenséget állapítja meg Scitovsky, hogy miközben egyre növekszik az időegység alatt kitermelhető reálbér, tehát az időegységnek pénzben kifejezhető értéke, az emberek hajlamosak egyre több időt arra fordítani, hogy pénzt takarítsanak meg: önkiszolgáló üzletekben, ahol olcsóbb az áru, de tovább tart a bevásárlás, mint a piaci rendszerben jól működő kiskereskedésekben; diszkontáruházakban, ahol az olcsóbb beszerzést az oda-visszautazás többletidején kívül még ennek többletköltségeivel is meg kell fizetni; olyan olcsóbb iparcikkek beszerzésével, amelyek összeszerelésére viszont otthon kell időt fordítani stb.

Általában ahhoz, hogy két áruköteget a fenti axiómák mentén tényleg össze lehessen egymással hasonlítani, a „vásárlókosárban” az árucikkek mellett benne kell lennie a rájuk el nem költött pénznek is, általánosabban: minden még fel nem használt lehetőségnek árucikkek beszerzésére, így annak a szabadidőnek is, amelyet még nem használtak fel árucikkek beszerzését ellentételező tevékenységre.

Kérdés azonban, eldönthető-e egy-egy tevékenységről, milyen minőségben „van benne a vásárlókosárban”: úgy-e, mint a beszerzett árucikkek egyike, vagy pedig úgy, mint elfogyasztott szabadidő, amely többé nem áll rendelkezésünkre.

Képzeljünk el egy olyan szolgáltatóházat, ahol az ember megmutathatja a lánynak, akivel jár, vagy a barátainak, milyen ellenállhatatlanul tud kapura rúgni, illetve milyen csalhatatlanul tudja kivédeni a kapura törő labdát. A bemutatóhoz szükség van egy kapusra, aki csalhatatlanul tudja kivédeni a kapura törő labdát, illetve egy

A gazdálkodás esetleges ésszerűségét hatástalanítják

Minél drágább az idő, annál többet áldozunk belőle pénzért

Pénz és idő a vásárlókosárban

Bérfutball és kéjfutball

¹⁰ Scitovsky, 1986; 21 oldal.

csatárra, aki ellenállhatatlanul tud nekem kapura rúgni. Ezek azok a szolgáltatások, amelyekért *pénzt kapnak*, miközben ezek ugyanazok a tevékenységek, amelyeket magam végzek, *pénzt adva* a lehetőségért.

S akkor ez még olyan tevékenység, amelyről elvben megmondható, miért munka, ha munka, és miért szórakozás, ha az. Ám a Bevezetőben felidézett Tom Sawyer-, illetve Puskás Öcsi-effektusról kitűnik, milyen könnyűszerrel alakítja át a két tevékenységet egymásba.

A TS-effektus létezését csakúgy, mint a PÖ-effektusét a szociálpszichológia laboratóriumi kísérletei bizonyítják.

Az egyikre egy amerikai egyetem hallgatói közül olyan felhívással toborozták a résztvevőket, mely „szexklub” indítását ígerte: ennek résztvevői, úgymond, a nemi életet illető ismeretekhez juthatnak, és vonatkozó problémáikat megbeszélhetik egymás között a kérdés szakértőivel – a „szexuális forradalmat” megelőző időben az ajánlat csábító volt. A jelentkezőket a kísérletben esetleges módon három csoportra osztották: egyeseket egyszerűen felírtak a „klubtagok” listájára; másoknak kisebb „alkalmassági vizsgán” kellett keresztül menniük: az ellenkező nemű „vizsgáztató” előtt egy orvosi könyvből kellett a nemi életéről szóló, latin kifejezéseket alkalmazó szöveget felolvasni, ami annak idején még zavarba ejtő volt; a jelentkezők harmadik csoportjára keményebb „alkalmassági vizsga” várt: az általuk felolvasandó szöveg egy pornográf regény részlete volt, amelyben is a megfelelő kifejezések nem latin nyelven voltak írva. Ezután a kísérleti személynek, akár ingyen került be a „szexklubba”, akár csekély feszegetés árán, akár pedig a pornografikus felolvasás kínos procedúráján keresztülgyöttrődve, azt mondták, hogy meghallgathatja a már lezajlott első klubfoglalkozás magnófelvételét. A hallható szöveg egy különlegesen unalmas előadás volt a rovarok nemi életéről. Meghallgatása után a kísérleti személynek véleményt kellett mondania, és nyilatkoznia is kellett, vajon fenn kívánja-e tartani „belépési” szándékát. Azok, akik ingyen jutottak a „klubtagsághoz”, olyan rossz véleményt adtak, amilyent csak a tárgy megérdemelt, és elélltak „klubtagsági” szándékuktól; azok, akik mérsékelt árat fizettek, most kitérő választ adtak, és azt mondták, előbb személyesen is meg akarnak nézni egy ilyen „klubfoglalkozást”; végül azok, akik keményen fizettek azért, hogy végül egy érdektelen témáról meghallgathassanak egy rossz előadást, ezt egész érdekesnek mondták és kitartottak „klubtagságot” illető elhatározásuk mellett. Vagyis ez utóbbiak éppúgy értékelték, amiért megfizettek, mint Tom Sawyer barátai a kerítés-meszelést.

A PÖ-effektus például abban a laboratóriumi kísérletben mutatkozott meg, amelyben középiskolások két csoportjának fejtörőket kínáltak megoldásra, s e csoportok egyikét előre megfizették a kísérletben való részvételért, míg a másik ingyen tevékenykedett. Amikor egy meghatározott idő elteltével a kísérletvezető szünetet jelentett be és elhagyta a termet, akkor rejtett technikával megfigyelhető volt, amint az ingyen tevékenykedő csoportban a résztvevők a szünetben sem tudtak elszakadni a fejtörők intellektuális izgalmától, míg a megfizetett csoport a szünet alatt „pihent”.

Hogy egy tevékenység egy átfogóbb struktúrában betöltött funkciójától függően éppúgy lehet munka, mellyel egy másiknak az élvezetét megvásároljuk, mint játék, melyet épp e másiknak szentelt fáradságunkkal váltunk meg, bizonyítja egy óvodásokkal végzett, szellemesen egyszerű és egyszerűen szellemes kísérlet. Megfigyelték, melyik az a két játék, amellyel az óvodás csoportban a gyerekek a legtöbb időt töltik, majd véletlenszerű módon kétfelé osztották őket: az egyik csoportnak azt mondták, hogy, ha **A** játékkal foglalkozik, akkor utána majd megkaphatja **B** játékot – a másiknak a **B**-vel való foglalatokodás fejében ígérték meg **A**-t. A kísérletet követően azután újra megfigyelték a gyerekek magatartását a különböző játékszerekkel szemben, és azt találták, hogy mindkét csoport gyakrabban játszott azzal a játékkal, amelyért a kísérlet folyamán „megtoldoztak”, és alig nyúlt ahhoz a tárgyhoz, amely a kísérletben e „munkának” az eszköze volt.

Egy patkányokon végzett kísérlet azután állatokra is általánosította ezeket az összefüggéseket. A kísérlet megkezdése előtt megállapították, hogy a ketrecben szabadon hozzáférhető vízből az állatok mennyit fogyasztanak, és mennyi időt töltenek azzal, hogy egy mókuserékben futkossanak. A véletlenszerű módon kétfelé osztott állatpopuláció egyik csoportján azt az eljárást alkalmazták a kísérletben, hogy az állatok csak akkor jutottak hozzá a vízhez, ha előzetesen futkostak valamennyit a kerékben – ennek nyomán végül megnőtt a futással töltött idő, hiszen ezt a tevékenységet most már jutalmazták: a vízával. A másik csoporton alkalmazott eljárás az volt, hogy a mókuserék forgását mindaddig fék akadályozta, amíg az állat nem ivott egyet – ekkor

A Tom Sawyer- és a Puskás Öcsi-effektus dilemmái

Kísérlet szexklubbal

Kísérlet fejtörőkkel

A játéktárgyból munkaszám lesz

A vízivás és a mókuserékben futkosás kedvet csinál egymáshoz

végeredményben megnőtt a vízfogyasztás, hiszen most ezért a tevékenységért jutalmazták az állatot: a mókuserékben való futkosással.¹¹

HOGY EGY TEVÉKENYSÉG JUTALOM-E VAGY JUTALOMÉRT VALÓ FÁRADOZÁS, AZT NEM TERMÉSZETES TULAJDONSÁGAI DÖNTIK EL, HANEM VISZONYA VALAMELY MÁS TEVÉKENYSÉGHEZ, AMELYET UGYANEZ A VISZONY MINŐSÍT.

Az elmondottak figyelembevételével mármost tegyük fel, hogy **A** „vásárlókosár” tartalmaz **x** árucikket, **B** „vásárlókosár” felbecsülésekor pedig a benne ugyancsak ott levő **x** árucikken kívül még számolni kell azzal a ténnyel is, hogy az ennek birtokába jutó vásárló **y** tevékenységet végzett. Kérdés, hogyan kell számolni ezzel a ténnyel: úgy-e, hogy a vásárló hozzájut **x** tárgyhoz és **y** tevékenységet folytat – vagy pedig úgy, hogy beszerez **x** tárgyat, de **y** tevékenységet folytat. Az első esetben

$$\mathbf{B} = \mathbf{x} + \mathbf{y},$$

a második esetben viszont

$$\mathbf{B} = \mathbf{x} - \mathbf{y}.$$

Márpedig ez a kétértelműség alkalmazhatatlanná teszi a választás ésszerűségére vonatkozóan az előzőekben bemutatott axiómákat. Az iménti képletekből kiszámítható, hogy mivel

$$\mathbf{x} + \mathbf{y} > \mathbf{x},$$

ezért a számítás alapjául az első esetet véve

$$\mathbf{B} > \mathbf{A};$$

mivel pedig

$$\mathbf{x} - \mathbf{y} < \mathbf{x},$$

ezért ha a számítás alapja a második eset, akkor

$$\mathbf{B} < \mathbf{A}.$$

Az első esetben például a **2.** axiómát véve megállapítható, hogy **B** előnyben részesítendő **A**-val szemben: **x**-ből ugyanannyit tartalmaz, mint amaz, de ezen felül

A tevékenység-áru kétértelműsége...

... alkalmazhatatlanná teszi az axiómákat

¹¹ Érdemes felfigyelni rá, hogy az állati tevékenység „logikája” itt épp az ellenkezője annak, amely az óvodai kísérlet sajátosan emberi tevékenységében megmutatkozott: az állatok a *jutalmazott* tevékenységet részesítették előnyben, az emberek viszont (köztük a gyerekek is) a *jutalmazó* tevékenységet. A sajátosan emberi tevékenység jellegzetes szerkezetére s ennek az ember alapvető gazdasági tevékenységével, a *munkával* való összefüggésére nézve lásd Garai, 1969.

tartalmazza még y tevékenységet is – a második esetben viszont megállapítható, hogy **A** preferálandó **B**-vel szemben: x -ből ugyanannyit tartalmaz, mint a másik, de tartalmazza azt a szabadidő-mennyiséget is, amelyet további árujak megszerzésére lehet még fordítani, miközben a másik kosárban ezt már y tevékenységre használták el.

Kétértelműség a közömbösségi görbében

Azzal kapcsolatosan, hogy az értékelendő áruk egyike tevékenység, hasonló kétértelműség mutatkozik meg olyankor is, amikor közömbösségi görbék felrajzolásával azt a függvényt kívánjuk ábrázolni, amelynek megfelelően egy árukötegben az egyik árucikk mennyiségének növekedésekor egy másik cikk mennyiségének változnia kell úgy, hogy kettejük együttes értéke az egyén számára változatlan maradjon.

Buridan szamara

Az a kérdés, hogy az ember gazdasági választásai ésszerűek-e, olyan árukötegek összevetésekor is fontos, melyeket az egyén egyenértékűeknek becsül. Bár a józan ész felfogása semmiben sem tér el a filozófus Buridanétól, akinek azt a nézetet tulajdonítják, hogy szamara két egyenlően vonzó szénaköteg között éhen halna, választásra való képtelenségénél fogva – valójában választásról csak olyankor lehet beszélni, amikor az egymással szemben álló tétel egyike nem zárja ki a maga túlsúlyával, hogy az ember a másikat is mérlegelje.

Monoton csökkenő konvex görbe?

A határhaszon-elmélet értelmében monoton csökkenő konvex görbéről van szó: minél több van már egy ember birtokában meghatározott árucikkből, egy további egység birtokbavételéért annál kevesebbről lesz hajlandó lemondani a másik áruból. Ez a feltevés azután az egyének magatartásának (legalábbis a pszichológiai vizsgálat által előhívott verbális magatartásának) vizsgálatában igazolódik, valahányszor dologi javakból képezett árukötegekről van szó.

Amikor viszont a két áru egyike tevékenység, a következő összefüggés érvényesül:

Újra a tevékenység-áru kétértelműsége

amennyiben a tevékenység mint *szórakozás* szerepel a vásárlókosárban, akkor ennek is minden további egységéért hajlandó az ember *a kosárból kirakni* a másik árunak egyre kisebb mennyiségét;

ha viszont ugyanaz a tevékenység úgy szerepel, mint *munka*, s a reá fordított szabadidőnek mint rendelkezésünkre többé nem állónak a hiánya van a vásárlókosárban, akkor e tevékenység minden további egységét az ember csak úgy vállalja, ha cserébe a másik árunak egyre nagyobb pótlólagos adagját *a kosárba berakják*.

A tevékenység-áru halmozott kétértelműsége

S akkor még nem számoltunk azzal a lehetőséggel, hogy előfordulhat, hogy a vásárlókosárban lévő mindkét áru, amelyet az ember összevet: tevékenység. Tegyük fel, hogy időm egy részét programozói tevékenységre fordítom, egy további időtartam alatt pedig másokat tanítok a programozás mesterségére és művészetére. Egyaránt előfordulhat, hogy a programozásra fordított időmennyiség növelésének minden további egységéért cserébe

elvárom az oktatói tevékenységre fordított idő egyre *növekvő* mértékű *csökkenését* (mivel mindkettő munka);

elvárom az oktatói tevékenységre fordított idő egyre *növekvő* mértékű *növelését* (mivel a programozó munka kényszerűség, és az oktatás szórakoztató tevékenységével kárpótolom magam érte);

vállalom az oktatói tevékenységre fordított idő egyre *csökkenő* mértékű *növelését* (mivel a programozás hobby, és oktatómunkával fizetek érte);

vállalom az oktatói tevékenységre fordított idő egyre *csökkenő* mértékű *csökkenését* (mivel mindkettő szórakozás).

A matematikailag ábrázolható gazdasági összefüggés szigorú kényszere és a pszichológiai minősítés önkényessége¹² közötti összefonódás azután ismét eszünkbe kell, hogy juttassa a gazdaságpszichológus fentebb¹³ idézett megállapítását.

**Kényszer és
önkényesség**

A *homo oeconomicus* szükségletei

Ha a *homo oeconomicus* olyan ember, akit mindezekben a lehetséges döntésekben (valamint azokban, amelyek nem dolgokra, hanem a gazdasági folyamatokban közreműködő személyekre vonatkoznak) az a szempont vezet, hogy maximalizálja hasznát, akkor további kérdés, mi ez a maximalizálandó haszon. Egy Rolls-Royce birtoklásában például mi az a tényező, amelyet számításba kell vennie az embernek, ha annak hasznát akarja kalkulálni: az a *használati érték-e*, hogy olyan autója van, amely nagy sebességgel, pontos irányíthatósággal és nagyfokú üzembiztonsággal juttatja őt mindenkor úti céljához; vagy a *csereérték*, amely ötvenhét- (netán – ha Touring Limousine-ról van szó – százhat-) millió forintnyi¹⁴ összegben ölt testet benne?

**Egy Rolls-Royce
használati értéke és
csereértéke**

**Objektíve mérhető
hasznosság és csak
szubjektíve érezhető
kellemség**

¹² Léteznek kísérleti bizonyítékok egy olyan megfontolás mellett, amely szerint az önkényesség esetleg csak látszólagos: a tevékenység attól függően kerül az egyik, illetve a másik módon elkönnyülésre, hogy egy meghatározott összefüggésben mennyit végez belőle a személy. Eszerint az első egység elvégzése egy tevékenységből nagy, majd minden további egység egyre csökkenő szórakozást jelentene az egyén számára, míg egy ponton a további egység által nyújtott többletszórakozás nullára nem csökken; ugyanezen a ponton a tevékenység szórakozásból munkává lesz, s minden további egysége egyre növekvő többletmunkát jelent.

Az ilyen kísérleteknek a meggyőző ereje növelhető volna, ha az értelmezésükre vállalkozó elmélet a magyarázatába beépítené a 11. jegyzetben hivatkozott különbséget az emberi, ill. az állati tevékenység „logikája” között.

¹³ L. jelen könyv 13. oldalát.

Léteznek kísérleti bizonyítékok egy olyan megfontolás mellett, amely szerint az önkényesség esetleg csak látszólagos: a tevékenység attól függően kerül az egyik, illetve a másik módon elkönnyülésre, hogy egy meghatározott összefüggésben mennyit végez belőle a személy. Eszerint az első egység elvégzése egy tevékenységből nagy, majd minden további egység egyre csökkenő szórakozást jelentene az egyén számára, míg egy ponton a további egység által nyújtott többletszórakozás nullára nem csökken; ugyanezen a ponton a tevékenység szórakozásból munkává lesz, s minden további egysége egyre növekvő többletmunkát jelent.

Az ilyen kísérleteknek a meggyőző ereje növelhető volna, ha az értelmezésükre vállalkozó elmélet a magyarázatába beépítené a jegyzetben hivatkozott különbséget az emberi, ill. az állati tevékenység „logikája” között.

¹⁴ 1996 novemberében Budapesten érvényes árak.

S vajon annak a magatartásától meg kell-e tagadni az ésszerűséget, aki az *objektíve mérhető hasznosság* helyett vagy mellett, amely ebben a két tényezőben van adva, a csak *szubjektíve érezhető kellemesség* szempontjával (is) számol? Elvégre Bentham még így definiálja az ésszerű gazdasági magatartás alapját: „A természet az emberiséget két teljhatalmú úr irányítása alá helyezte, ezek: a fájdalom és az öröm... Mindenben ezek kormányoznak bennünket, cselekedeteinkben, megnyilatkozásainkban és gondolkodásunkban.”¹⁵ Márpedig a kellemesség is *kettős*: adhatja az a kielégülés, hogy a tevékenységben megnyilvánuló *technikai erő* révén a személy bánni tud *dolgokkal*,¹⁶ vagy hogy egy *szociális erő* révén, amelyet a tevékenység megjelenít, a személy bánni tud más *személyekkel*.¹⁷

Az iménti példához visszatérve: a technikai erő működtetése ahhoz az intenzív élvezethez juttathatja a Rolls-Royce tulajdonosát, hogy tetszése szerint száguldozhat és lehet úrrá a váratlanul előbukkanó veszélyeken; a szociális erő pedig ahhoz a másfajta intenzív élvezethez, hogy a Rolls-Royce birtoklása tízmillió magyar közül 40-50 közé választja őt ki¹⁸.

Kizárja-e tehát a gazdasági ésszerűséget, ha valaki e kettős kellemesség valamelyikével (szintén) számol? Vagy pedig a gazdasági racionalizmussal kapcsolatos minden normatív megfontolást fel kell adnunk és azt a magatartást tekintenünk racionálisnak, amelyet ki-ki folytat: aki hajlandó meghatározott határköltséget ráfordítani meghatározott határhaszon reményében, arról elismerni, hogy ésszerűen jár el, akár *javak*, akár *pénz* tömegével, akár a *tevékenységekre fordítandó időnek*, akár a *társadalmi értékhierarchiában megtett útnak* a hosszával méri költségeit, illetve hasznát – aki pedig nem hajlandó, arról is elismerni, hogy ésszerűen dönt a maga szempontjából?

¹⁵ Idézi Posner, 1979; 282.

¹⁶ Korábbi írásokban (Garai, 1969 és 1980) amellett hoztam fel érveket, hogy e megnyilvánulásokban egy *specifikusan emberi alapszükséglet* elégül ki. Lásd ennek az elméletnek rövid összefoglalóját jelen könyv könyvnek **Hiba! A hivatkozási forrás nem található.** c. fejezetében.

¹⁷ Baudrillard (1972) is két további tényezőt helyez a klasszikus gazdaságtan által számon tartott használati érték és csereérték mellé, amikor könyvének már címével (*Pour une critique de l'économie politique du signe*) is jelzi vitáját Marxszal (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*). Ő a tárgyaknak a közösséghez tartozást megnyilvánító (például az ajándékozásban, az ünnepek megülésében betöltött) *szimbolikus értékéről* és a státust megjelölő *jel-értékéről* beszél, rámutatva, hogy ezek között ugyanolyan a viszony, mint az, amelyet a maga két értéke között Marx elemzett a politikai gazdaság(tan) bírálata során. Valójában Marxnál a használati érték a technikai erővel, a csereérték pedig a szociális erővel tart párhuzamot. Baudrillard-nál ezzel szemben mindkét pótlólagosan felvett tényező olyan, ami a személy szociális erejét jeleníti meg: a jegygyűrű is, amelyből éppúgy egyetlen darabot és ugyanolyan formáját viselek, mint akárki más, aki hozzám hasonlóan azt akarja szimbolizálni, hogy egyetlen személyhez tartozik, aki éppolyan kiváló a maga nemében, mint bárki másnak a társa – és az ékszergyűrű is, amelyből minél többet húzok az ujjamra és minél inkább remekei ezek az ékszerész-fantáziának, annál kiválóbbnak jelölik meg viselőjüket.

¹⁸ Vö. a kiválasztott identitásról jelen könyv 116–120. oldalán mondottakkal.

A Rolls-Royce tulajdonosának technikai ereje és szociális ereje

Lehet-e ésszerűen számolni a kellemességgel?

Hogy magának e szempontnak az ésszerűségét meg lehessen ítélni, ehhez mindenekelőtt valamilyen objektív mércére lenne szükség, amellyel össze lehetne vetni kinek-kinek a döntését határkölség és határhaszon tekintetében, hogy meg lehessen állapítani, például, *valóban annyira* terhes-e számára az az alternatíva, amelyet ilyennek érez, és ezért hasznossága ellenére elutasít, s hogy *tényleg akkora* örömét leli-e a másikban, amelyet költségessége ellenére is vállal.

E megkülönböztetésre lehetőséget adna, ha különbséget lehetne tenni az embernek egyfelől „természetes”, „normális”, másfelől „mesterséges”, „kóros” szükségletei között. Ekkor úgy lehetne tartani, hogy ha a pozitív vagy negatív érzés, amellyel határkölségekre és határhaszonra vonatkozó döntésében az ember számol, pl. létfenntartására vonatkozik, akkor tekintetbevétele racionális, ha viszont például kábítószer-élvezésre, akkor számításba vételekor csak egy kialakult gyakorlat utólagos racionalizálásáról van szó.

Az emberi szükségletek sajátosságával foglalkozó monográfia¹⁹ Bevezetésében részletesen bemutattam, milyen önkényes eredményre vezet, ha az ember magatartásának belső mozgatóit e megkülönböztetés mentén osztályozzák. E szétválasztás következményeinek önkényessége abból adódik, hogy az eljárás szemben áll azzal az antropológiai ténnyel, melyet a kérdés vonatkozásában Marx így fogalmazott meg: „A termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is szolgáltat az anyagnak, [...] nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, de szubjektumot is a tárgy számára.” Ha ugyanis igaz, hogy „a termelés [...] az általa először tárgyként tételezett termékeket előállítja mint szükségletet a fogyasztóban”²⁰, akkor nem lehet megkülönböztetni azt, amire minden „normális” embernek „természeténél fogva” szüksége van, s azt, amire valaki csak „abnormálisan” fejlesztette ki magában vagy csak „manipulálták” benne a szükségletet.

Ez az önkényesség persze súlyosabb következményekkel terhes formában is megjelent egy korábbi korszakban, amikor is a tervgazdálkodásnak egy olyan gyakorlata épült rá, amelyben egy központi hatóság tartotta volna nyilván, ami a társadalom tagjainak szükségletében „normális”. Ebből kiindulva kellett volna meghatározni a termelést, amelynek rendeltetése az lett volna, hogy e „normális” szükségletet egyre nagyobb – végső célként majdan teljes – mértékben kielégítse. Egyszersmind e központi hatóság tartotta volna nyilván azt is, amit a társadalom egyes tagjainak szükségletében „abnormális”-nak s mint ilyen a társadalom életéből kiiktatandónak ítélték, nemritkán azzal a személlyel együtt, akiben ilyen szükséglet megrögződött.

Lehet-e objektív mércéje a szubjektív kielégülésnek, ill. tehernek?

„Természetes” ÷ „mesterséges”, „normális” ÷ „kóros” szükségletek

A termelés nemcsak jószágot gyárt a szükséglet számára, de szükségletet is a jószág számára

Tervgazdálkodás: a „normális” szükségletek legyártása és az „abnormálisak” kiiktatása

¹⁹ Garai, 1969.

²⁰ Marx, 1972. I.; 19. oldal.

A szükséglet csak ideológiai ürügy társadalmi különbségeket kezelő fogyasztásra

Jean Baudrillard amellet érvelt, hogy az embernek biológiai szükségletei nincsenek is. Az úgynevezett elsődleges szükségletek, amelyek állítólag szigorúan meghatároznának egy kielégítésükhöz nélkülözhetetlen létminimumot, csak ideológiai ürügyként szolgálnak. Ugyancsak ideológiai ürügyet jelentenek a „másodlagos” szükségletek is, amelyeket a kultúra definiálna oly módon, hogy kielégítésük állítólag az egyének belátására lenne bízva. Az ideológiai ürügy teszi lehetővé azt a fogyasztást, amelynek elsősorban az a funkciója, hogy a társadalmi különbségeket a termelésben hatalmat hordozó és a hatalomból kizárt osztály között a fogyasztott tárgyak révén elrejtse, illetve hangsúlyosabbá tegye.

Felesleg és létminimum mint járandóság

A fogyasztás meghatározója a termelés, a termelés pedig mindenekelőtt felesleg termelése. Így aztán Baudrillard szerint nem az történik, amit az ideologikus látszatok alapján hisznek, hogy tudniillik a társadalom tagjai elfogyasztanak a biológiailag nélkülözhetetlen létminimumot, s ami ezen felül marad, az kerülne feleslegként elosztásra; hanem az, hogy a társadalom, a maga struktúrájának megfelelően, kitermeli a felesleget mint a struktúra egyes pozícióihoz rendelt *járandóságot*, s ami ezen felül marad, az lesz a „szükségszerűen meghatározott létminimum”-ként a struktúra más pozícióihoz rendelt járandóság.²¹

Az ilyen összefüggésbe aztán az is belefér, hogy a társadalom egy részét ne termeljék újjá, hanem hagyják elpusztulni, netán aktívan elpusztítsák. Másfelől ez az összefüggés azt is jelentheti, hogy a nem választható „létminimumba” olyan javak is belekerüljenek, amelyek fogyasztása nélkül egy biológiai létet fenn lehetne ugyan tartani, de egy emberi, azaz társadalmi létet, vagyis a társadalmi struktúra meghatározott pozíciójához rendelt létezését nem: „Ma a létminimum a *standard package* [...], az előírt fogyasztási minimum. Ezen alul az ember aszociális – s a státusvesztés, a társadalmi nem-létezés vajon kevésbé súlyos-e, mint az éhezés?”²².

Felesleg létminimumként és létminimum feleslegként azonosítva

A konformitás és a presztízs indexe

A hatvanas évek nyugat-európai típusú társadalmában így kerül fel egy középosztály számára a frizsider, az autó, a mosógép, a tv „a konformitás és a presztízs indexére”. Baudrillard indexről mint olyan jegyzékről beszél, amelyhez olyan *erkölcsi parancs* kapcsolódik, mely előír egyfajta bánásmódot az indexre tett valamennyi cikkel szemben: pl. az indexre tett könyvek olvasásától való tartózkodást, azok megsemmisítését; vagy – esetünkben – az indexre tett árucikkek beszerzését. Az így beszerzett s elsősorban ebbéli minőségében, nem pedig célszerű technikai berendezésként használt tárgy

²¹ Szerény, de figyelemre méltó megnyilvánulása volt ennek az összefüggésnek a közelmúlt magyar történelmében, amikor 1990-ben a rendszerváltás első parlamentje előbb döntött arról, mekkora legyen a képviselők illetménye, és csak azután fogott hozzá annak megtárgyalásához, mekkora legyen a minimálbér.

²² Baudrillard, 1972; 86. oldal.

azután „polgárjogi diploma, a társadalmi elismerés, a beilleszkedés, a legitimitás kézizáloga”²³ lesz.

Jómagam tudomásul véve annak lehetetlenségét, hogy *szubsztanciájukat*, anyagukat tekintve határozzuk meg, ami a szükségletekben általános-emberi volna, fent említett monográfiámban arra tettem kísérletet, hogy a *formában* mutassam fel azt, ami e tekintetben az embert minden állattól megkülönbözteti, s ugyanakkor minden más emberhez hasonítja: egy *specifikusan emberi alapszükségletet*.

Ez a metateoretikus kísérlet²⁴ annak újabb megalapozására, hogy az emberi magatartás indítékaiban mégiscsak elválják egymástól „normális” és „abnormális”, s ezáltal ésszerű és ésszerűtlen, azoknak a pszichológiai elméleteknek kívánt az alternatívája lenni, melyek mindegyike a maga szempontja szerint értelmezte a humán motivációt.

A specifikusan emberi alapszükséglet

Ellenőrző kérdések

- 1., Mutassa be a feltételeket, amelyek mellett a gazdasági folyamatok vizsgálatából veszteség nélkül kihagyható a gazdaságpszichológia szempontja!
- 2., Mik az alapfeltételei áruértékek ésszerű összehasonlításának?
- 3., Mi a Tom Sawyer-, illetve a Puskás Öcsi-effektus?
- 4., Miben áll az áruvá lett tevékenység kétértelműsége?
- 5., Hogyan lehet beszámítani egy áru értékébe azt a kellemességet, illetve terhet, amellyel termelése, illetve fogyasztása jár?
- 6., Hogyan lehet megkülönböztetni egymástól az ember természetes és mesterséges (normális és kóros) szükségleteit?

²³ Id. mű, 45. oldal.

²⁴ Rövid ismertetését l. jelen könyv Specifikusan emberi alapszükséglet c. fejezetében.

Négy pszichológia

Egy tudomány – több elmélet

A tudományok történetében nem egyedülálló, hogy ugyanaz a tudomány egyidejűleg különböző, egymás érvényét logikailag kölcsönösen rontó elméleteket fejlesszen ki, amelyekről egy ideig nem dönthető el, melyikük az egészet átfogó érvényes elmélet, de az sem bizonyosodik be, hogy egymás érvényét kölcsönösen korlátoznák a tudomány tárgyának egyik, illetve másik részére.²⁵

Pszichológia: négy elmélet

A pszichológia helyzetének különlegességét ebből a szempontból az jelenti, hogy önálló fejlődéstörténetének első fél évszázada alatt *négy elméletet* fejlesztett ki, amelyek az azóta eltelt újabb háromnegyed század során anélkül követték fejlődéstörténetük saját logikáját, hogy valamelyikük átfogóvá tudott volna válni, miközben mindegyikük megtartotta kizárólagossági igényét, ahelyett, hogy keresték volna a lehetőséget érvényességi területük olyan meghatározására, aminek révén egymás kiegészítőjévé válhattak volna.

Különböző ösvények ugyanahhoz a hegycsúcsához

Mindenesetre egészében véve valószínűleg egy megszorítással igazat adhatunk Katonának, amikor ezt írja: „Van, aki megjegyzi: a baj nem az, hogy nincs pszichológia, hanem hogy sok pszichológia van. A pszichológia különböző iskolái a viselkedés különböző aspektusait hangsúlyozzák és különböző, gyakran egymásnak ellentmondó elveket vezetnek elő. Ami helytálló ebben a véleményben, az [...] bármely növekedőben lévő tudományra jellemző. Különböző ösvények ugyanahhoz a hegycsúcsához vezethetnek; haszonnal jár, ha a csúcsnak a felkutatását minden oldalról egyszerre indítjuk. Mi több, az egyes pszichológiai iskolák közötti különbséget erősen eltúlozzák. Van, hogy az ilyen túlhangsúlyozás hasznos a különbségek tisztázása végett. Van azonban egy bizonyos alapvető egyetértés a pszichológusok között, s ez nagy jelentőségű a pszichoökonómia számára.”²⁶

A viselkedést kutató pszichológia

Egyetértésünk kifejezésekor azonban megszorítást kell alkalmazni Katonának azzal a megfogalmazásával szemben, mely szerint a pszichológia különböző iskolái abban különböznek egymástól, hogy „a viselkedés különböző aspektusait hangsúlyozzák”. Valójában a viselkedés már egyike

²⁵ Ilyen viszony van például a modern fizikában a kvantum-elmélet és a relativitás-elmélet között.

²⁶ Katona, 1975; 42. oldal.

azoknak a lehetséges aspektusoknak, amelyeket a maga tárgyában a pszichológia úgy vesz észre, hogy egyik iskolája ezt, a másik azt hangsúlyozza.

Az a pszichológiai iskola, amelyik történetesen éppen a viselkedést (ang.: *behavior*):

A behaviorista pszichológia

A viselkedés, amelynek mintájára a behaviorista pszichológia az ember viselkedését is magyarázza: a kísérleti állaté. Ezt, ha éheztetés után olyan folyosó végébe helyezik, amelynek átellenes végébe táplálékot raktak, padlójának rácsozatába viszont villanyáramot vezettek, akkor az, vajon megindul-e az állat a folyosón, vagy pedig veszteg marad, egyértelműen megjósolható abból, melyik az erősebb: az éhség-e vagy a villanyáram keltette fájdalom.

Tulajdonképpen ez az a pszichológia, amelynek embere *homo oeconomicus* módjára viselkedik. Nem véletlenül nevezték el *csereelméletnek*²⁷ azt az elgondolást, amely a behaviorizmus logikája szerint várja el az ember viselkedését a legösszetettebb szociálpszichológiai helyzetekben is.

A jutalom: amit nyer az ember egy tranzakción; *a ráfordítás*: amibe került neki ez a nyereség; *az egyenleg*: a ráfordítás és a jutalom közötti különbség, amely kedvező esetben pozitív; és *az összehasonlítási szint*: a korábban vagy/és mások által megvalósított egyenleg, amely meghatározza az ember mindenkori várakozását, mellyel azután majd egybeveti az aktuális egyenleget, hogy eldöntse, jó vagy rossz üzletet csinált-e – ezek a csereelmélet alapfogalmai.

Hogy jó vagy rossz üzletet csinál-e az egyén – ettől függ azután az elmélet szerint a hajlandósága, hogy barátságot kössön, vagy hogy szerelembe essen, hogy hatalmi pozíciót foglaljon el, vagy hogy alárendelt helyzetet vállaljon: a serdülő azért vállalja szívesen, hogy a felnőtt szerepre térjen át, mert e váltásnak nagyobb a profitja kisebb költségkihatás mellett, míg az öregedő ember azért berzenkedik az öregszerp elvállalásától, mert ott nagyobb befektetés mellett kisebb a haszon, vagy legalábbis e kettőnek az egyenlege elmarad attól az egyenlegtől, amelyet az ember korábban megvalósított, és amit ennek alapján az aktuális élethelyzetében is elvár magától.

A kérdés, amelyet ez az elméleti gondolatmenet óhatatlanul kivált: hogyan lehet egymással összemérhetővé tenni a ráfordítást és a jutalmat, amelyek minősége különbözik egymástól. Kézenfekvő a próbálkozás: mint ahogyan a piac az áruk értékét pénzben fejezi ki, a pszichológus is a különböző minőségeket valamilyen közös minőség különböző mennyiségeire vezesse vissza. A behaviorizmus a specifikus késztetéseket valamilyen aspecifikus

A *homo oeconomicus* módjára viselkedő állat

Csereelmélet

A csereelmélet alapfogalmai

Jó vagy rossz üzletet csinál-e az egyén?

Aspecifikus hajtóerő és ennek csökkentése

²⁷ A csereelméletnek átfogó bemutatása olvasható magyar nyelven: Secord és Backman, 1972. A könyv és az irányzat kritikáját lásd Garai, 1995. 389–396. oldal.

hajtóerőre [*drive*] próbálja visszavezetni, és megfogalmazza a hajtóerő-csökkentés [*drive reduction*] hipotézisét. Eszerint az állatok egyedei (s éppígy az ember is) azt a viselkedést választják, amely végeredményben a hajtóerő – vagyis a belső feszültség – legerőteljesebb csökkentését biztosítja.

Villanyáram és táplálék

A fenti példánál maradva: amikor a kísérleti állat olyan folyosóban fut, amelynek padlójába villanyáramot vezettek, akkor hajtóerőszintje kimutathatóan megemelkedik, amikor viszont végül hozzájut a táplálékhoz, és elfogyasztja azt, csökken ez az energetikai szint – a fokozódás és a csökkenés együttes mérlege lesz, ami meghatározza, hogy az állat elvégzi-e ezt a viselkedési aktust.

Tanulás

A mérleg persze csak a viselkedési aktus végeredményeként áll elő – hogyan határozhatja hát meg előre, hogy sor kerül-e egyáltalán a viselkedési aktusra? A behaviorizmus szerint az egyed *tanul* a végrehajtott aktusokból, méghozzá attól függően, hogy ezeknek milyen lett a végső mérlege. Ha e mérleg negatív, akkor ez a tapasztalat hozzákapcsolódik bizonyos, az aktus előtt már tapasztalható ingerekhez, amelyek a szituáció megismétlődésekor majd előre jelzik az ígérkező negatív egyenleget, s így megóvnak a kedvezőtlen kimenetelű cselekvés ismételt elvégzésétől. Amennyiben viszont a végső mérleg pozitív, akkor az aktus előtt már adott ingerek a tanulás révén olyan jelekké lesznek, amelyek a helyzet ismételt előállásakor arra készítik az egyedet, hogy ismételten produkálja azt a viselkedést, amely a korábbiakban már bevált.

A szervezeten belüli hajtóerő környezeti tényezőkhez kapcsolása

Ilyen tanulási folyamatban történik a behaviorizmus szerint a hajtóerő szervezeten belüli viszonyainak környezeti tényezőkhez kapcsolása is. A specifikus késztetések visszavezetése valamilyen aspecifikus hajtóerőre annak tételezését is jelenti, hogy az olyan magától értetődőnek látszó késztetések arra, hogy az egyed a környezet tárgyaival meghatározott módon viselkedjék, mint amilyen például az éhség vagy a félelem érzete, eredetileg a szervezeten belül képződő aspecifikus ösztönzésből származtak.

Hajtóerő mesterséges megemlése és csökkentése...

Ezt az eredeti aspecifikus ösztönzést mesterségesen elő tudták állítani az állaton, amelynek agyába igen vékony és ezért az agy megfelelő helyére pontosan beültethető elektródát operáltak. Ha ezen keresztül olyankor vezettek meghatározott erősségű villanyáramot, amikor az állat egy, a kísérletező pszichológus tetszése szerint kiválasztott **A** tárgy közelébe került, s ezt a mesterségesen megemelt energiaszintet olyankor csökkentették nullára, amikor az állat egy **B** tárgy szomszédságába ért, akkor elérték, hogy az állat a továbbiakban **A**-tól „féljen”, **B**-re pedig „vágyjék”.

...és természetes félelem/vágyakozás

Fontos eközben, hogy a behaviorizmus valamennyi kísérletében nyilvánvalónak veszi, hogy az állat a maga normális életfeltételei mellett olyasmitől tanul meg félni, ami reá nézve biológiailag tényleg veszélyes, és olyasmire tanul meg vágyakozni, ami életfunkcióira nézve tényleg hasznos.

Ez a behaviorizmus számára akkor is axióma, ha éppen az általa végzett kísérletek mesterséges feltételei mellett viszont nem ilyen összefüggés érvényes. Kísérleti állatnál kialakítottak például „narkomániát”: az állat vénájába katétert vezettek, amelyen keresztül egy pedál lenyomása által barbiturátot lehetett a vénába juttatni; a félelmet kiváltó ingereknek kitett állat megtanulta, hogy a pedál működtetése révén szabaduljon meg félelemérzetétől.

Még ennél is frappánsabb volt annak a kísérletnek az eredménye, amelyben a kísérleti állat agyának olyan helyére telepítettek elektródát, ahova az agy normális működése során olyankor érkezik be gyenge elektromos áram által hordozott jel, amikor egyébként a hajtóerő csökkentése a szervezetben bekövetkezett; így az energiaszint *növekedése* ezen a helyen paradox módon az energiaszint általános *csökkenéséről* hordoz hírt, minek révén az állat számára éppolyan kielégüléssel jár, mint maga a hajtóerő-csökkenés. A kísérletben mármint ez a helyi energiahatás előidézhetővé lett anélkül, hogy az általános energiaszint tényleges csökkenése alapozta volna meg azt, ez utóbbit pedig valamely biológiailag fontos kedvező fejlemény tényleges bekövetkezése: az állat az agyába beépített elektródán keresztül egy pedál lenyomása révén maga adta magának ezt a kellemesnek érzett impulzust, amelynek tapasztalása a létfenntartását szolgáló viselkedések helyett azt a viselkedést tanítja meg neki, hogy a pedál ismételt lenyomásával ismételtlen hozzájuttassa magát egy kielégüléshez, amely abból a fajtából való, mint a narkománé.

Az, hogy a behaviorizmus nyilvánvalónak veszi, hogy az egyed viselkedését normális életfeltételek mellett olyasmi motiválja, amire az állatnak valóban szüksége van biológiai létének fenntartásához, azért különösen fontos, mert ez teszi lehetővé, hogy az elméletet az ember magatartására is alkalmazzák. Az embernek, amikor mindennapi életét vagy az azt megszakító történelmi eseményeket éli, nem lehet az agyába elektródát ültetni, hogy azon keresztül szabályozzák energiaszintjét, amelynek emelését és csökkentését azután Romeo szerelmeként vagy Othello végtelen bizalmaként és végtelen gyanakvásaként, Lear elszántságaként, hogy majd megváltoztatja birodalmának mélyszerkezetét, vagy Macbeth elhatározásaként éli át, hogy dacol a végzetével, amint ezt a végzete reá rója. De még csak azt sem lehet, hogy, miközben például jónak vagy rossznak bizonyuló gazdasági döntéseket hoz a termelésben, a fogyasztásban, a bankügyekben, az adóügyekben, az agyába ültetett elektróda közvetítésével regisztrálják, miképpen csökkentti vagy növeli a döntést követő viselkedés az energiaszintet, s hogy tehát mekkora benne a feszültség vagy a kielégülés.

Ami lehetőség a viselkedépszichológus számára az emberrel kapcsolatosan megmarad: figyelni, hogy milyen preferenciák nyilvánulnak meg a döntéseiben, s közben bizonyosnak lenni, hogy amit ilyenkor az ember választ, arra tényleg nagyobb szüksége van, mint azokra a lehetőségekre, amelyeket ilyenkor feláldoz.

Mi van azonban, ha a szituáció olyan alternatívát kínál az egyénnek, amelynek tétjei egyenértékűek a számára? A dinamikai megközelítés az egymást kiegyensúlyozó erőket úgy kezeli, mint amelyek nem változtathatják meg a rendszer mozgásállapotát. Így a behaviorizmus logikája szerint, ha két inger ellenkező irányból egyenlő erővel vonzza az egyedet; vagy ha ellenkező irányba taszítja; vagy ha ugyanaz az inger ugyanakkora erővel taszítja is és

**„Narkománia”
kialakítása kísérleti
állatnál**

**Az energiaszint
növekedése a szint
csökkenéséről hordoz
hírt**

**Behaviorizmus
alkalmazása emberre**

**Választás és
preferencia**

**Az egyed egyenlő
értékek között nem
képes választani?**

vonzza is – mindezen esetekben a viselkedést determináló hatások egymást lerontják: az egyed egyenlő értékek között nem képes választani.

A kognitívista pszichológia²⁸

**Azt választjuk majd,
ami vonz, vagy az vonz,
amit választottunk?**

Ha a behaviorista pszichológia egy olyan lénynek a modelljét vázolja fel, amely *a maga lehetőségei közül mindig azt választja, amelyik a leginkább vonzza, vagy a legkevésbé taszítja*, akkor a kognitívista pszichológia modellje olyan lényről szól, amely éppenséggel egyenlő értékek között választ s utólag *mindig az vonzza a leginkább, amit a maga lehetőségei közül választott, és az taszítja a leginkább, amit eközben feláldozott*.

Ennek a pszichológiának az elméleti megfontolásai Kurt Lewinig mennek vissza.

**Lewin az arisztotelaiánus
és egy galileánus
pszichológiáról**

Lewin azt a filozófiai-tudományódszertani felismerést fogalmazta meg, hogy a fizika nyomán a pszichológiának is meg kell tennie a lépést az *arisztotelaiánus* dinamikától egy *galileánus* dinamika felé: „Az arisztotelaiánus fogalmakban a környezetnek csak annyiban van szerepe, amennyiben 'zavart' okoz, erőszakosan módosítva a szóban forgó objektum természetéből fakadó folyamatokat. Az objektum mozgását meghatározó vektorokat az objektum mindenestül meghatározza. Vagyis nem függenek az objektumnak a környezetéhez való viszonyától, s egyszer és mindenkorra hozzátartoznak ehhez az objektumhoz, tekintet nélkül arra, hogy bármely időpontban mi veszi azt körül. [A] dinamika galileánus elmélete számára [viszont a] szituáció [...] ugyanolyan fontosságra tesz szert, mint maga az objektum. Az esemény dinamikáját meghatározó vektorokat csak az objektumot és a szituációt egyaránt tartalmazó konkrét egész definiálja”.²⁹

Kvázi-szükséglet

A Lewin feltevésére épülő gondolatrendszer – szemben a behaviorizmussal – nem tekinti úgy, mintha a személyt belülről mozgató feszültség „egyszer és mindenkorra hozzátartozna ehhez az objektumhoz [ti. az emberhez], tekintet nélkül arra, hogy bármely időpontban mi veszi azt körül”, s ez, mint veleszületett szükséglet eleve meghatározná, hogy az egyén milyen célt szándékozzék elérni. A cél elérésének szándéka és a rendszeren belüli feszültség Lewinnél sokkal inkább fordítva függenek össze egymással: amit a személy céljául kitűz, az belső feszültségként fog létezni számára, amely a továbbiakat úgy határozza meg, *mintha szükséglet lenne* (Lewin szakkifejezésével: *kvázi-szükségletként*). Azt viszont, hogy a pszichológus által vizsgált személy milyen célt tűz maga elé, Lewinnél „az objektumot és a szituációt egyaránt tartalmazó konkrét egész definiálja”: a személy, aki pusztán belső késztetései egyensúlyánál fogva tényleg nem lenne képes e késztetések között választani, és

²⁸ Az itt bemutatásra kerülő irányzat csak névrokona annak a kognitívizmusnak, amely az utóbbi évtizedekben a komputer (s mindenek előtt a szoftver-) készítés technológiájához kíván tudományos megalapozást nyújtani, nem utolsó sorban a pszichológiának is felhasználva bizonyos eredményeit, míg e kognitívizmushoz kapcsolódó pszichológia a maga részéről szintén hasznosítani próbálja e technológiai eljárások kialakításának tudományos tapasztalatait. Ez utóbbi próbálkozások lehetőségeinek határaitól lásd Garai, 1995; 183–206. oldal.).

²⁹ Lewin, 1972; 71-72. oldal.

ezzel kilendülni a dinamikai holtpontról, az őt magát és szociális szituációját egyaránt tartalmazó konkrét egészen belül mégis megteszi a maga választását. Ilyenkor nem az történik, hogy az a késztetése, amelyik nagyobb erejű volt, győz a gyengébb indíték(ok) felett, hanem az, hogy a győztes késztetés nagyobb erejű lesz.

Lewin elméletének alapján kialakult az az elgondolás, hogy olyankor, amikor egy cselekvésre kellő indokoltság híján vagy éppenséggel indokoltság ellenére szánja el magát valaki, ez a cselekvés *kognitív disszonanciát* kelt benne: „Valahányszor az embernek olyan információja vagy véleménye van, amely önmagában véve arra kellene hogy készítse, hogy ne kövessen el egy bizonyos tettet, ez az információ vagy vélemény disszonáns lesz egy olyan ténnyel, hogy ezt a tettet mégis elkövette” – írta a kognitív disszonancia elméletének megfogalmazója, Festinger.³⁰

A kognitív disszonancia éppolyan feszültséggel jár, mint amilyennel a behaviorizmus testi szükségletek kapcsán számolt, s e feszültséget csak a disszonancia kiküszöbölésével lehet feloldani. A kognitív disszonancia kiküszöböléséhez pedig úgy jut az ember, hogy egymással disszonáns tudattartalmi közül az egyiket úgy változtatja meg, hogy az ezáltal összhangba jusson a többivel.

Az elmélet szerint ha egy pszichikus rendszerben valamely **X** tényező előállása nyomán feszültség lép fel, akkor ennek feloldásához nem csak egy olyan *viselkedés* vezethet, amelynek nyomán **ami X, az többé nem áll fenn**, hanem egy tudattartalom (*cognitio*) olyan megváltozása is, amelynek nyomán **ami fennáll, az többé nem X**.

Így például egy döntési helyzetben az okozza a feszültséget, hogy a tétek közül az, amit választhatnánk, nem nagyobb annál, amit fel kellene áldoznom, hogy megszerezsem. A feszültség feloldásához nem szükséges, hogy a tétek ilyen viszonya ne álljon fenn – elégséges, hogy ami fennáll, az ne ilyen viszonya legyen a téteknek: nem szükséges, hogy az egyén azt válassza, ami *előzetesen* nagyobb, és azt áldozza fel, ami kisebb értéket képviselt a számára – elégséges, hogy amit az egyén választ, az *utólag* értékesebb, amit pedig feláldoz az kevésbé értékes legyen majd a számára.

Számos laboratóriumi és terepkísérlet mutatja, hogy amit egy döntési helyzetben a kísérleti személy választ, azt utólag *túlértékeli*, s amit eközben feláldoz, azt *alulértékeli*. Így például egy nagyáruházban a marketing-osztály alkalmazottjaként bemutatkozó pszichológus a vásárlókkal a számukra képviselt szubjektív érték szerint rangsoroltatott tíz, kb. azonos kereskedelmi értéket képviselő árut, majd e rangsorolás végeztével a közreműködés jutalmaként mindegyik vásárlónak felajánlotta, hogy egy általa választott árut ingyen becsomagolnak számára. Ennek során mindegyik vásárló az általa előzetesen két szomszédos középső helyre besorolt árucikk közül választhatta ki a jutalmát, amelynek átvétele után a tíz árucikk újabb rangsorolására kérték fel. Az utólagos rangsorolást az előzetessel összehasonlítva kitudt, hogy a jutalomként választott árucikk utólag az előzetes besoroláshoz képest egy-két hellyel előbbre került, az pedig, amelyről a döntéskor lemondtak, egy-két hellyel hátrább.

Egy másik jellegzetes terepe az elmélet körüli kísérletezésnek a saját attitűddel szembeni érvelés [*counter-attitudinal advocacy*]. Az ilyen kísérletben résztvevő személyt, akiről előzetesen megbizonyosodnak, hogy meggyőződése egy számára legalábbis szituatívén fontos kérdésben **X**, ráveszik, hogy vonultasson fel olyan érveket, amelyek alkalmasak arra, hogy más személy(eke)t arról győzzenek meg, hogy **nem-X**. Így

Kognitív disszonancia

A kognitív disszonancia feloldása

Viselkedés helyett tudattartalom

Kísérlet egy nagyáruház marketingosztályán

Saját attitűddel szembeni érvelés

³⁰ Festinger, 1963; 18. oldal.

az elmélet klasszikus kísérletében a pszichológus azt az általános felháborodást hasznosította kiindulópontul, amelyet a kísérlet időpontjában a Yale Egyetem tanáraiból és diákjaiból éppen kiváltott az a fejlemény, hogy egy tüntetés alkalmából a rendőrség behatolt autonóm területükre, ott sortüzet nyitott, és négy személyt – akik ráadásul a tüntetésnek csak nézői voltak – megölt. A kísérleti személyek a pszichológus kérésére olyan védőbeszédet szerkesztettek és mondtak el tv-kamerák előtt, amely a brutális rendőri akció indokait megértőleg sorolta elő. A kísérleti személy akkor élte át a kognitív disszonanciát, amikor ezt a védőbeszédet egy olyan, személyét pontosan azonosító videofelvételben látta viszont, amelyről azt hitték el vele, hogy egy nyilvános televíziós vitaműsor részeként kerül majd adásba. Az erőteljes kognitív disszonancia feloldásához úgy juthatott a kísérleti személy, hogy, miután nem az történt, hogy *azt mondja, amit hisz*, tudattalan kognitív folyamatban bekövetkezett, hogy *azt higgye, amit mond*: a további vizsgálat kimutatta, hogy igazi meggyőződésében helyet találtak olyan érvek, hogy a rendőrségnek elvégre az a dolga, hogy őrizze a rendet, hogy fegyveres beavatkozásáért a felelőtlen diákokat kell hibáztatni, hogy ez volt a kisebbik rossz, amellyel sikerült elejét venni az igazi tragédiának stb.

Kognitív disszonancia és érdekeltség

A valóságos társadalmi élethelyzetek azzal a tapasztalattal szolgálnak, hogy az attitűdnek ez az összhangba hozatala a viselkedéssel elmarad ott, ahol az ember erősen érdekelt abban, hogy másképpen beszéljen, mint ahogyan gondolkodik. Ezt az összefüggést szintén modellezték a kísérleti helyzetben. A kísérleti személynek fizettek azért, ha hajlandó volt annak érdekében felvonultatni érveket, hogy más(oka)t a maga meggyőződése ellen hangoljon. Ennek során azt találták, hogy minél nagyobb volt a fizetség, annál inkább igazolva érezte a kísérleti személy, hogy megtegye azt a szolgálatot, amelyet ennek fejében rendelték tőle, esetünkben az attitűdjének ellentmondó viselkedést; s minél erősebb külső indoka volt a viselkedés és az attitűd ellentmondásának, annál kevésbé keltette ez a kognitív disszonancia feszültségét, amelyet az attitűdnek a viselkedéshez való igazításával kellett volna feloldani. A legnagyobb pedig akkor volt a kognitív disszonancia és a feloldását szolgáló attitűdváltás, amikor a fizetség éppen, hogy elégséges volt annak a kellemetlenségnek a vállalásához, amellyel ez az attitűdnek ellentmondó viselkedés jár.

Az egyensúly és a kognitív disszonancia nagysága

Ez az összefüggés azután általánosabban is megfogalmazható. A kognitív disszonancia annál nagyobb, minél inkább egyensúlyt tart egymással egy ügyletben a haszon és a kényelmetlenség, amelynek fejében megszerezhető, illetve az élvezet és az ár, amelyet fizetnek érte. A kognitivistá pszichológia modellje olyan lényről szól, írtuk fentebb, amely egyenlő értékek között választ, márpedig egyensúly esetén akár úgy dönt az ember, hogy vállalja a kényelmetlenséget, illetve a költséget a remélt haszonért, illetve élvezetért, akár pedig ellenkező módon, egyenlő tétek között választ.

Két tevékenység modell-helyzete

Az elmondottak ismeretében vizsgáljuk meg még egyszer azt a 20. lapon bemutatott modellhelyzetet, amelyben két tevékenységet találtunk egymással szembeállítva: a példában a programozói tevékenységet, illetve azt, amely másokat tanít a programozás mesterségére és művészetére. Tegyük fel, hogy egy olyan választásra kényszerítő lehetőség áll elő, amely mindkettőre egyenlő mértékben növelné a reá fordítandó időmennyiséget.

A kognitivistá...

Vajon ezzel most előállt-e a kognitivistá pszichológia modellhelyzete, mert a programozó munka többletének árán megvásárolhatom a lehetőséget, hogy több időt tölthessek az oktatás szórakoztató tevékenységével? Vagy a kognitivistá modellhelyzet, ellenkezőleg, attól áll elő, hogy a hosszabb ideig való programozás többletélvezetét megfizettetik velem, amikor több oktatómunkára köteleznek?

Vagy pedig, éppen fordítva, itt a behaviorista pszichológiának állunk szembe egy jellegzetes modellhelyzetével, amelyben nem is tekinthető igazán választásnak, ha vállalom, hogy többletidőt fordítsak egyszerre két ilyen szórakoztató tevékenységre; illetve, ha elhárítom, hogy egyszerre két ilyen munkának is növeljem a szolgáltatását?

A kérdésre a válasz attól függ, hogy a különféle tevékenységeket hogyan azonosítják, akik azokat egymás számára végzik, s hogy maguk e szereplők magukat és egymást is hogyan azonosítják e tevékenységek révén.

Hogy milyen lesz egy szociális szituációban a meghatározott tárgyi tevékenységet folytató emberek *szociális identitása* s hogy a meghatározott szociális identitású emberek milyen *interakciót* fognak végezni – ezzel foglalkozik a pszichológia két másik elmélete.

A szociálpszichológia

„Szociálpszichológia” címen általában a lélektan egyik ágát szokták számon tartani, amelynek egyes művelői a behaviorizmus, mások a kognitívizmus elméletét alkalmazzák annak vizsgálatában, hogy miképpen megy végbe az *általuk egyéninek tartott lelki folyamatok szociális befolyásolása*. Jelen könyv szociálpszichológián nem ezt a *tudományágot* érti, hanem egy *tudományos elméletet*, a pszichológia négy nagy elmélete közül azt, amelynek számára *az ember lelki jelenségei mint ilyenek interindividuális jellegűek*, tekintet nélkül arra, hogy részt vesznek-e bennük további egyének, akik aktuálisan „szociális befolyásolást” gyakorolnának.³¹ Az itt bemutatásra kerülő szociálpszichológia, éppúgy, mint a – majd ezután bemutatandó – pszichoanalízis meghaladja azt a *módszertani individualizmust*, amely hosszú időn keresztül egyeduralkodó volt a pszichológiában.³²

...vagy a behaviorista pszichológiáé-e a modell-helyzet?

A tevékenységek és alanyaik azonosítása

Szociálpszichológia és módszertani individualizmus

³¹ Egy József Attiláról készített esettanulmányban (Garai, 1993; 113–197. oldal.) azt próbáltam bemutatni, hogy szociálpszichológiai jelenség az olyan tevékenység is, mint a dolgozószobájának magányába zárkózott művész képzeletének működése.

³² A magyarországi katedra-pszichológiában mindmáig egyeduralkodó módszertani individualizmus, összefüggésben azzal a másik közkeletű tévedéssel, amely a pszichológiát természettudományként próbálja oktatni és működtetni, eredményezi azt a groteszk helyzetet, hogy Magyarországon sem a pszichológus-, sem (egészen a közelmúltig) a közgazdász-képzésben nem jutott hely a gazdaságpszichológiának.

Jelen könyv választott keretébe nem fér bele ennek a módszertani összefüggésnek részletesebb bemutatása. A probléma iránt érdeklődő olvasót a szerző a következő két tanulmányához utalja:

Természettudomány-e a pszichológia? *Magyar Tudomány*. XXXIX. 1994/1. 62-73.

Another crisis in the psychology: A possible motive for the Vygotsky-boom (társszerző: Köcski Margit). *Journal of Russian and East-European Psychology*. 33:1. 82-94.

Palo Altó-i iskola...

A szociálpszichológiai jelenség olyan interakció egyének, csoportok, vagy egyén és csoport között, amely a pszichológia Palo Altó-i iskolájának³³ képviselőinél olvasható leírások nyomán így sematizálható:

...az interakcióról és a benne folytatott értelmező manőverezésről

A üzenete **B**-hez tartalmaz egy metakommunikatív utasítást arra nézve, hogyan kell értelmezni;

B az üzenetet értelmezve fogja fel ezt az utasítást is, amely tehát már csak magától az értelmezéstől függően befolyásolja az értelmezést, egyszersmind **B** választát is, amelyet azzal együtt meghatároznak az interakció körülményei is, s amely szintén tartalmaz egy metakommunikatív utasítást arra nézve, hogyan kell majd értelmezni, egyebek között hogyan kell leválasztani azt, amiért az interakció körülményeit kell felelőssé tenni, a válasznak arról a részéről, amelyről maga **B** tehet;

A a maga részéről **B** üzenetét értelmezve fogja fel ezt az utasítást, az üzenet értelmezésében azonban nemcsak ez az utasítás fogja befolyásolni, amelyet amúgy is az ő értelmezése közvetít, hanem interakciójuk jelenlegi szakaszának előtörténete is: az, ahogyan **A** emlékszik arra, mi(k) volt(ak) az ő korábbi üzenete(i) az ő értelmezése szerint – az együtttható tényezőknek ez az együttese fogja azután meghatározni **A** viszontválasztát;

ezt **B** a maga részéről ugyanilyen komplex együttes mentén fogja leereagálni, de a leereagálásba közben bekapcsolódik az interakció előtörténete által teremtett szabályoknak az értelmezése is: ha neked az én válaszomra **ez** a viszontválaszod, akkor nekem a tiédre **az** lesz; stb.

Piaci alku

Az ilyen értelmező manőverezés jellegzetes esete a *piaci alku*. **A** eladná az áruját, ha valaki 800 forint feletti árat ajánlana érte – **B** megvenne egy ilyen árut, ha eladója 1000 forintnál nem kér többet érte. A vásár közöttük létrejöhet, és ha pl. 900 forintos áron köttetik meg, akkor mindkettő azzal az érzéssel hagyhatja el a színhelyét, hogy jó vásárt csinált. Azonban **A** nem írhatja ki ezt az árat, nehogy elriasszon egy vevőt, ha az ennyiért nem, de pl. 50 forinttal olcsóbban már megvenné, s nehogy ötletet adjon egy vásárlónak, aki 50 forinttal többet is hajlandó lenne fizetni. Az érdeklődő kérdésre 1300 forintnak mondja az árat. Az érdeklődő, noha a mondott ár messze meghaladja azt a szintet, amelyen az ő hajlandósága maximáltatott, nem keres más standot, mert úgy értelmezi, hogy ha tényleg ennyi lenne az ár, akkor ki lenne írva, s ezért biztosítja az eladót, hogy egy ilyen gyenge minőségű áruért 500-nál többet akkor sem adna, ha történetesen lenne neki ennél több pénze, de akkor olyan standhoz menne, ahol igényes vevő számára kínálják az árut. Az eladó a szöveget úgy értelmezi, hogy az érdeklődőnek komoly a szándéka az áru megvásárlására, mert ellenkező esetben alku nélkül sarkon fordult volna; megértést fejez hát ki a vevő anyagi helyzetére iránt, amely alkalmasint egyedül okolható, ha ezért a prima áruért a méltányos árat nem tudja magának megengedni – az erre hivatkozva ajánlott új ár 1200 forint. A vevő a váltást úgy értelmezi, hogy az ésszerű árat valószínűleg el lehet érni ezzel az eladóval, akit ezért biztosít, hogy efféle jószágért még akkor sem adott többet 600-nál, amikor még megengedhette magának, hogy költekezzen, de akkor az az áru viszont meg is volt csinálva. És így tovább araszolgatva érik el végül a mindkettejük számára elfogadható árat. Amennyiben bármelyikük azt tapasztalja, hogy az ő lépésére a másik nem hasonló megállapodási készséget kifejező lépéssel válaszol, ezt úgy értelmezi, hogy a partner a maga árbeállításának a közelébe érkezett.

³³ Az iskola kettős kötés- (double bind-) elméletének legreprezentatívabb tanulmányait gyűjti kötetbe Sluzki C. E. és Ransom D. C. (1976). Magyar nyelven hozzáférhető egyebek között P. Watzlawick *et al.*, 1990; továbbá több szöveg in: Buda Béla, 1971 (443-465. oldal.), valamint 1981 (221-288., 293-318., 432-443. és 461-499. oldal.).

Jól követhető az értelmező manőverezés a tőzsde működésén, ahol rutinosabb és nagyobb tőkeerőt képviselő szereplők ezt eleve belekalkulálják a hatékony működtetésbe. Egy tőzsdetörténeti anekdota szerint, pl. a waterlooi csata idején elterjedt Rothschildról – az alapítónak a londoni bankházat működtető fiáról, – angol állampapírokban való érdekeltségétől motiválva kiküldött ügynöke várja postagalambokkal a francia és (egyebek között) angol hadak közötti csata kimenetelének híret. Amikor valóban megkapta a hírt az angol *győzelemről*, amely a papírokat felértékelte, megjelent a tőzsdén és angol állampapírokat kínált eladásra. Ezt mindenki, akinek még ilyen papírok voltak a tulajdonában, úgy értékelte, mint annak jelét, hogy Rothschild az angol hadak *vereségéről* értesült, és ez értelmezés nyomán megpróbált sürgősen megszabadulni papírjaitól. Amikor azután ezek árát az erőteljes túlkínálat kellően levitte, az amúgy is felértékelődő állampapírokat Rothschild olcsón vásárolhatta össze.

Annak a manőverezésnek, amelyet az efféle interakcióban az értelmezés révén folytatunk egymással, többnyire az ilyen tárgyi célok felül van egy másik, gyakran emennél fontosabb tétje is: az, hogy az egyes szereplők szociális identitása felől döntsön. Vajon ugyanaz marad-e **A**, illetve **B** identitása, amikor létrejön közöttük az interakció, mint volt ezt megelőzően? Vajon felcserélhető-e ezek egymással vagy felcserélhetetlenül különböző pozíciót foglalnak el az interakcióban? Mi történik társadalmi azonosságukkal, ha az interakciót **A** helyett egy alternatív **A'** folytatja, vagy ha **B** helyett egy alternatív **B'**-vel? S mi marad a kialakult szociális identitásból akkor, amikor az interakció egy másiknak adja át a helyét, vagy ha megszakad a felek között?

A világirodalom jószerivel egyébbel sem foglalkozik, mint hogy ezekre a kérdésekre keresse a választ, s a legjobban e kérdések kapcsán a szépirodalom válaszait ismerjük. Fazekas Mihályét például, akinél az interakció úgy ismétlődik meg háromszor, hogy benne Ludas Matyi és a Döbrögi uraság eredeti helyüket felcserélik. Vagy a nagy tragédiáikét. Akár „dalban elbeszélve”, mint például Arany Jánosnál:

Én hű valék a kézfogásig
S elvette Alfréd a hugom!

– ami a boldogtalan leányt a Duna hajjai közé vezeti. Akár drámában, mint például Shakespeare-nél: Romeo az „interakció” tárgyát váltja fel, amikor szerelme immáron nem egy bizonyos Róza nevű veronai hölgy, hanem Capulet Júlia iránt lángol; Macbeth meg az alanyát, amikor a skót királynak és a trón valamennyi örökösének maga lép a helyére; Hamletnél is az interakció tárgya változik, de immáron nem úgy, hogy ő változtatja, hanem úgy, hogy azt egy másik tárgy szorítja ki, amikor a dán trónörökös elődjének a helyét Hamlet apja helyett a nagybátyja foglalja el...

A mindennapi élet drámáiban ugyanezek a minták szoktak megvalósulni, legfeljebb ott a szociális identitás váltásai nem okvetlenül érik el egy tragédia méretarányait. Egyebek között azért nem, mert a társadalom például a gazdasági tranzakciók esetén például a jog eszközeivel előre jelentősen korlátozza, hogy milyen identitásváltások következhetnek be. Az interakcióba lépők identitását esetleg *tulajdonukhoz* kapcsolja.³⁴ Máskor az interakciót részben vagy egészben áthelyezi a benne résztvevők identitásnyilvánító akaratának hatásköréből a *felelőségüket* érvényesítő

Az értelmező manőverezés tétje

A világirodalom az interakció alanyainak felcseréléséről

Gazdasági tranzakciók jogi korlátjai

³⁴ A tulajdon és a szociális identitás összefüggéseiről lásd a 75–81. oldalt.

hatóságába. Megint máskor *elidegeníthetetlen jogosítványokat* rögzít a személyhez, akihez ezáltal nekik megfelelő identitás is rögzítve marad.³⁵

Alany, közeg, tárgy vagy háttér?

A szociális identitás meghatározásában nyilvánuló manőverezés végső soron azt próbálja definiálni, melyikünk milyen funkciót tölt be az együttműködésben: vajon a zajló folyamatnak kezdeményező *alanya* vagyok-e vagy *közeg*, amelyet használ, hogy közvetítésével megvalósuljon, *tárgya*-e, amely a folyamat végeredményét elszenvedí, illetve élvezi, vagy *háttere*, amely tanúságot tud tenni a történetekről.

Rómeó, Júlia és a többiek

Amikor Shakespeare drámájában Júlia üzen a Dajkájával Rómeónak, akinek barátai tanúk az üzenet átadásánál, akkor ennek a folyamatnak Júlia az alanya, a Dajka a közeg, Rómeó a tárgy és a barátok képezik a háttérrel, akikkel összevetve Rómeót kiténteti a történet, megítélhetővé teszi a barátok magukkal összevetve meg is ítélik a közülük kitént Rómeót.

Kauzalitás és értelmezés

Az interakció előrehaladtával ugyanazok a személyek változó funkcióval vesznek részt ugyanabban a történetben, amelyben elválaszthatatlan egymástól a maga kauzális valóságában előrehaladó interakció (szeretkezés, harc, javak adományozása, eltulajdonítása, cseréje) és az értelmezéses manőverezés.

„Én nem tehetek róla”

Jellegzetes példája ennek az értelmezéses interakciónak az, amely például a Palo Alto-i iskola családterápiás gyakorlatában kerül napvilágra, amikor a férj elmondja a terapeutának: „*Én nem tehetek róla*, ha olykor elkeseredésemben felhajtok egy pohárral, de nem lehet józanon kibírni, hogy feleségem hajnaltól estig zsörtölődik” – a feleség pedig elmondja a terapeutának: „*Én nem tehetek róla*, ha olykor elkeseredésemben erősebb hangot vált ki belőlem, hogy férjem estétől hajnalig iszik”. Itt a manőverezéssel mindkét fél a másikat akarja interakciójuk alanyának megtenni, magát pedig mindössze is csak közegének, amelyen az interakció kényszerűen megvalósul.

„Ő nem tehet róla”

Ellenkező irányulása a manőverezés, amikor például a „behaviorista szemléletű” szülő büszkén vallja szülőtársai előtt, hogy ő úgy intézi, hogy helyes jutalmazással rávegye gyermekét a jó magaviseletre – a gyerek pedig kérkedik kortársai előtt, hogy ő úgy intézi, hogy jó magaviselettel rávegye szülőjét a helyes jutalmazásra.³⁶

Egyéni önkény egyénfeletti korlátozása

Az értelmezések egyéni önkényét újra meg újra korlátozzák ebben a társas játékban a fentebb említett jogi normák mellett egyéb szabályokkal, rítusokkal, metakommunikatív utasítással, történelmi precedens számon tartásával. Interindividuális, az egyének fölött álló eszközök ezek, amelyeknek nyomatókat ad, hogy végső referenciájuk a természet, amely úgy válik az ember számára a túlélést biztosító létevé, hogy egyik ember(csoport) a másik rovására birtokba veszi azt. A szabály, a precedens, a rítus, az utasítás végső soron erre a tulajdonkezelésre vonatkozik, miközben maga a természet áthághatatlan törvények szerint működik – így a természeti törvény és a társadalmi

³⁵ Vö. Calabresi és Melamed „Tulajdoni szabályok, felelőségi szabályok és az elidegeníthetlenség” című tanulmányát. In: Harmathy és Sajó, 1984.

³⁶ Watzlawick, Beavin és Jackson (1967) ugyanezt a sémát ironikusan annak a kísérleti fehérpatkánynak az értelmezési manőverével példázzák, aki a kísérletet, amelyben a pszichológus megtanulatta az állattal, hogy ha táplálékhoz akar jutni, akkor megfelelő jelre le kell nyomnia egy pedált, így jegyzőkönyvezné: „A kísérletező pszichológust sikerrel kondicionáltam, hogy valahányszor lenyomom a pedált, ennem adjon.”

szabály a használatban újra meg újra összekapcsolódik egymással. És mégis: jóllehet ennek révén ez a társasjáték bármikor halálosan komollyá válhat, komolyságát újra meg újra fellazíthatja, hogy miközben az egyéni értelmezést egyén feletti szabály korlátozza, az, milyen szabály jut érvényre, megannyiszor maga is az értelmező interakció kimenetelétől függ.

H. Simon azt vizsgálta, „hogyan lehet döntéseket hozni, [...] ha a különböző természetű alternatívák összehasonlítására nem áll rendelkezésre valamilyen általános és konzisztens hasznossági függvény”³⁷, méghozzá egyebek között azért nem, mert a döntési feladatot, lévén a megoldásához szükséges „figyelem szűkös erőforrás”³⁸, több szakértő között kell felosztani, „ezek munkáját pedig meghatározott kommunikációs csatornák, valamint meghatározott autoritásviszonyok révén kell koordinálni”³⁹.

Legyen **A** és **B** két szakértő, akit közös szervezetük más-más illetékességi körbe helyez azzal az utasítással, hogy mindkettő dolgozza fel a maga kompetenciájába tartozó információkat, és e feldolgozás végtermékeként terjessze elő szervezeti döntésre vonatkozó javaslatait. Kérdés, hogyan vegye tekintetbe a szervezet a két javaslatköteget, ha ezek egymással ellentétesek. Legyen **A** álláspontja erre a kérdésre vonatkozóan az, hogy a szervezet létszámának megszávatatása útján meg kell állapítani a többségi álláspontot, s ezt kell majd a szervezet döntéseként alkalmazni – **B**-é pedig az, hogy egy szakmailag kompetens bizottság mérlegelje az egymással ellentétes javaslatkötegek mindegyikének várható költségeit és hozamait. Hogyan döntsön mármost a szervezet a tekintetben, hogy vajon szavazással vagy kompetens mérlegeléssel döntsön-e: szavazással vagy kompetens mérlegeléssel?

Az interakció szabályozásának megértésére a szociálpszichológia az ilyen tudatos alku mintája helyett egyre gyakrabban a nyelvi kommunikáció paradigmáját használja. „...a század közepétől [...] a nyelvet és a nyelvi kommunikációt úgy tekintik, mint az emberi viszonyok és objektívációk minden formájának egyetemes paradigmáját” – mutat rá Márkus György⁴⁰. A nyelvi kommunikációban, úgy tűnik, az interakció szabályozása ténylegesen független az interakcióban álló felek értelmezési manővereitől, s ezért valóban alkalmasnak látszik arra, hogy mentesítsen az egyenértékű alternatívák közötti választás önkényétől.

Hogy azonban tényleg mentesít-e, erre vonatkozóan kételyeket kell, hogy támasszon már az a megfigyelés, hogy a nyelvi kommunikációban a szabály betartására nem olyan késztetések ösztönzik az embert, amilyenekkel a behaviorista pszichológia számol: aki „helyesen” beszél, nem azért teszi ezt, mert ebből valamilyen haszna származna, s a „helytelen” beszédén nem azért változtat, nehogy valamilyen kára származzék belőle⁴¹. De nem is arról van szó

Hogyan lehet interindividuális döntéseket hozni?

Szavazás vagy kompetens mérlegelés arról, hogy szavazás-e vagy kompetens mérlegelés

A nyelvi kommunikáció paradigmája

A nyelvi kommunikációban a szabályozás se nem behaviorista, se nem kognitivisták jellegű

³⁷ Simon, 1982; 35. oldal.

³⁸ 81-83. oldal.

³⁹ 36. oldal.

⁴⁰ Márkus, 1982; 17. oldal.

⁴¹ A behaviorista modell egyik ellenfele a nyelvpszichológiában kiszámította, mennyi jutalmazó, ill. büntető megerősítésre lenne szükség ahhoz, hogy az egyént így tanítsák meg arra, hogy a beszédben előfordulható, 2-től 50 szóig terjedő hosszúságú mondatok közül a nyelvtilanlag helyeseket a helytelenektől elhatárolja. Azt találta, hogy e tanulási cél érdekében az egyénnek élete teljes folyamán másodpercenként 1000 jutalmat/büntetést kellene magára hatni engedni. A számítás végén még ironikusan hozzátette, hogy aki ezt erősen túlzónak tartja, vegyen

ilyenkor, amivel a behaviorizmushoz hasonlóan szintén célracionalista másik modell, a kognitivistá pszichológiáé számolna: hogy az embert szemléletének, illetve gondolkodásának strukturális sajátosságai késztetnék arra, hogy előnyben részesítsen bizonyos formákat, amelyeket általános érvénnyel minden ember „jó” formáknak érezne, szemben a velük ilyenkor összehasonlítható alternatív formákkal.

Ami az egyik nyelvben helyes forma, az a másikban grammatikai hiba...

...s ugyanazon nyelven belül a diszkurzív szituációk között ez ugyanígy változhat

Ami az egyik nyelvben a beszédet helyes irányba terelő forma, az a másik nyelvben – grammatikai hiba. Így a francia nyelvben az első személyről második személyre való áttéréshez megannyiszor elég egy szókezdő **m** betűnek **t**-re váltása: **moi/toi, mon/ton**. Magyarul viszont a hasonló megoldás, amely a beszélni tanuló gyermek nyelvében gyakran előfordul, helytelen: **miénk/tiénk**. Az ilyenkor helyes, több helyen egyszerre alkalmazott váltást (**miénk/tiétek**) máskor éppen a francia írja elő (**je me lève / tu te lèves**), míg a magyar grammatikai forma egyetlen váltással is megelégszik (**felkelek/felkelsz**).

Máskor ugyanazon nyelven belül válik értelmetlenné az értelmes forma, attól függően, hogy a szabály alkalmazásának milyen, további szabály alkalmazása által minősített esetéről van szó. Például értelmes diskurzust lehetővé tevő „jó forma” a következő szekvenciáé:

A: Ez asztal?

B: Igen, asztal.

míg ezzel szemben értelmetlen, „rossz forma” ezé a szekvenciáé:

A: Ez az enyém?

B: Igen, az enyém,

bár a grammatikai szerkezettől elvonatkoztatva tekintett pszichológiai forma ugyanaz, mint az előbbi volt.

„... mi más lenne egy kés, mint: „kés”?”

Annak a szemléletnek a jellemzésére, amely az itt tárgyalt jelenségtartományban is egyenlőtlen értékekkel kívánna számolni, és kritériumokat keresne, amelyek mentén az egyenlő értékek egyikét kitüntethetné a többiek rovására, létezik egy rövid szöveg, amely a pszichológiatörténet folklórjából való – már nem is lehet tudni, hogy ki is volt a pszichológia jelesei közül, aki először illusztrált általa ironikusan egy jellegzetes szemléletmódot: „Nézze meg ezt a kést, uram. Az angol azt mondja rá: „knife”, a francia meg: „couteau”; az orosz úgy véli, „nozs”, a német szerint meg „messer” – az istennek sem tudnak megegyezni. Pedig milyen egyszerű: világosan belátható, hogy egyiknek sincs igaza. Mert mit mondunk, mi, magyarok a késre? Hogy „kés”. S ha elfogulatlanul tekintjük a kérdést: mi más lenne valójában egy kés, mint: „kés”?”

Az egyén önkényének a helyét elfoglalja a kultúráé

Mindent összevetve, amikor a nyelvi kommunikációban az interakciót szabályozása függetleníti az interakcióban álló felek önkényes értelmezési manővereitől, akkor az önkényesség nem tűnik el egy természeti vagy egy logikai szükségszerűség mögött, csak az egyén önkényének a helyét elfoglalja a kultúráé.

A pszichoanalízis

Hogy hogyan korlátozza az interakcióban álló egyének önkényét a kultúra, ezzel foglalkozik a pszichológia negyedik nagy elmélete.

Folyt. az előző oldalról:

tízszor kisebb értéket: másodpercenként 100 jutalmat a helyes, illetve büntetést a helytelen beszédért, életfogytiglan...

A pszichoanalízis az interakció *múltjából* indul ki. Eszerint ha egyszer úgy alakult, hogy meghatározott identitású emberek meghatározott interakcióba léptek egymással, vagy hogy meghatározott interakció meghatározott identitást adott a benne résztvevőknek, akkor a továbbiakban ez a viszony rituálisan újra meg újra megnyilvánítja magát: abban is, hogy aki az egyszer volt identitást akarja magán demonstrálni, annak az egyszer volt interakciót kell másokkal folytatniuk, meg abban is, hogy meghatározott interakció alanyává csak olyan ember válhat, akit a kritikus szociális identitás minősít. A jelenben folyó interakció ekképpen csak szimbolikus eszköz arra, hogy általa az ember a múltbeli interakciós identitásmintákat rituálisan megjeleníthesse vagy, ellenkezőleg, még az emléküket is kirekessze az interakcióban állók tudatából.

Ilyen ősi interakciós minta például az *Ödipusz-háromszög*, amely egyszer volt ősi interakciónak (Ödipusz király egykor volt történetének, amelyben megölte apját és nászra lépett anyjával) a mintáját jeleníti meg mai családi szervezet megfelelő identitású személyeinek – a *Fiúnak*, az *Apának* és az *Anyának* – mai interakciójában. Freud szerint az olyan mítoszokban, mint amilyen az Ödipuszé, az ember olyan történésekre emlékezik vissza, amelyek nem az ő egyéni élettörténetében fordultak elő, hanem az Ember kollektív történetében, emlékét azonban annak teljes egykori drámaiságával örökli az egyes ember.

Freudnál az idői perspektíva, amely alatt a kultúra hatékonyan rögzíti a maga mintáit, több ezer éves. Hogy azonban ennél nagyságrendekkel rövidebb időtartam is elég ahhoz, hogy egy-egy társadalmi alakzat aktuális interakcióiban az egyszer volt interakció jelenítse meg magát, erre álljon itt két példa:

Az első példa két szomszédos franciaországi község esete, amely sok fejtörést okozott a vele találkozó szociológusoknak és politológusoknak. A két község a mindennapi élet valamennyi fontos meghatározójában – gazdasági helyzetében, életvezetésében, vallásában – megegyezett egymással, egymás között házasodtak. Ami azonban politikai viselkedésüket illeti, az egyik község lakói jobboldali pártra szavaztak még abban az időben is, amikor Franciaországban még a kommunista párt volt a parlament legerősebb pártja, a másiké pedig ez utóbbit választották még akkor is, amikor ennek népszerűsége odáig süllyedt, hogy kérdésessé válhatott egyáltalán bekerülése is a parlamentbe. Kiderült, hogy e kétféle politikai magatartás eredete azokra a forradalom előtti évtizedekre megy vissza, amikor konfliktus támadt a vidék földjeinek ura és parasztsága között. Amikor választani kellett a konfliktus kezelési módjai között, akkor az első község úgy döntött, hogy bepanaszolja urát a királynál – a másik község lakói pedig úgy, hogy kiegyenesítik a kaszájukat. S a két község lakói két évszázad után egymással szemben őrzik identitásukat, amelyet annak idején egymással szemben választottak.

A második példa Mérei Ferenc (1989) klasszikus kísérletéből való, amely óvodások csoportjaiban vizsgálta, mitől függ, hogy valaki hatalomhoz jut-e benne, s azt találta, hogy ehhez nem elég, hogy a csoportba bekerült személynek vezéri alkata legyen, hanem az is feltétlenül szükséges, hogy korábban másutt bevált vezéri allűrjeit olyan interakciók elrendelésében próbálja megnyilvánítani, amelyeket ez a csoport még az ő bekerülése előtt együttes játékban kialakított.

E két példa egymástól is és a Freud-féle elemzés anyagától is merőben különbözik, de ugyanazt a formát mutatja: a múlt rátelepszik a jelenre, amely végül is csak ezt a múltat jeleníti meg.

A pszichoanalízis az interakció múltjából indul ki

Ödipusz-háromszög

Freudnál az idői perspektíva több ezer éves

Választások két szomszédos franciaországi községben

Együttes élmény az óvodás csoport múltjában

A múlt rátelepszik a jelenre, amely csak ezt a múltat jeleníti meg

A szociálpszichológiához hasonlóan a pszichoanalízis embere sem tud jó üzletet kötni a világgal

A szociálpszichológiához hasonlóan a pszichoanalízis is olyan ember képét rajzolja meg, aki nem tud jó üzletet kötni a világgal abban az értelemben, ahogyan a behaviorizmus embere teszi: hogy a lehetőségek közül azt választaná, amelyik a leginkább vonzza, vagy a legkevésbé taszítja.

Pedig amikor Freud ezt az elméletet megalapozza, az alapot éppúgy az örömelvbe [*Lustprinzip*] helyezi, akárcsak a behaviorizmus.⁴² E hedonista elv szerint a lelki apparátus működése úgy szabályozódik, hogy biztosítsa belső feszültségek elkerülését vagy oldódását, miközben e feszültségeket az ember gyötrelmeként, oldódásukat pedig örömként éli át.

Freud később túllépett az örömelven

Később azután Freud arra a következtetésre jut, hogy – amint egy munkájának a címében megfogalmazza – az örömelven túl⁴³ kell lépni, mert az objektív-mennyiségi és a szubjektív-minőségi mutató nem ilyen mechanikus módon kapcsolódik egymáshoz: létezik olyan feszültség, amelyet az ember örömként él át, és olyan feszültségoldódás, amelyet gyötrelmek kísér.

A halálösztön

A vonatkozó tapasztalati tényeket Freud a halálösztön [*Todestrieb*] spekulatív koncepciójában dolgozta ki. Eszerint minden élőlényt belső tendencia hajt, hogy létezésének korábbi állapotába térjen vissza. Ez a korábbi állapot végső soron a szervetlen létezés, melyet stabilitás, mindenféle feszültség teljes feloldódása, az abszolút nyugalom jellemez. A halálösztönnel szembeveszülnek az életösztönök [*Lebenstribe*], amelyek nemcsak az életet hordozó egységek fenntartására törekszenek, hanem arra is, hogy ezekből egyre átfogóbb egységeket képezzenek, hogy az élő anyag részei között kohéziót alakítsanak ki és tartsanak fenn.

A felettes-én

A halálösztön és az életösztönök szembeállítása markánsabbá téve folytat egy olyan dualizmust, amellyel Freud korábban a szexuális ösztönt megkülönbözteti az önfenntartási ösztöntől.⁴⁴ Ez utóbbinak akkor Freud azt tulajdonítja, hogy neki köszönhető, hogy az *én*, amikor elfojt, vagyis a tudatból a

⁴² A hedonizmus behatolása a pszichológiába tulajdonképpen abban a pillanatban megtörténik, amikor a pszichológia mint sztkudomány önállósul a filozófiától. Fechner, akinek a nevéhez az önállósult pszichológia megjelenését kapcsolják, az ügyködés örömelvéről (*Lustprinzip des Handelns*) beszél, amin a hagyományos hedonista doktrináktól eltérően nem azt érti, hogy az emberi ügyködés célja az örömszerzés, hanem hogy maga a hasznos cél érdekének alárendelt ügyködés közvetlenül is örömmel járhat.

⁴³ *Jenseits des Lustprinzips*. Az 1920-ban írott munka magyarul *A halálösztön és az életösztönök* címmel jelent meg.

⁴⁴ „Egészen különleges jelentősége van magyarázati kísérletünk számára annak a tagadhatatlan ellentétnek, amely azon ösztönök között, melyek a szexualitást, a szexuális örömszerzést szolgálják, és azok között áll fenn, amelyek célja az egyén önfenntartása” (Freud, 1940-1952; VIII. 97-98. oldal.). E kettő együtt alkotja Freud későbbi nómenklatúrája szerint a halálösztönrel szemben álló életösztönöket.

A dualizmus általában jellemzi Freud gondolkodását, amely bármilyen tendenciát vizsgálva megannyiszor ellentétpárokra bukkan (örömelv/realitáselv, apa/anya funkciója az Ödipusz-komplexumban, sadizmus/mazochizmus, voyeurizmus/exhibicionizmus). Az ekképpen párosított kategóriák kölcsönösen levezethetetlenek egymásból.

tudattalanba szorít bizonyos, a szexuális ösztönhöz kapcsolódó képzeteket, általában amikor elhárít valamit, ami nagy örömmel járna, ám az énnel összeférhetetlen, akkor a szexuális ösztön hatalmas energiáival nem fegyvertelenül áll szemben, hanem az önfenntartási ösztön energiáit mozgósítva. Későbbi elméletében a felettes-én [*Über-Ich*] az, ami a szabályozást végzi, amely a kultúra ősi szempontjainak szerez tudattalanul érvényt, a halálösztön energiáit mozgósítva az életösztönökkel szemben.

Ami a pszichoanalízis elméletének mindezen változásain keresztül változatlan marad, az egy következetesen dualista szemlélet. Az az ember, amelyiket a pszichoanalízis modelljéből ismerhetünk meg, *egymással ellentétes ösztönzések párja által közrefogva éli az életét, és valahányszor ezek egyike mentén a maga örömét keresné, a másik azonnal megbünteti, s így a mérleg mindig nullszaldós.* A pszichoanalízis által bemutatott ember számára a választható alternatívák nem az érték dimenziója mentén állnak szemben egymással, hanem a történelmi idő mentén: *nem nagyobb érték kerül túlsúlyba kisebb értékkel szemben, hanem a történelmi múlt a történelmi jelennel szemben.*

**Nem nagyobb érték
kisebbséggel szemben,
hanem a múlt a jelennel
szemben**

Kétféle logika a gazdaságpszichológia örökségében

Fentebb idézett művében Márkus György⁴⁵ összevet egymással kétféle logikát, amelyet ma a társadalomtudományok alkalmaznak. A *pozitivizmus* logikája a racionalitást tulajdonképpen azonosítja a Max Weber-i értelemben vett célracionálitással. A *hermeneutikák* olyasmiből indulnak ki, amiről Wittgenstein beszél, amikor a nyelvi kommunikációt nyelv-játéknak (language game) nevezi és rámutat, hogy a kritériumokat, amelyek szerint ennek játékszabályai alkalmazhatók, maguk ezek a szabályok tartalmazzák, amelyek alapján meg lehet ítélni, hogy egy bizonyos teljesítmény a játékon belül helyes-e vagy helytelen, de nem létezik e szabályoktól független, abszolút kritérium, amelyek alapján magukat e szabályokat, tehát az adott nyelv-játékot mint totalitást kritizálni lehetne. Márkus szerint azok a társadalomtudományok, amelyek ez utóbbi logika mentén a nyelvből indultak ki különféle hermeneutikákban, a másik logika mentén értelmező pozitivizmusnak kerestek ellensúlyt.

**Célracionális és
társasjáték-szabályok**

A könyvem témája szempontjából fentebb bemutatott négy nagy pszichológiai elmélet közül ugyanígy áll szembe egymással az utóbbi kettő a korábbi kettővel. A behaviorizmus és a kognitivizmus a pszichológia két változata a Max Weber-i értelemben vett célracionálitásra: a kognitivizmus

**A célracionális, ill. a
játékszabály
pszichológiai**

⁴⁵ Márkus, 1982.

pontosan megfelel annak a logikának, amely a célhoz, bármi legyen is az, a racionalitásnak ugyanazokat a formáit rendeli – a behaviorizmus pedig e formák mögött azt a tartalmat gyanítja, melyet a kitűzött célok az ember biológiai szükségleteiből merítenének. A szociálpszichológia és a pszichoanalízis pedig ugyanúgy lép fel a behaviorizmus és a kognitívizmus alternatívájaként, ahogyan a társadalomfilozófiában a pozitívizmussal szemben felléptek a nyelvből kiinduló különféle hermeneutikák. A társadalomban zajló folyamatok megértéséhez e kétféle logika egyike sem nélkülözhető.

Gulliver az ésszerű hin és az ésszerűtlen behin társadalomban

A kétféle logika egyikét a másik nélkül alkalmazó, egymással ellentétes berendezkedésű két társadalom kitűnő képét találjuk Szathmári Sándor *Kazohinia* című regényében. A leírás a behin társadalom rituális és ezért „ésszerűtlen” életét úgy szembesíti azzal a célracionális „ésszerűséggel”, amelyet a mi társadalmunkból érkezett Gulliver képvisel, hogy előzetesen bemutatta a hin társadalom célracionálisan megszervezett életének „abszurditását”, ahogyan ezt Gulliver az ugyancsak magával hozott rítusok „józan értelmének” szemszögéből megítéli.

A köszönésre emelt sapkát elveszik...

E kalandjai során Gullivernek már a köszönéssel nem volt szerencséje. Amikor egy hinnek, akit földesúrnak sejtett (bár csodálkozott rajta, hogy öltözeke miért nem különbözött a társáétól, aki egyéb jelek alapján a sofőrjének látszott), meg akarta adni az uraságnak kijáró tiszteletet, és ezért mélyen meghajolt előtte, sapkáját ívből megemelve, az ahelyett, hogy fogadta volna a köszönést, habozva elvette tőle sapkáját, melyről azt hitte, hogy Gulliver e gesztussal felkínálja neki. A behinekél viszont megrökönyödve tapasztalta, hogy amikor arra haladt egyikük, akinek térde fölött láncra kötve egy nehéz rézkocka lógott, amely minden lépésnél fájdalmasan nekiütközött lábszárának, a másik, aki nem viselt ilyen nehezéket, felugrott, jobb lábát kezébe kapta és fájdalmas arccal jajgatta feléje: Vaké! Vaké! Holott, mint Gulliver technikai szempontból igen helyesen megjegyezte, éppen akkor lett volna oka lábfájás miatti jajgatásra, ha neki csapkodta volna sípcsontját egy ilyen himbálózó fémtömeg.

...s az éhezéstől elgyengült nőnek enni adót börtönbe zárják

Ennél azonban sokkal kellemetlenebb élmény érte Gullivert, amikor egy hin nő nekiesett, és technikai ürüggyel (hogy segítsen neki rossz ruháját jóra váltani) szégyentelenül a nyílt utcán lemeztelenítette őt. S másképp volt kínos, hogy a behinek méltóságviselője ideológiai ürüggyel egyheti elzárásra ítélte őt, amiért egy, az éhezéstől elgyengült nőnek enni akart adni az utcán, s ezzel, úgymond, súlyosan megsértette a „ketnit”.

Egyenruha és megszaggatás

Am akkor sem volt nagyobb szerencséje Gullivernek, mikor a hinek életének uniformizáltságával és monotonitásával szemben az egyéniség jogát akarta megidézni arra, hogy épületeit, melyekben lakik, ruháit, melyet visel, a tárgyakat, amelyeket használ, a maga ötleteivel széppé tegye – a hinek állították, hogy az optimális egyensúlyt egyetlen módon lehet elérni, s az épületen, a ruhán vagy más tárgyon, mely ezt az optimumot megvalósítja, minden változtatás csak rontana. A behinek viszont egyebek között azt a megpróbáltatást mérték Gulliverre, hogy kényszerítették: pompás anyagból készült, remek szabású ruháját hasogassa be, mert, úgymond, így „kipu”; s mikor aztán Gulliver, behódolva a többségnek, az ennél látott mintának megfelelően a bal mellen és a jobb ülepen szaggatta meg ruháját, megtudta, hogy ez már nem „kipu”, mégpedig éppen azért, mert akkor már mindenki így viselte.

Hin és behin közgazdaságtan

És ugyanígy ütközött bele egy technikai szűklátókörűségbe itt, egy ideologikus korlátoltságba amott, amikor például közgazdaságtani ismereteket terjesztett. A hinek nem értették, miért kell a villamoson való utazáshoz pénz, holott, mint mondták, a villamos nem ilyen fémdarab hajtja, hanem villanyáram – a behinekek viszont azt az egyszerű matematikai-közgazdaságtani összefüggést nem tudta megértetni, hogy minél több lakás épül az országban, annál több embernek jut belőle. Ők lakásgazdasági tudományuknak azt a megállapítását hozták fel Gulliver érvelésével szemben, hogy egy igazságosan berendezett társadalomban amíg a lakások építkezése tart, a benne részt vevők havonta hozzájuthatnak egy igazolványhoz, amely egy hónapra feljogosítaná őket egy lakás használatára, csak ekkor még nincs lakás – amikor viszont az építkezést már befejezték, van lakás, de építő munka végzése híján már nincs igazolvány, ami a használatára jogosítana; s idézték e társadalom tudósainak a megoldását e dilemmára: csak az a lakásépítő munka tekinthető közhasznúnak, amelynek nyomában nem támadnak lakások.

Gulliver a behinek között szerzett tapasztalatait végül is így összegezi: „Minden csoportnak van bizonyos rögeszmeke, és látszólag ez különbözteti meg a másiktól. Ez azonban csak látszat. A valóság az, hogy nem rögeszmékért küzdenek, hanem a küzdelemhez agyalják ki a rögeszméket. Valaki csak azért lesz kékfülű, hogy más legyen, mint a sárgafülű, és viszont.”

Kékfülűek és sárgafülűek

*

Az eddigiekben a pszichológia négy elméletét arra nézve hasonlítottuk össze, ahogyan, respektíve, mindegyikük azt a folyamatot tekinti, melyben *dolgok* közötti viszony feldolgozásával eldől, hogy melyikük lesz a (például gazdasági) tevékenység *tárgya*. A négy pszichológia azonban még arra nézve is markáns különbségeket mutat, hogy miképpen tekinti azt a másik folyamatot, amelyben *személyek* közötti viszony feldolgozásával az dől el, hogy melyikük lesz a tevékenység *alánya*.

A tevékenység tárgyával és a tevékenység alanyával foglalkozó pszichológia

Mínt hogy ez utóbbi összefüggéssel a részletekre kiterjedően foglalkozik e könyv következő fejezete, ezért itt csak a legvázlatosabban, az egyes elméletek logikájának összehasonlítására összpontosítva a következőket érdemes tekintetbe venni:

A behaviorizmus és a kognitív lélektan arra a kérdésre, hogyan valósul meg az ember magatartása⁴⁶, olyan szerkezetben keresi a választ, amelyben *egy személy egynél több dologgal* találja magát szembe, s ezek közül kell kiválasztania azt, amelyiknek a tekintetében majd magatartása megvalósul. Ezzel szemben a pszichoanalízis és a szociálpszichológia ugyanazt a kérdést olyan struktúrában vizsgálja, amelyben valamiképpen *egy dolog több személlyel* szembesül s ez utóbbiak közül ki kell válnia annak, amelyik majd a dologhoz rendelendő magatartást megvalósítja.

Egy személy több dolog – egy dolog több személy

Az egyes párosokon belül azután az egyes elméletek a maguk kérdését egymással ellentétes módon közelítik meg. Így a behaviorizmus szerint, láttuk, az ember szükségletei *valóságosan* meghatározzák, hogy az egyes dolgok mennyire különböznek egymástól a szükségletek kielégítésében megnyilvánuló értékükre nézve, s e különbségük determinálja, hogy melyiket választjuk – a kognitív lélektan viszont számon tart egyfajta *szabadságot* arra, hogy a választó ember bagatellizálja vagy eltúlozza a dolgok különbségét egymástól. A pszichoanalízis szemléletében szintén *valóságosan* van meghatározva, mégpedig a kultúra ősi parancsai és tilalmai által, hogy az egyes személyek között identitásukra nézve milyen a különbség – a szociálpszichológia ezzel szemben számol azzal a *szabadsággal*, hogy az egyének pszichikusan

A valóság, ill. a szabadság pszichológiái

⁴⁶ A behaviorizmus esetében a legtöbbször állati egyed viselkedéséről van szó, amelynek megfigyeléséből azonban olyan következtetéseket von le, amelyeket az emberi személy magatartására nézve is érvényesnek tart.

feldolgozzák szociális identitásukat, egyszer túlhangsúlyozva, máskor jelentéktelenítve különbségeiket.

A piaci szabályozás, ill. a szervezeti szabályozás pszichológiai

Válaszuk különbségének megfelelő különbséggel, de problémakezelésének logikája mind a behaviorizmust, mind a kognitív lélektant arra predesztinálja, hogy magyarázatukat a gazdaságpszichológia első sorban a *piaci szabályozás* mellett fellépő magatartás megértésében hasznosítsa. Éppígy teszi a két másik elméletet – a pszichoanalízist és a szociálpszichológiát – nélkülözhetetlenné kettejük problémakezelésének közös logikája, amikor egy gazdaságpszichológia a *szervezeti szabályozás* mellett fellépő magatartás megértéséhez akar közeledni.

Ellenőrző kérdések

Hogyan választ

- 1., a behaviorista,
- 2., a kognitívista,
- 3., a szociálpszichológiai, ill.
- 4., a pszichoanalitikus modell által leírt ember?

Egyszerű gazdasági magatartás modellje

Hogyan válaszol tehát a négy pszichológiai modell mindegyikében az ember egy olyan gazdasági kihívásra, amely a piac, ill. amely egy szervezet részéről éri őt mint termelőt vagy mint fogyasztót, mint eladót vagy mint vásárlót?

Piaci szabályozás mellett

Legyen **A** és **B** két olyan áru, amelyek termelése ugyanazon képességeket működteti, fogyasztása ugyanazon szükségleteket elégíti ki – mondjuk: Alma és Banán. Tegyük fel továbbá, hogy a Banán kereslete felülmúlja a kínálatát, az Almánál meg ellenkező aránytalanság mutatkozik – hogyan reagál erre az eladó és a vásárló?

Egy *behaviorista* gazdaságpszichológia válasza nem tér el a gazdaságtudományétól. Tegyük fel, hogy **A** és **B** termelésének terhe (t), illetve a fogyasztásuk keltette elégedettség (e) egzakt módon mérhető, és meghatározott kulcs szerint átszámítva összevethető azzal a haszonnal (h), amelyet a termelés hajt, illetve azzal a költséggel (k), amellyel a fogyasztást megváltjuk. Eszerint ahhoz, hogy a kínálat **B** javára tolódjék el, az kell, hogy

$$(h_B - t_B) > (h_A - t_A)$$

legyen, amihez az szükséges, hogy h_B növekedjék vagy/és h_A csökkenjen, minthogy t_A és t_B nagyságát ez az elmélet úgy kezeli, mint amely eredendően adva van az ember természetétől függően. Hasonlóképp, annak, hogy a kereslet **A** javára mozduljon el, az a feltétele, hogy

$$(e_B - k_B) < (e_A - k_A)$$

legyen, amihez, e_A és e_B nagyságát az ember szükségleteivel szintén adottnak véve, az kell, hogy k_B növekedjék vagy/és k_A csökkenjen. Ha tehát a Banán ára elkezd emelkedni, az Almáé pedig süllyedni, az árváltozás hatására néhányan áttérnek az Alma termeléséről a Banánra, minthogy ennek most már több a haszna. Ugyancsak lesznek, akik a Banán fogyasztásáról az Almára váltanak át, minthogy ennek immár kevesebb a költsége. Egy idő elteltével azután a Banán megnövekedett kínálatára és lecsökkent kereslete éppúgy fedik majd egymást, amint

Hogyan reagál az eladó és a vásárló a kereslet és a kínálat aránytalanságára?

A termelés terhe és haszna – a fogyasztás költsége és élvezete

ez az ellenkező irányú mozgások eredményeképp az Alma tekintetében is várható, s így a felbillent egyensúly helyreáll.

Egy *kognitivist* gazdaságpszichológia ezzel szemben számol azzal a pillanattal, amikor az ember választási helyzetbe kerül. Ez a kínálat tekintetében akkor következik be, ha

$$(h_B - t_B) = (h_A - t_A)$$

Ilyenkor azzal kapcsolatos érdekünk, hogy Almát termelni érdekesebb, már nem egyértelműen érvényesül, mivel a haszon túlsúlya az Alma javára már nem nagyobb, mint a termelés terheiséé – de az az érdekünk, mely szerint Banánt termelni érdekesebb, sem egyértelműen jut még érvényre, mivel ez a túlsúly a Banán javára sem nagyobb még. Hasonlóképp, a kereslet tekintetében akkor áll elő választási helyzet, amikor

$$(e_B - k_B) = (e_A - k_A),$$

s ez itt is azzal függ össze, hogy a régi fogyasztói érdek, amely az elégedettség, illetve a költség túlsúlyainak régi arányaira épült, már nem érvényes, az új túlsúlyarányokra épülő új érdek pedig még nem.

Amelyik érdeke mellett ebben a szituációban dönt az ember, annak felemás szempontját eltúlozza. Ha idő előtt tért át a Banán termelésére, ezt a csak *félracionális döntését* azzal racionalizálja, hogy bagatellizálja a maga számára a különbséget az Alma és a Banán termelésének terheiséé között: Banán termelésével foglalkozni, úgymond, nem annyival terheesebb, hogy ne érne meg vállalni ennek többlethasznára való tekintettel. Ugyanígy bagatellizálja a különbséget az Alma és a Banán fogyasztása által keltett elégedettség között, ha idő előtt váltott át az Alma fogyasztására: úgy érzi, a Banán fogyasztása nem is okozott annyival nagyobb kielégülést, mint amennyivel költségesebb lett. Ha viszont idő után is ragaszkodik korábbi termelési, illetve fogyasztási preferenciájához, akkor ez az a *félracionális döntés*, amelyet majd racionalizálni fog, ezúttal úgy, hogy eltúlozza A és B különbségét, akár termelésük terheiséé, akár a fogyasztásuk által keltett kielégülést illetően: a Banán termelésének többlethasznára már-már ellensúlyozná, amennyivel ez terheesebb, de a váltást elutasító döntése nyomán az ember jóval terheesebbnek fogja érezni – s éppígy a Banán fogyasztásának többletköltsége hovatovább ellensúlyozná, amennyivel ez nagyobb kielégülést kelt, de a régi fogyasztási szokás mellett elkötelező döntését úgy racionalizálja az ember, hogy utólag sokkal nagyobb kielégülést keltőnek fogja érezni, amit választott, mint amit választásával elutasított.

Az Alma és a Banán termelésével, ill. fogyasztásával kapcsolatos érdekek egyensúlya

Félracionális döntés felemás szempontjának eltúlzása

Szervezeti szabályozás mellett

A piaci magatartás, láttuk, a rendszernek abból az állapotából, amikor **A** kínálata felülmúlja a keresletét, míg **B**-nél ellenkező aránytalanság mutatkozik, elő tudja állítani kereslet és kínálat arányosságát. Eközben a piac szempontjából nincs különbség aközött, hogy az áruk kínálati arányai idomulnak-e keresleti arányokhoz vagy utóbbiak az előbbiekhöz, netán a két arány egyidejű elmozdulása állítja be az egyensúlyt. Arra nézve is közömbös a piac, hogy amikor **A** múltbeli termelői közül némelyek nem lehetnek **A**-eladók, vagy **B** reménybeli fogyasztói közül **B**-vásárlók, akkor személy szerint kik legyenek azok.

Van azonban, amikor ezt a közömbösséget a populációban tarthatatlannak érzik, nem törődnek bele, hogy például, mint Samuelson írja, „[...] a javak oda áramlanak, ahol a legtöbb [...] dollár van, s így John D. Rockefeller kutyája kaphatja meg azt a tejet, amelyre egy szegény gyermeknek lenne szüksége, hogy ne legyen angolkóros”.⁴⁷ Nem tolerálja a rendszer a közömbösséget olyan ügyletek esetében sem, amelyeket pl. Williamson *idioszinkratikusnak* nevez, s amelyeket a jellegzetesen piaci tranzakcióktól így különböztet meg:

„Kevés kockázatot jelentenek azok az árucikkek, amelyek nem különleges rendeltetésűek (specializáltak), minthogy ilyen esetben a vevők könnyen vehetnek igénybe más forrást, az eladók pedig nehézség nélkül eladhatják egy adott megrendelés alapján elkészített terméküket más vevőknek. Az értékesíthetlenség problémája akkor jelentkezik, midőn fontos költség-előíró következményei vannak annak, hogy a felek *meghatározott* személyek. Az ilyen ügyleteket nevezzük idioszinkratikusnak.

Esetenként a felek személyes meghatározottságának kezdettől fogva jelentősége van, például akkor, ha a vevő kezdeményezésére az eladó specializált, ügyleti célú fizikai tőkét ruház be. Minthogy az ilyen tőkének más felhasználása esetén szabály szerint kisebb az értéke, mint a tervezett felhasználás esetén, az eladó jelentős mértékben az ügylet „csapdjába” kerül. Mi több, a csapda maga is szimmetrikus abban, hogy a vevő sem vehet igénybe alternatív beszerzési forrásokat, nem szerezheti be az árut kedvező feltételek mellett, miután feltehetőleg nagy költséggel jár, ha igényét nem specializált tőkéből elégíti ki. Ezért az ügyletnek a vevő is kötve van.

Az idioszinkratikus csere területe azonban rendszerint nem korlátozódik csupán a specializált fizikai tőkére. Ebben a körben általában előfordul az ügyleti célú humán tőkeberuházás is. Példa erre a szakképzés, valamint a gazdaságos munkafogások munkavégzés során történő elsajátítása. Azt a ritka esetet kivéve, amikor e beruházások kis költséggel átruházhatók más vállalkozókra, az előkészületi ráfordítások csak akkor gyümölcsözők, ha a kapcsolat a közbülső termék vevője és eladója között fennmarad.”⁴⁸

A piac közömbössége

A közömbösség tarthatatlansága

Idioszinkratikus ügyletek

„A hal Jónásnak fájt, Jónás a halnak”

⁴⁷ Samuelson, 1976; 113. oldal.

Jól illusztrálja Samuelson szavait egy újsághír – egyike az újsághíreknek – a 19. századi vadkapitalizmus magyarországi újjáéledésének előrehaladásáról: vasúti tömegszerencsétlenséghez a Duna túlsó partjáról is riasztottak mentőt, s a révész vállalkozó addig a mentőkocsit nem engedte a kompra, amíg személyzete össze nem adja az átkelési díjat, amelyet, mint minden járműnek, nekik is megtehettek 3200 forinttal, amikor azt az igényüket terjesztették elő, hogy a sorbaállást meg akarják takarítani.

⁴⁸ Williamson, 1984; 176. oldal.

A szervezet eltéríti a gazdasági magatartást ennek piaci irányától

A szociálpszichológia és a pszichoanalízis modellje azt írja le, hogyan történik ilyenkor, hogy a populáció egésze vagy valamely részcsoportja szervezetet hoz létre vagy meglévő szervezetet úgy működtet, de legalábbis enged működni, hogy e működés eltérítse a gazdasági magatartást ennek piacon alakuló spontán irányától.

...megváltoztatva egyes tételek piaci értékét

Ezt az eltérést hajlamosak vagyunk úgy képzelni, mintha ugyanazokkal az eszközökkel történne, amelyekkel a piac dolgozik: mintha a szervezet úgy érné el a maga átrendező céljait, hogy növeli egyes tételeknek, csökkenti másoknak a terheit és költségeit, úgy hogy az egyes szereplők döntésük meghozatalakor már ezekkel a piaci értéküktől eltérített terhekkkel és költségekkel számolnak, belekalkulálva különféle adó, vám, illeték jellegű díjakat, sőt olyan tételeket is, mint kisebb vagy nagyobb büntetés kisebb vagy nagyobb kockázata⁴⁹, másfelől különféle szubvenciókat és prémiumokat, amikor mérlegelik, hogy – szervezeti előírások mentén – áttérjenek-e **A** termeléséről **B**-ére és **B** fogyasztásáról **A**-éra.

A szervezeti szabályozás leírása behaviorista és kognitivistá modellel

Ezen elgondolás értelmében a behaviorizmus és a kognitivismus éppolyan kielégítően tudnák leírni a szervezeti, mint a piaci magatartást. Eszerint fokozhatja hajlandóságomat, hogy **Alma** helyett ezután **Banánt** szállítsak az erre áhítozók egy bizonyos kategóriájának, ha az **Alma** eladását az én kategóriámat sújtó rendelkezés tiltja s a tilalom megszegőit birsággal fenyegeti, vagy ha a **Banánért** az árán felül a szervezettől még valamilyen prémiumot is kapok; éppígy gyorsíthatná a szervezet a piaci vásárló átorientálását, ha a **Banán** amúgy is dráguló árát például luxusadó, s kiváltképp ha tilalomnak nyomatékot adó súlyos büntetés tenné még drágábbá, legalábbis a vásárlók bizonyos kategóriája számára, vagy ha egy ilyen kategória számára kedvezményt, netán ingyenességet biztosítana az **Alma** vásárlásához a szervezet.

A behaviorista, ill. kognitivistá eljárások hatékonysága és hatástalansága

Biztos, hogy a különféle (egyebek között az állami) szervezetek élnek is ilyen eszközökkel. Ám azt is tudjuk, hol húzódnak a határok az ilyen eljárások hatékonysága és hatástalansága között: eszközt von el a szervezet gazdaságos

⁴⁹ „Minthogy [Bentham] feltételezése szerint az emberek ésszerű maximalizáló döntést hoznak akár bűncselekmény elkövetése, akár egy ló eladása esetén, a bűnözés megfékezésében a feladat az, hogy „árjegyzéket” állapítsanak meg a bűnre, azt a két tényezőt befolyásolva, amely meghatározza, mibe kerül a büntetés a (potenciális) bűnözőnek: a büntetés szigorát és kiszabásának valószínűségét.” (Posner: *Id. mű*, 282.)

A továbbiakban az ilyen gondolatmenet tévessége mellett fogok érveket felvonultatni. Azonban ugyanazokból az érvekből következik, hogy egy kategóriájára a potenciális bűnelkövetőknek a gondolatmenet érvényes: azokra, akik *nyereségvágyból* terveznek valamilyen gonosztettet. Így például a *bérgyilkosság* kategóriájában bizonyosan megtörténik a remélt haszon egybevetése a költségekkel, s ez utóbbiakat úgy emelné meg, ha erre a kategóriára nézve visszaállítanák a halálbüntetést, hogy ez részben e szolgáltatás kínálatát csökkentené, részben erőteljesen megemelné a díját s így a keresletet is.

működtetésétől annak adminisztrálása, ki mindenki tartozik abba a kategóriába, amely egy-egy tiltás vagy ajánlás érvénye alá esik, s gyakran még annál is több eszközt annak ellenőrzése, nem teszi-e valaki, ami ennek az alanynak tilalmas, illetve valóban megteszi-e, ami ajánlott.

Valójában, míg a piac a gazdasági tevékenységet a *tárgyai* között fennálló viszonyokra nézve adminisztrálja, addig egy szervezet a tevékenység *alanyainak* viszonyát tekintve kezeli. A szervezeti magatartás kérdése nem az, milyen a viszony **A** és **B** terhesége között, ha arról van szó, melyiket fogom természetni, vagy az elégedettség között, amellyel számolok, amikor azt mérlegelem, melyiket fogom fogyasztani. Hanem az, vajon összerendezhetők-e interakciós alakzatba **Gyümölcseladók** és **Gyümölcsvásárlók**, vagy pedig a szociális identitás különlegessége kap hangsúlyt: az, hogy az ember nem **Gyümölcsöt** termel, illetve fogyaszt, hanem **Almát** vagy **Banánt**. Ha egy népesség **Gy**-termelőkből és **Gy**-fogyasztókból áll, akkor könnyen képezhető belőle szervezet, amely a **Gy**-eladókat és a **Gy**-vásárlókat állít egymással interakciós alakzatba. Más a helyzet viszont, amikor az **Almatermelő** **A**-t értékesítene, a **Banánfogyasztó** pedig **B**-t vásárolna: közöttük semmiféle interakció nem lehetséges.

Hogy lehetséges-e vagy sem interakció a termelő és a fogyasztó között, az itt nem annak a haszonnak a szempontjából érdekes, amely ellentételezi a termelő által vállalt terhet, s amelyet a termelő csak az interakcióban tud realizálni. Ezen a számvitel technikája által adminisztrálható haszonon felül a termelő, amikor eladóvá lesz, hozzájut egy *pótlólagos szociális haszonhoz*: magához ahhoz, hogy tevékenységének megfelelő interakciós alakzatba léphet. S éppígy nem az a teher az érdekes, amelyet a termelő technikai értelemben vállal, hanem egy *pótlólagos szociális teher*: az, amelyet akkor vállal az ember, amikor tudomásul veszi, hogy szociális identitásának különlegessége áldozatul esik, amikor a szervezet őt az interakciós alakzatba illesztés érdekében például **A**-termelőből **Gy**-termelővé minősíti, vagy **B**-fogyasztóból **Gy**-fogyasztóvá.

A szociálpszichológia és a pszichoanalízis modellje épp az interakcióval kapcsolatos szociális haszonnak (illetve költségnek) és az identitással kapcsolatos szociális tehernek (illetve elégedettségnek) az összefüggéseivel foglalkozik. S miközben ezekkel a pótlólagos szociális tényezőkkel számol, indirekt módon kezelhetővé tesz egy olyan problémát is, amelybe a behaviorizmus, ill. a kognitívizmus ütközne előbb vagy utóbb, amikor az emberek piaci magatartását a maga módján próbálná magyarázni.

Egy szervezet a tevékenység alanyainak viszonyát kezeli

Pótlólagos szociális haszon és teher

Interakció és identitás

A számítás lehetetlensége

Mindkét elméletről láttuk⁵⁰, hogy olyan embert ír le, aki úgy választja meg, melyik árut fogja piacra termelni, hogy a

$$h_B - t_B, \text{ ill. } h_A - t_A$$

különbséget hasonlítja össze az egyes áruk eladásából származható haszon és a termelésével együtt járó teher között, hogy meg lehessen állapítani akár ezek egyenlőségét (amivel a kognitívizmus embere tudna valamit kezdeni), akár egyenlőtlenségüket (amivel viszont a behaviorizmusé). S a bemutatott piaci magatartás ugyanígy kényszeríti a fogyasztót is, mérlegelje a viszonyt

$$e_B - k_B, \text{ ill. } e_A - k_A$$

között. Kérdés, hogyan lehet azt a különbséget, amelyet objektíve mérhető hasznosság tekintetében állapítok meg én vagy te vagy akárki más, összevetni azzal a másikkal, amelyet csak szubjektíve érezhető teherre nézve állapítok meg én, másképpen te és megint másképp mindenki más. A kérdéssel egyszer már foglalkoztunk⁵¹, anélkül, hogy sikerült volna bármilyen operatív módon alkalmazható átszámítási kulcsot találni. A szóban forgó költségnek és a megfizetése árán szerezhető elégedettségnek éppúgy nincs közös minősége, amely lehetővé tenné, hogy mennyiségeiket kivonjuk egymásból, mint a haszonnak és az érzelmi tehernek, amelynek árán megszerezhető.

A gordiuszi csomó átvágása

A problémát mind a szociálpszichológia, mind pedig a pszichoanalízis úgy segít megoldani, hogy a gordiuszi csomó átvágásának mintáját követi. E két elméletnek nincs szüksége, hogy tapasztalatból kiindulva megállapítsa, tényszerűen milyen a viszony a választás motiváló tényezői között, mert tapasztalat helyett már magából e viszonyból indul ki, amelyről egyszerűen felveszi, hogy milyennek kell lennie.

A szociálpszichológia logikája

A szociálpszichológia logikája szerint ezt a viszonyt úgy kell tekinteni, mint amelyet egy szervezet úgy szabályoz, hogy

$$e_B - k_B = e_A - k_A$$

legyen, illetve

$$h_B - t_B = h_A - t_A$$

A drága holmi meg az olcsó holmi

A szabályozás úgy működik, hogy a vásárló, amikor megállapítja, hogy pl. $k_B > k_A$, nem így következtet:

$$HA \text{ ugyanakkor történetesen } e_B = e_A, \text{ akkor } e_B - k_B < e_A - k_A,$$

hanem így:

$$MINTHOGY \text{ adva van, hogy } e_B - k_B = e_A - k_A, \text{ ezért } e_B > e_A$$

Így áll elő a mikroökonómiában számon tartott effektus, amikor a vásárló az áru árából az árunak vagy annak a személynek a minőségére

⁵⁰ A 49–50. oldalon.

⁵¹ Lásd „A homo oeconomicus szükségletei” című fejezetet (21–25. oldal.).

következtet, aki ilyen olcsó holmit, illetve, aki ilyen drága holmit vásárol magának.⁵²

Ennek az effektusnak felel meg a tevékenység oldalán a fentebb ismételt szóba került Puskás Öcsi-, ill. Tom Sawyer-effektus. Ha $h_B - t_B = h_A - t_A$, akkor a nagyobb hasznot hozó tevékenység terhesebb is egyben, a kisebb hasznot hozó kevésbé az, az olyan pedig, amelyért fizetünk, s amely így mintegy negatív hasznot hoz, terhességét tekintve is az ellenkezőjébe fordul.

A pszichoanalízis szintén talál olyan viszonyt, amelyet olyannak kezel, mint amit a szervezet előre rögzít: pl. hogy

$$e_B - k_B > e_A - k_A$$

legyen, illetve

$$h_B - t_B > h_A - t_A$$

Előre rögzíteni annyit tesz, mint az aktuális tapasztalatoktól függetlenül rögzíteni. Az egyenlőtlenség, amellyel a pszichoanalízis számol, nem úgy áll elő, hogy az egyén tapasztalná, hogy két tárgy közül melyik az élvezetesebb vagy két tevékenység közül a terhesebb s ezt a tapasztalatát azzal vetné egybe, amely a pénzbeli ellentételezésre vonatkozik. A pszichoanalízis, láttuk⁵³, a szervezet *múltjából* indul ki, amely meghatározott interakciót meghatározott identitáshoz kapcsolt, úgy hogy az aktuális egyéni való megnyilvánulás most rítusokat és tabukat nyilvánít meg: amit az ember ilyenkor tesz, vagy aminek megtételétől tartózkodik, a tárgy, amelyhez ragaszkodik vagy amelytől távol tartja magát, nem annyira önmagában véve érdekli őt, hanem mint olyan, ami – kívánatos vagy utálatos – szociális identitást szimbolizál.⁵⁴

Márpedig ilyen feltétel mellett az ember esetleg akkor sem fogyaszt, például, disznóhúst, ha alig leküzdhető vágy tereli efelé az élvezet felé, vagy ha nagyon olcsón jut hozzá, mert az élvezet árát esetleg nem csak pénzben fizetné meg, hanem identitásvesztésben, ha szociális kategóriáján belül a disznóhúsról fogyasztási tabu van érvényben. Máskor meg azt látjuk, hogy pl. a rio de janeirói karnevál résztvevőinek talán nagyobbik része megkoplalja a pénzt, amelynek árán a résztételhez szükséges jelmezt beszerzi, közülük nem egy olyan jelmezt ölt, amelynek mindvégig való viselése nem csekély terhet ró reá, de az aktív jelenlétről, ugyancsak a szociális identitás megőrzésének motívumától hajtva, mégsem mond le. Ugyanezen összefüggés érvényénél fogva az ember esetleg vonakodik, hogy akár nagyon jó bérért gyilkolásra szegődjék – s esetleg nem

A PÖ- és a TS-effektus képződése

A pszichoanalízis a priori rögzíti a viszonyokat

A tevékenység és a tárgy szociális identitást szimbolizál

Számítgatáson túl

⁵² Kopányi, 1989; 115. oldal. Az összefüggést a mikroökonómián kívül számon tartja még az értelmező szótár is, amely az „olcsó”-t a silánnyal, a „drágá”-t a kedvessel (=olyannal, ami iránt vonzódást, ragaszkodást érzünk) rokonítja.

⁵³ A 42–43. oldalon.

⁵⁴ Vö. azzal, amit fentebb – a 24. oldalon – Baudrillardtól idéztünk arról, hogy bizonyos jóság nem-fogyasztása interakciós kapcsolatokban bekövetkező veszteséggel jár. „S a státuszvesztés, a társadalmi nem-létezés vajon kevésbé súlyos-e, mint az éhezés?” – kérdezte akkor Baudrillard.

Egyebek között ezen az összefüggésen bukik meg Maslow nagyon népszerű elmélete is a szükségletek kielégítésének piramisáról (l. alább – a 138–139. oldalon).

vonakodik, hogy egy szeretett lényért berohanjon az égő házba, ha úgy van is, hogy közben maga is összeég.

Halálos tét

A viszonyok eleve rögzített aszimmetriája ilyen és hasonló esetekben onnan adódik, hogy az interakcióval kapcsolatos szociális haszon, ill. költség, s éppígy az identitással kapcsolatos szociális teher, ill. elégedettség összehasonlíthatatlanul erőteljesebb hatótényező lehet, mint azok, amelyek az ember mindennapi technikai számításaiban szerepelnek. Ezek azok a tényezők, amelyekkel kapcsolatosan az emberek, ha aktuális ügyletük alkalmán túlmutató szervezet fogja őket össze egymással, nem ritkán halálos kockázatot is vállalnak, sőt ha e kockázatos vállalkozás kedvezőtlen kimenetelkor bekövetkezik az identitás elvesztése, máskor, meg ha a partneré, szélsőséges, de mégis tipikus esetben az ember esetleg maga mérí magára a halált, úgy érezvén, hogy e veszteséggel nem tud együtt élni.

Ellenőrző kérdés

Miért nem alkalmas a behaviorizmus és a kognitizmus a szervezeti szabályozás mellett végbemenő gazdasági magatartás leírására?

Az ember természetéről

Végül is milyen az ember gazdaságpszichológiai természete?

A piacgazdasághoz való visszatérés szükségességét alátámasztó érvelésben gyakran volt – kimondva vagy hallgatólagosan – jelen olyan antropológiai érvelés, amely szerint ez a berendezkedés felelne meg egyedül az ember természetének. Ha az ember természete olyan lenne, amilyenek a behaviorizmus leírja, akkor ez kétségbevonhatatlanul így is volna. Viszont a kognitívizmus emberét a piacgazdálkodás a maga állandó választási szabadságával nem arra készítetné, hogy mindenkor a legelőnyösebb alternatívát válassza ki a maga s ezáltal a társadalom számára, hanem hogy az esetleges módon megejtett választási aktus kimenetelét utólag megideologizálja és így a piac értékviszonyait összekuszálja.

A pszichoanalízis meg éppenséggel olyan embert ír le, aki tervgazdaságra termett: az ilyen embernek és az ilyen gazdasági rendszernek a világa egyaránt olyan szervezetekbe van rendezve, amelynek működési szempontja az ideologikus látszatok ellenére nem az, hogy mit tesz az egyén, hanem hogy kicsoda ő. Ugyanakkor a szociálpszichológia embere a terv által előírt viszonyokat állandóan összekuszálja annak az igényének az érvényre juttatásával, hogy társadalmi azonosságát maga definiálja.

Vajon eldönthető-e, milyen *valóban* az ember gazdaságpszichológiai természete?

E kérdéshez közelebb jutunk, ha megpróbáljuk a fenti sejtést a visszajáról szemügyre venni.

Minél közelebb áll egy gazdasági rendszer a tökéletes verseny absztrakciójához, annál pontosabban írja le a benne ügködő emberek magatartását a behaviorizmus elmélete. Mondhatnánk:

EGY TÖKÉLETES PIACGAZDASÁGI RENDSZER EMBERÉNEK BEHAVIORISTA TERMÉSZETE LESZ.

Amikor a konkrét rendszer távolodik a tökéletes versenynek ettől az absztrakciójától, ennek hatására változik a gazdasági magatartás: ahelyett, hogy az történne, hogy az ember azt a lehetőséget választaná, amely például vásárláskor az élvezet legnagyobb túlsúlyát mutatná a költségekkel szemben, a ténylegesen végbemenő folyamat az lesz, hogy az adott költség mellett mégis megvásárolt áru élvezeti értékét túl fogja értékelni – ha viszont az adott költség mellett lemond valaki a vásárlásról, akkor az aëopusi rókához hasonlóan ő is meg fogja győzni saját magát: „savanyú a szőlő”.

Az ember természetének a piacgazdaság felel meg?

Az ember természetének a tervgazdaság felel meg?

Tökéletes piacgazdasági rendszer: behaviorista emberi természet

Tökéletes piacgazdaságtól vegyes gazdaság felé: kognitívista emberi természet

**ABBAN A RENDSZERBEN, AMELY PIACGAZDASÁGTÓL EGY VE-
GYES GAZDASÁG FELÉ TART, AZ EMBERNEK KOGNITIVISTA
TERMÉSZETE LESZ.**

**Vásárlási szándék és
vásárlás**

Az emberi „természet” ilyen megváltozása nélkül nem lehetne magyarázni azt a tendenciát, amely az utóbbi évtizedekben megfigyelhető. Eszerint az új termékeket többen, a használatból kimenő árut pedig kevesebben vásárolják egy népességben belül, mint amennyi Ehrenberg (1966) képletéből számítható volna:

$$V=k\sqrt{I}$$

ahol I azok aránya egy populáción belül, akik vásárlási intenciót nyilvánítanak egy adott időszakban, V pedig azoké, akik ténylegesen vásárolják az éppen szóban forgó terméket, míg k a kérdéses áruféleségre és időszakra jellemző konstans.

**Az új terméknek
alacsonyabb a
vonzereje és magasabb
az ára, mint a
bevettnék**

Az ár kereslet-meghatározó hatása, úgy látszik, közvetlenül I -re hat, V -re pedig csak a képlet által kifejezett összefüggés közvetítésével. Mármost az a helyzet, hogy az új termékek (például egy szövegszerkesztő) ára hosszú ideig magasabb a bevett termékekénél (példánk vonatkozásában egy villanyírógépénél), amely iránt a szükséglet kialakult. A bevett termék iránt kialakult szükségletet a reklám nem képes egyedül és azonnal az új termék irányába fordítani. Így azután magasabb árával és gyengébb vonzerejével az új termék sohasem lenne versenyképes, a kereslet sohasem tevődne át reá. Sőt, mivel ugyanakkor az elavuló javak (példánkban: a hagyományos mechanikus írógép) ára a reájuk irányuló kereslet csökkenésének nyomán egyre alacsonyabb lesz, a kereslet egyre növekvő mértékben visszatérne az elavult javakhoz, amelyek iránt a szükséglet nem okvetlenül szűnt meg a kereslet szünetelésekor.

**E konzerváló tendencia
érvényesülését csak a
kognitivistai emberi
természet akadályozza**

E konzerváló összefüggés érvényesülését csak az akadályozza, hogy miközben a piacgazdálkodás konkrét rendszere távolodik a tökéletes verseny absztrakciójától, a benne való gazdasági magatartás is távolodik attól, amely a behaviorizmussal összhangban az ármozgás által determinált módon változtatná a keresletet, miközben ehhez illesztené a tényleges vásárlást. Ehelyett az történik, hogy az adott költség mellett mégis megvásárolt áru használati értékét a vásárló utólag túlértékeli, s e túlértékelt használat azután olyan szükségletet határoz meg, amely már speciálisan erre a termékre fog irányulni.

**Tökéletes
tervgazdasági
rendszer:
pszichoanalitikus
emberi természet**

A tervgazdálkodás rendszere szigorúan szervezett rendszer, amely úgy határozza meg a benne élő ember szociális interakcióit és szociális identitáit, hogy e kettő közötti szigorú összefüggés az ilyen ember természetét olyanná teszi, amit adekvátnan ír le a pszichoanalízis: az egyénnel a szervezet által reá mért interakciót nem egyszerűen erőszak fogadtatja el, hanem az ő személyes identitása, amelyet szintén a szervezet szab rá.

A tervgazdálkodás szocioökonómiai és szociálpszichológiai rendszerével könyvem 5. fejezete külön fog foglalkozni. Addig itt csak előzetes tételként fogalmazható meg:

**EGY TÖKÉLETES TERVGAZDASÁGI RENDSZER EMBERÉNEK
PSZICHOANALITIKAI TERMÉSZETE LESZ.**

**Tökéletes
tervgazdaságtól vegyes
gazdaság felé:
szociálpszichológiai
emberi természet**

Amikor azután a konkrét gazdasági rendszer távolodik a tökéletes tervezésnek ettől az absztrakciójától, ennek hatására változik a gazdasági magatartás. Azt, hogy a különböző javak iránt kik nyilvánítanak keresletet, és kik biztosítják e javak kínálatát, többé nem szabályozza a terv: a kereslet és kínálat körül kibontakozó interakciót az az alku határozza meg, amelyet egyes személyek, illetve csoportok egymással identitásukra nézve folytatnak, kinek-kinek az identitását pedig az a pozíció, amelyet magának az interakció rendszerében biztosítani tud. Így

**ABBAN A RENDSZERBEN, AMELY A TERVGAZDASÁGTÓL EGY
VEGYES GAZDASÁG FELÉ TART, AZ EMBERNEK OLYAN LESZ A
TERMÉSZETE, AMILYENNEK A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA
LEÍRJA.**

A tökéletes tervezés absztrakciójától távolodó átmenet problémái jelentős mértékben ezzel a számításba nem vett gazdaságpszichológiai ténnyel függenek össze. A számításokban ezúttal is a *homo oeconomicus* szerepel, akitől ráadásul azt várnák, hogy egy még nem is létező piacra reagáljon egy olyan behaviorista természet ésszerű módján, amely csak egy, a tökéletes verseny absztrakcióját megközelítő piac tartós működésének termékeként állna egyáltalán elő. A piacot részben még mindig az állam piacépítő tervei helyettesítik, amelyek megvalósítására tett intézkedések amúgy is – paradox módon – a tervgazdasági intézkedések logikáját hordozzák, s ezekre olyan emberek reagálnak, akiknek vezérlő szempontja eközben nem annyira a gazdasági interakcióba bevont *dolgok eleve adott különbsége*, hanem a bekapcsolódó *személyek kialakítandó különbsége*.

Jelen alfejezet címadó kérdésére mindezek után így fogalmazhatjuk meg a választ: az ember gazdaságpszichológiai természete úgy tevődik össze a társadalmi rendszer gazdasági természetéből és a benne élő egyén pszichológiai természetéből, hogy e két természet mindenkor egymást gerjeszti.

*

Megkerülhetetlen a kérdés: a különböző gazdaságtörténeti korszakok emberének eszerint különböző természetében van-e mégis valamilyen azonos jegy, amelynek alapján az ember valamennyi gazdaságtörténeti korszakban azonosítható volna, mint például olyan, aki azonos módon különbözik az állattól?

A specifikusan emberi alapszükséglet (SEASz)

Az ember általános természetéről fentebb⁵⁵ azoknak az indokoknak a tekintetében esett szó, melyek miatt egy az emberi szükségletekkel foglalkozó monográfiában⁵⁶ ezek szubsztanciája, *anyaga* helyett a *formát* próbáltam megvizsgálni, amely minden emberi szükségletnyilvánításban megmutatkozik.

A forma analíziséhez Leontyev tevékenység-elmélete adta az alapot. Leontyev szerint a törzsfelődés során egyre bonyolultabbá válik a pszichikusan irányított tevékenység struktúrája, s ennek közvetítésével az irányító pszichikum szerkezete is.⁵⁷ Jómagam ehhez a *genetikailag specifikus alapszükséglet* hipotézisét tettem hozzá, melyben még azt is feltételeztem, hogy

Az átmenetkori gazdasági magatartás szempontja nem a *homo oeconomicus*é

Válasz az emberi természet kérdésére

Azonos módon különbözik-e minden korszak embere az állattól?

Minden filogenetikai szinten specifikus alapszükséglet

⁵⁵ Lásd jelen könyv 22–25. oldalán.

⁵⁶ Garai, 1969.

⁵⁷ Leontyev, 1983 (lásd ezen belül különösen „A pszichikum fejlődésének vázlata” című tanulmányt: I. 184-279. oldal.). A tanulmányok többségének – így az idézett tanulmánynak is

MINDEN FILOGENETIKAI SZINTEN A REÁ JELLEMZŐ SZERKEZETŰ TEVÉKENYSÉG LEFUTÁSA VÁLIK ALAPVETŐ SZÜKSÉGLETTÉ.

**Cél – akadály –
eszköz – tabu.**

Így már a gerinctelenek szintjén olyan szükségletek helyett, melyek különféle, a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen anyagok elfogyasztására ösztönöznének, helyesebb egyetlen olyan alapszükséglettel számolni, amely az ilyen anyagok megszerzését célzó tevékenységre irányul. E szükséglet akkor kezd mozgósítani, amikor az állat jel alapján felismeri környezetében azt a *céltárgyat*, amely a kritikus anyagok valamelyikét tartalmazza. Ilyenkor például a hangya vagy a méh nekifog gyűjtő tevékenységének, még akkor is, ha szervezete éppen telítve van ezzel az anyaggal. Ennek megfelelően a szükséglet kielégülését sem a kérdéses anyagnak a szervezetbe való bekebelezése eredményezi, hanem annak a tevékenységnek a sikeres lefuttatása, amely az anyagot tartalmazó tárgy birtokába juttat.

**Célon kívül akadály
is...**

Az állati törzsfjlődés további szakaszaiban a tevékenység struktúráját meghatározó tárgyak közé a *céltárgyon* kívül, amelyet el kell érni, gerinceseknél bekerül az *akadály* is, amely a cél felé való mozgásnak útját szeli. Ezzel új szerkezetet kap az állat alapszükséglete is, amely olyan tevékenységre mozgósít, mely már nemcsak egy céltárgy megszerzésére irányul, hanem gerinceseknél már arra is, hogy biztosítva legyen az állat akadálytalan mozgásának lehetősége, függetlenül attól, hogy biológiai céljaihoz aktuálisan szüksége van-e egyáltalán a maga szabad mozgására.

Régi megfigyelések vonatkoznak a fogságba esett gerinces állatok viselkedésére: arra, ahogyan kétségbeesetten próbálják végig egész mozgásrepertoárjukat, hogy megszabaduljanak a szabad mozgásukat korlátozó akadályoktól. A fogság megszokása után is megmarad az a viselkedés, hogy a rendelkezésükre álló szűk teret újra meg újra bejárják (beröpdösik, beúszkálják), jóllehet táplálékukat és egyéb biológiai szükségletük kielégítését a fogságban általában nem a maguk tevékenysége biztosítja, hanem például az állatkerti gondozó.

...szükségletet elégít ki

Az előzőekben, a behaviorista pszichológia tárgyalásakor volt szó ennek az elméletnek arról a megállapításáról, mely szerint attól függően megy végbe tanulás egy-egy viselkedési aktus lefutása során, hogy ennek milyen lett a végső mérége: *mennyire eredményezett szükséglet-kielégítést*. Így a gerinces állat (például a kísérleti

Folyt. az előző oldalról:

– létezik magyar fordítása (Leontyev, 1964), azonban ez kritikán aluli színvonala miatt gyakorlatilag nem használható.

Lásd még Garai (1995) „Leontyev I.” című fejezetét (214-225. oldal.).

fehérpatkány) kész megtanulni egy akár bonyolult labirintus útviszonyait, ha annak egyik pontjából egy másikba jutva ott akár csak egy falat táplálékot talál, amellyel éhségét, vagy egy korty vizet, amellyel szomjúságát csillapítani tudja. A kísérletek során mármost kiderült, hogy tanulásra olyankor is sor kerülhet, amikor az elsődleges biológiai szükségletek a legcsekélyebb mértékben sem jutnak közelebb kielégülésükhöz. Az állat pusztán attól, hogy – zsákutcába vezető próbálkozások sorozata után – végül is valahogyan kikeveredik az útvesztőből, valamelyest meg is tanulja azt. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy az éhség vagy a szomjúság csillapításán kívül az is szükségletet elégít ki az állatnál, ha a mozgása elé meredő akadályoknak például abból a rafinált rendszeréből, ami a labirintus, kiszabadul.

Az állati törzsfajlódás soron következő szakaszában a tevékenység struktúráját meghatározó tárgyak közé a *céltárgyon* kívül, amelyet el kell érni, és az *akadály* mellett, amely a cél felé való mozgásnak útját szeli, az emlősöknél bekerül a *szerszám* is, amely a célhoz vezető tevékenység útját elálló akadályt segít kiiktatni vagy megkerülni. Ezzel megint új szerkezetet kap az állat alapszükséglete, amely most már olyan tevékenységre fog mozgósítani, mellyel az emlősállat szerszámokat manipulál olyan módon, hogy ezek mozgatásuk által alkalmassá válhassanak akadályok elhárítására. E szükséglet azonban megint csak attól az esetlegességtől függetlenül nyilvánul meg, hogy vannak-e éppen akadályok, amelyeket a manipulált szerszámmal el kellene hárítani.

Az emlősállatok – kiváltképpen pedig a főemlősök, a majmok – viselkedésének a megfigyelése még nagyobb fokú szabadságot tár fel a biológiai szükségletek tekintetében. Egy kísérletben például, amelyben Rhesus-majmoknak 6 alkatrészről álló szerkezetet adtak, amelynek szétszedése semmiféle biológiai szükséglet kielégítését nem mozdította elő, nemcsak azt figyelték meg, hogy az állatok hajlandónak bizonyultak 10 órán keresztül ismételni a szétszedés műveleteit, hanem azt is, hogy eközben egyre csökkent azoknak az eseteknek a száma, amikor téves sorrendben próbálkoztak az egyes alkatrészek kinyitásával. Vagyis az állapítható meg, hogy az állatok ilyenkor még tanulnak is, ami arra mutat, hogy ezen a filogenetikai szinten az állat azzal is kielégíti valamilyen szükségletét, ha egy tárgyat annak szerkezete által meghatározott módon működtet.

Scitovsky felhívja közgazdász kollégáinak a figyelmét arra, hogy az ember gazdasági vonatkozású magatartását nemcsak egy *örömtelen gazdaság* szempontjai határozzák meg, hanem a *gazdaságtalan öröm* motívumai is befolyásolják.⁵⁸ Nos, e kétféle hatótényező között olyan megkülönböztetéseket tesz (szembeállítva egymással például komfortérzetet és örömet, létszükségleti és luxuscikkeket, defenzív és kreatív termékeket), amelyek valahogyan mind az itt bemutatott, az emberré válás filogenetikai előtörténete során előálló különbségekre mennek vissza: a fent idézett példák azt mutatják, hogy már az állat viselkedésének a hajtóerői között is találunk biológiai okokból fontos tényezők mellett a létfenntartás szempontjából közömbösek is.

Eszköz

Egy tárgy neki megfelelő működtetésének szükséglete

Örömtelen gazdaság és gazdaságtalan öröm

⁵⁸ Scitovsky, 1990.

Az ember tevékenységének struktúrája örökli az állatét...

Az ember tevékenysége örökli a céltárgyat, az akadályt és a szerszámot, mint struktúra-meghatározó tényezőket. A Lewin felfedezte kvázi-szükségletéről fentebb⁵⁹ láttuk, hogy ez a belső feszültség az emberben akkor áll elő, amikor megjelenik egy tevékenység szándéka. Lewin azt találta, hogy a szándékolt tevékenység a maga környezetében egyes tárgyakat a tevékenység céljává, másokat akadályává, megint másokat szerszámává tesz. Lewin elmélete szerint annak megértéséhez, hogy az ember mit érez és mit tesz, nem azt kell tudni, mi az igazi szükségletének megfelelő anyag, hanem azt, hogy mi a kvázi-szükségletének megfelelő forma:⁶⁰ akinek szándéka az, hogy betevő falatját beszerezze, és akinek az, hogy például koncertjegyet biztosítson a maga számára, azt elhatározása ugyanolyan magatartásra készítheti (például kitartó sorbaállásra, ha célja elérésének útjában akadályként egyaránt a kínálat nagyarányú elmaradása áll a kereslettel szemben).

...plusz cél, akadály és eszköz mellett struktúra-meghatározó tényező: a tabu

Az ember tevékenysége azonban azon felül, hogy örökli a megelőző fejlődés filogenetikai szintjeinek struktúra-meghatározó tényezőit, a tevékenység célja, akadályja és szerszáma mellé bevezet egy negyediket: a *tabu*. A tabu mindenekelőtt arra vonatkozó *társadalmi* tilalom, hogy valamit eszközként használjanak, ami pedig e szerepre *technikailag* kiválóan alkalmas volna.

Ilyen tilalom érvényénél fogva nem süt az ember, például rántottát a Batthyány-örökmécses lobogó lángján.

A tevékenység társadalmi megosztása

Leontyev az emberi specifikumot a *tevékenység társadalmi megosztásában* vélte megragadni, és paradigmaticusként elemezte azt a szerkezetet, amelyben a vadász és a hajtó illeszkednek egymáshoz a tevékenységükkel.

A vadász és a hajtó paradigmája

A hajtó tevékenysége, mutat rá Leontyev, elzavarja a vadat, ahelyett, hogy megragadná azt, de éppen ez biztosítja közvetve, a társadalom számára a szükséges hatást. Összehasonlítva a szükséglet-kielégítésnek ezt az útját azzal, amelyet a szerszám-tárgy (már az állatnak is) biztosít, Leontyev ezt írja: „Amikor az állat kerülő úton, előbb távolodva tőle csak utóbb ragadja meg a zsákmányt, akkor [...] a tevékenység első fázisa természeti szükségszerűséggel juttatja az állatot a lehetőséghez, hogy a [szükséglet kielégítését adó] második fázist végrehajtsa. [Ám] a vad elzavarása távolról sem azért vezet a hajtó szükségleteinek a kielégítéséhez, mert ilyenek lennének az adott tárgyi szituáció természeti összefüggései; inkább ellenkezőleg: normális esetben ezek a természeti összefüggések olyanok, hogy ha a vadat elzavarják, megsemmisítik a lehetőséget, hogy zsákmányul ejtsék. Mi kapcsolja hát ilyenkor a tevékenység közvetlen eredményét a végső eredményéhez? Nyilvánvalóan semmi egyéb, mint az adott egyének olyan viszonya a kollektíva többi tagjához, amelynek

⁵⁹ Lásd jelen könyv 31. oldalán.

⁶⁰ Lásd Lewin (1972), különösen a „Formalizálás és továbbjutás a pszichológiában”, a „Mezőelméleti konstrukciók”, valamint „A viselkedés és a fejlődés mind az össz-szituáció függvénye” című tanulmányokat. Az a megkülönböztetés, melyet jelen monográfia a szükségleteket meghatározó anyagi és formai összefüggések között Lewin nyomán alkalmaz, pontosan megfeleltethető annak, melyet Weber (1967) tesz a racionalitás materiális és formális vonatkozásai között.

révén ezek kezéből megkapja a maga részét a zsákmányból, vagyis a közös munkatevékenység termékének egy részét. [...] Az egyéni emberi tevékenység sajátos szerkezetének objektív alapját a többi ember tevékenysége alkotja [...]. Tehát a magasabb rendű állatok természetes tárgyi összefüggések és viszonyok által determinált komplex tevékenysége az embernél olyan tevékenységgé alakul át, amelynek determináns összefüggései és viszonyai kezdetől fogva társadalmiak”.⁶¹

Állatpszichológiai kísérletek kiderítették azonban, hogy egy csimpánz képes megtanulni egy olyan tevékenységet, amelynek korábbi fázisában egy automatából érmehez jut, ha ezért az érmeért a tevékenység későbbi fázisában egy másik automatából táplálékot szerezhet. Más kísérletek kimutatták továbbá, hogy a csimpánz akkor is meg tudja tanulni, hogyan nyerjen érmet a megfelelő automatából, ha a közvetítő az érme és a táplálék között nem egy másik automata, hanem egy másik csimpánz: megtanulja, hogy érméjével odamenjen a kísérleti ketrec falában levő ablakhoz, átnyújtsa rajta az érmet egy másik csimpánznak, amely hozzá tud férni a maga ketrecében lévő táplálékadagoló automatához és a megszerzett érmevel táplálékot tud belőle nyerni – mindehhez az szükséges, hogy az első csimpánz a másodiknak a „kezéből megkapja a maga részét a zsákmányból”.

Mármost a csimpánz első, „technikai”, és második, „szociális” teljesítménye között nehéz különbséget találni: ha az elsőre, ahol az állatnak egymás után két automatával van dolga, igaz, hogy „a tevékenység első fázisa természeti szükségszerűséggel juttatja az állatot a lehetőséghez, hogy a második fázist végrehajtsa”, és hogy „a magasabb rendű állat[nek] természetes tárgyi összefüggések és viszonyok által determinált komplex tevékenysége” van, akkor ennek a második teljesítményre is igaznak kell lennie, ahol a második automatát történetesen egy másik állat helyettesíti. Másfelől éppilyen nehéz különbséget tenni annak a tevékenységnek a szerkezete között, melyben az állat éppúgy bánik egy fajtársával, ahogyan egy táplálékadagoló automatával bánnak (vagyis az érmet elhelyezi a megfelelő helyre – a táplálékadagoló automata nyílásába, illetve a szomszédos ketrec felé nyíló ablakba – és várja a táplálék megjelenését), és annak a Leontyev szerint specifikusan emberi tevékenységnek a szerkezete között, amelyet egy hajtó végez: ha igaz, hogy „normális esetben [...] a természeti összefüggések olyanok, hogy ha a vadat elzavarják, megsemmisítik a lehetőséget, hogy zsákmányul ejtsék”, akkor az is igaz, hogy ha az érmet, amely a táplálékadagoló automatát működteti, elidegenítik, akkor megsemmisítik a lehetőséget, hogy általa élelemhez jussanak. Ám ha Leontyev evidensnek tartja, hogy „semmi egyéb, mint az adott egyén [...] viszonya a kollektíva többi tagjához [az, ami]nek révén ezek kezéből megkapja a maga részét [...] a közös munkatevékenység termékéből”, akkor miért tartanánk ezt az összefüggést kevésbé evidensnek az állati kooperációnak említett (vagy más) esetét tekintve.

Az általam képviselt koncepció a Leontyevétől eltérően akkor számol specifikusan emberi tevékenységgel, amikor ebbe a társadalmi tényező a tisztán technikai tényezők *ellenében* kapcsolódik. Technikainak kell tekinteni a szociáltechnikai tényezőket is, vagyis azokat, ahol a szociális szerveződés módzatait technikai normák – a termelés vagy más, a természettel folytatott célracionális interakció technikai igényei – írják elő.

Arról a különbségről van itt szó, amelyre például Sahlins rámutat, amikor azt írja, hogy „a mezőgazdasági termelés természetéből folyik, hogy az apának a fiával *kooperálnia kell*, de az nem a mezőgazdasági termelés természetéből folyik, hogy az *apának kell a fiával* kooperálnia, nem pedig az anyának a lányával, az anya fivérének a nővér fiával vagy Don Quijoténak Sancho Panzával”⁶².

Szemben a szociotechnikai tényezővel, amely az állati viselkedésben is jelen lehet, a tulajdonképpeni társadalmi tényező jelenlétét egy sajátos módon

Egy köztes állatpszichológiai teljesítmény...

...a „technikai”, és a „szociális” között

A társadalmi tényező a tisztán technikai tényezők ellenében

A technikai és a szociális viszony összeférhetlensége

⁶¹ Leontyev, 1983; I. 229. oldal.

⁶² Sahlins, 1976; 23. oldal.

emberi tevékenységszerkezetben akkor tudjuk megállapítani, amikor a tevékenységre, amely technikailag hasznot hajtana vagy örömet szerezne, e remélhető haszon vagy öröm ellenére helyez tabut meghatározott viszony az emberek között. Ilyenkor tulajdonképpen ez a viszony, amelyből a tabu fakad, azzal a másikkal összeférhetetlen, amelyet a tevékenység helyezne érvénybe: például az incesztus-tabu esetén a vérrokonság viszonya összeférhetetlen a nemi kapcsolattal, ezért tiltja a szexuális tevékenységet, amely e kapcsolatot létesítené ugyanazok között, akik között a másik viszony fennáll.

Az önkényúr-hajtó és az udvaronc-vadász esete

Gondolatkísérletben elő tudunk állítani olyan körülményeket, amelyek a Leontyev-féle kooperációnak a vadász és a hajtó között az általam használt értelemben adnának sajátos emberi szerkezetet:

Képzeld el, hogy egy keleti önkényúr hajótörést szenvedvén egy lakatlan szigeten találja magát három udvaroncával, akik közül az egyik valóságos mesterlövész, és kimenekítette a hajóról az igen gyenge vadász képességekkel megáldott uralkodó vadászpuskáját. Ahhoz, hogy a vadban gazdag szigeten meg tudjanak élni, a technikai ésszerűség azt diktálná, hogy alakítsanak ki olyan kooperációt, amelyben a vadászatot a tehetséges udvaronc üzné, a vadat pedig három oldalról a vadász fegyvere elé három hajtó: a két másik udvaronc és Őfelsége.

Ennek a harmadik hajtónak a viszonyával a két másikhoz, továbbá a vadászhoz összeegyeztethetetlen a keleti önkényúr viszonya udvaroncaihoz, így a négy személy között az előbbi viszony beállítását tiltja az utóbbinak a fennállása.

A technikai érdek és a tabu között a tevékenység alanya lép fel döntőként

A sajátos emberi tevékenységszerkezet ott van jelen, ahol a struktúrát sem technikai érdek, sem a vele szemben álló tabu nem kényszeríti rá a tevékenység *közegére* (=arra az egyénre vagy csoportra, amelyen a tevékenység technikailag lefut vagy egy tabu érvényességén elakad), hanem a két egymással ütköző szempont között a tevékenység *alanya* lép fel döntőként vagy problémájuk megoldójaként.

A sajátosan emberi tevékenységszerkezetre specifikusan emberi alapszükséglet irányul

A sajátosan emberi tevékenységszerkezettel azután ugyanaz történik, ami a törzsfelföldés korábbi szintjein a mindenkori specifikus tevékenységszerkezettel:

AZ EMBER SZÁMÁRA ALAPSZÜKSÉGLETTÉ VÁLIK EGY OLYAN TEVÉKENYSÉG, AMELY AKADÁLYOK ELLENÉRE ELÉRI CÉLJAIT, TABUK ELLENÉRE MEGSZEREZVE HOZZÁJUK AZ ESZKÖZÖKET.

A kulturálisan adott technikai minta és a szintén kulturálisan adott szociális tabu

A SEASz (specifikusan emberi alapszükséglet) hipotézise értelmezni tudja a tevékenységnek mind technikai, mind szociális összefüggéseit. Eszerint a jellegzetesen emberi tevékenységnek kulcstényezője, hogy ennek *alanya feloldja az ellentétet az eszközre nézve kulturálisan adott technikai minta és az ugyancsak kulturálisan adott szociális tabu között*. Ez történik meg, amikor azt a jószágot, amelynek használatát a minta szükségessé teszi, de a tabu nem teszi lehetségessé, a *termelés* úgy reprodukálja, hogy elváljon egymástól a minta és a tabu érvénye: az új termékre a minta érvényes, a tabu azonban nem. Ebben az értelemben mondja ki a hipotézis, hogy

A SEASZ OLYAN TEVÉKENYSÉGBEN ELÉGÜLHET KI, AMELYNEK PARADIGMÁJA A TERMELEÉS.

Ez a formula annak idején, amikor előálltam a hipotézissel, amely a SEASz-t első megfogalmazásban *szabadságszükségletnek* nevezte⁶³, azt a félreértést eredményezte, mint ha én azt állítanám, hogy a szükséglet akkor elégül ki, amikor az ember termelőmunkát végez. Holott a szükséglet megnyilvánulását már akkor olyan tartományokban vizsgáltam, mint a szépség⁶⁴, a vallás, a cinikus értéktagadás⁶⁵, a modern szerelem⁶⁶, amelyekről a vizsgálat azt állapította meg, hogy olyan jellegzetes tevékenység és tárgykezelés van bennük jelen, melynek *struktúrája a termelőmunkáéval izomorf*.⁶⁷

Érdeemes felfigyelni rá, hogy amikor ez az izomorf feltétel teljesül, akkor a tevékenység szükségletkielégítő hatása akár azt a fokot is elérheti, amely mellett *szenvedély* alakulhat ki. Ez az összefüggés áll, pl. a játékszénvedély kialakulásának háttérében.

Magától értetődik, hogy ez alól az összefüggés alól maga a termelőmunka végzése sem kivétel: amikor ez mutatja azt a struktúrát, amelyet fentebb éppen a termelőmunkából, mint specifikusan emberi alaptevékenységből származtattunk, olyankor ennek a tevékenységnek a folytatása elégíti ki a SEASz-t.

A technikaival szembefeszülő és vele mégis a SEASz egységében megnyilvánuló társadalmi tényező: *a szociális identitás, amely a gazdasági döntés és elosztás legfontosabb pszichológiai közvetítője.*

Félreértés a szabadságszükséglet körül

Ellenőrző kérdések

1. Jellemezze a tervgazdasági rendszerben élő ember természetét!
2. Mi a gerinces állat alapszükséglete?
3. Mi az ember alapszükséglete?

⁶³ 1962 és 1964 között publikált tanulmányokban. Lásd ezeket részben összegyűjtve Garai (1980) kötetében, részben hivatkozva a kötet 51–65. oldalán közölt tanulmány lábjegyzeteiben.

⁶⁴ *Id. mű*, 89–116. oldal.

⁶⁵ *Id. mű*, 36–50. oldal.

⁶⁶ *Id. mű*, 117–134. oldal.

⁶⁷ Ebben az összefüggésben kezeli például a *gondolkodást* Garai és Köcski (1992) előadása, amely bemutatja, hogyan valósítja meg a problémamegoldás struktúrája azt, ami a termelésé: az eszközre nézve kulturálisan adott technikai minta és az ugyancsak kulturálisan adott szociális tabu közötti ellentét feloldását.

A KÖZVETÍTŐ SZOCIÁLIS IDENTITÁS

A társadalmi azonosság az ember társadalmi minősége, s róla szólva gyakran vagyunk hajlamosak valamilyen *társadalmi tulajdonságot* érteni rajta, amelyet különböző dimenziók mentén szoktunk adminisztrálni. Vajon jól teszi-e az ember, ha szociális identitásként olyasmit tart számon, hogy például magyar-e, francia vagy német; hogy római katolikus-e, zsidó vagy muzulmán? S mi van, ha ezzel együtt egy másik dimenzió mentén, mondjuk, még pszichológus is az illető vagy esztergályos; netán proletár, burzsoá, esetleg kispolgár ?

**Nemzet, vallás,
foglalkozás, osztály**

A társadalmi dimenziók kereszteződésében valamennyiünkről lehetne olyasféle megállapítást tenni, mint amit Sinkó Ervinről moszkvai időzése idején – 1936-ban – társbérletje és akkori barátja, Iszaak Babel kimondott, ironikus félkomolysággal szólván: „Hanem, Ervin Iszidorovics, hogy valaki így halmozza a lehetetlennél lehetetlenebb attribútumokat, mint ahogy azt maga teszi! Magyarnek lenni már magában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyarnek és zsidónak lenni, ez azonban már kicsit több a soknál. Magyarnek és zsidónak és kommunista írónak lenni, ez valósággal perverzítás. De ma magyarnek, zsidónak, kommunista írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni – emellett a megboldogult Sacher-Masoch⁶⁸ fantáziája egyszerűen ártatlan pincsikutyá.”⁶⁹

Sinkó Ervin identitása

⁶⁸ XIX. századi osztrák regényíró és novellista; kései műveiben olyan személyeket szerepeltet, akiknek hasonmásait az ő nevéből képezett szóval azóta mazochistáknak neveznek.

⁶⁹ Sinkó Ervin: *Egy regény regénye*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1985. 362. oldal.

A szociális identitás feldolgozása

Közvetítő: az identitás feldolgozásának eredménye és folyamata

Gazdaságpszichológiai közvetítőként valójában nem ez a keverék, hanem ennek egyfajta *feldolgozása* szolgál: a feldolgozás *eredményeként* előálló szociális identitás és nagyon gyakran maga a feldolgozás *folyamata* is.

Az egyik legmarkánsabb eljárás, amellyel az ember a maga társadalmi azonosságát feldolgozza: a *szociális kategorizáció*.

A szociális kategorizáció

A szociális kategorizáció: túlzás és bagatellizálás

A szociális kategorizáció feldolgozási folyamatának meghatározó eszköze: a *túlzás* és az ezt kiegészítő *bagatellizálás*. Valaki *gazdagabb* a nála szegényebbeknél és *szegényebb* a nála gazdagabbaknál, de úgy kategorizálja magát, mint *gazdag*, vagy pedig úgy, mint *szegény*, ezért túlhangsúlyozza költekezését, illetve takarékoságát. Ezzel magának is és másoknak is jelzi, hogy megengedheti magának, amit a nála sokkal gazdagabbak, szemben a nála csak kicsit is szegényebbekkel – illetve, hogy meg kell vonnia magától olyasmit, amit a nála sokkal szegényebbeknek, szemben a nála csak kicsit is gazdagabbakkal.

Kategorizáció gyámoltalanság és kompetencia között

A társadalmi azonosság feldolgozásának ugyanez a feladata a legkorábbi életszakaszban előállhat. Például hasonló szerkezetű dilemma előtt áll a kisgyermek is, amikor testvére születik: ő is gyámoltásra szorul, de mégsem annyira, mint öccse/húga – másfelől ő is kompetens, de mégsem annyira, mint apja/anyja. Hogy ezt az identitási dilemmát a túlzó, és ugyanakkor bagatellizáló szociális kategorizáció milyen irányba billenti, – hogy vajon úgy kategorizálja-e magát a csecsemő bátyja/nénje, mint aki maga is csecsemő, akit újra etetni, pelenkázni kell, vagy úgy mint gyámot, aki a szülők pillanatnyi távollétét kihasználva döntéseket hoz helyettük – ez hosszú időre meghatározhatja a gyermek viszonyát a testvéréhez is, a szüleihez is, de éppígy önmagához is, s ez együttesen nagymértékben meghatározza nemcsak az identitását, hanem egész pszichikus fejlődésének lehetőségeit⁷⁰.

Ikrek különbözősége – más kultúrkörből jöttek hasonlósága

A szociális kategorizációnak ez a nem okvetlenül tudatos aktusa a társadalmi viszonyok olyan feldolgozásával jár, amelynek előrehaladásával egyszer azt lehet tapasztalni, hogy például egypetéjű ikrek jobban különböznek egymástól, mint akiket génjeik különítenek el, máskor meg azt, hogy olyanok, akik más-más kultúrkörből kerültek választott ideológiai közösségükbe, jobban hasonlítanak egymásra, mint akiknek őseit több nemzedéken át csiszolta egymáshoz ugyanaz a kultúra.

Nem tulajdonság, hanem viszony

Amikor a szociális kategorizáció az ember *többé-kevésbé* fennálló minőségeit *kategorikussá* változtatja a túlzás és a bagatellizálás egymást kiegészítő eljárásaival, reá nézve is a legfontosabb összefüggésnek bizonyul, amit Saussure az őáltala elemzett – nyelvi – strukturaképződésre értve úgy

⁷⁰ Részletesebben lásd Köcski, 1981.

fogalmazott, hogy az egyes tényezőket nem valamilyen *tulajdonságuk* definiálja pozitívan, hanem a rendszer más tagjaihoz való *viszonyuk* negatívan.

„A szóban nem maga a hang a fontos, hanem a hangbeli különbségek, amelyek lehetővé teszik, hogy e szót az összes többitől megkülönböztessük” – írja Saussure, s még azt, hogy a fogalmak a „legpontosabban így jellemezhetők: azok, amik a többiek nem”.⁷¹

A szociális kategorizáció vonatkozásában sem az a fontos, hogy tulajdonságaimra nézve milyen vagyok, hanem hogy viszonyaimat tekintve, eredetileg mindenkihez *van, amiben hasonlítok*, s ugyanakkor mindenkitől *van, amiben különbözöm*, a feldolgozás során pedig két olyan szociális kategóriának a kialakítására váltok át, amelyek egyikével *kategorikusan azonosulok* s a másiktól épp ilyen *kategorikusan elhatárolom magam*.

A feldolgozás mikéntjére nézve Saussure a maga anyagán azt állapítja meg, hogy ez úgy történik, hogy párhuzamosan azzal, hogy kialakítom a kategóriákat, amelyek viszonyát hangsúlyozottan tartom számon, kialakítok *jelölőket* (signifiant), amelyek között ugyanolyan viszonyokat hangsúlyozok, mint az általuk *jelölt* (signifié) tényezők világában.

A nyelvész Saussure azt vizsgálja, hogyan alakulnak ki egy nyelv szavai által megjelölt fogalmak: „Pszichológiai szempontból, gondolatunk, ha a szavakkal való kifejezésétől eltekintünk, csak amorf és körvonalazatlan tömeg. Filozófusok és nyelvészek mindig egyetértettek abban, hogy jelek segítségével nélkül képtelenek volnánk két fogalmat egymástól világosan és tartósan megkülönböztetni. [...] Nincsenek előre meghatározott fogalmak, és semmi sem különül el addig, míg a nyelv meg nem jelenik. [De a] hangbeli szubsztancia sem öntöminta, amelynek formáit a gondolatnak okvetlenül magáévé kellene tennie, hanem plasztikus anyag, amely [azért oszlik különálló részekre], hogy a gondolatot a neki szükséges jelölőkkel ellássa. Tehát a nyelvi tény a maga egészében, vagyis a nyelvet úgy ábrázolhatjuk, mint olyan egymással szomszédos alosztályoknak a sorát, amelyek egyszerre vannak felrajzolva a körvonalazatlan fogalmak [...] meghatározatlan, és a hangok nem kevésbé meghatározatlan síkjára. A nyelv [...] közvetítőül szolgál a gondolat és a hang között olyanformán, hogy ezeknek az uniója szükségszerűen az egységek kölcsönös elhatárolásához vezet [...]”⁷²

Saussure megállapításának lényege, hogy itt *az, ami jelöl egyszerre alakul ki azzal, amit jelöl*. Hasonlóképpen lehet tekinteni a szociális kategorizációt is, amelynek jelöltje és jelölője szintén egymást tagolja ki.

A szociális kategorizáció jelöltje: a társadalmi azonosság, amelynek egyik vagy másik viszonyát ez a pszichikus feldolgozás árnyaltból vagy felemásból egyértelművé túlozza. Másfelől, *a szociális kategorizáció jelölője az ember bármely pszichikus teljesítménye vagy szomatikus megnyilvánulása*, ha ugyanez a pszichikus feldolgozás a szociális kategorizáció jelölőjévé tette.

Amit tesz, mond, gondol vagy érez az ember, azt egy (akár tudatos, akár tudattalan) célracionális technika többé-kevésbé jól illesztené az őt generáló feltételekhez; a test működésének tünetei ugyanezekhez a

„...azok, amik a többiek nem”

Kategorikus azonosulás és elhatárolódás

Jelölők és jelöltek párhuzamos kialakítása

Szavak és fogalmak párhuzamos kitagolódása

Az, ami jelöl, egyszerre alakul ki azzal, amit jelöl

A társadalmi azonosság és a pszichikus vagy szomatikus megnyilvánulás

Szubsztancia és forma

⁷¹ Saussure, 1967; 150. oldal.

⁷² 144-145. oldal. (az eredeti szöveg alapján korrigált fordítás).

feltételekhez élettani összefüggések mentén illeszkednének. A szóban forgó feldolgozás ezt az illeszkedést megzavarja, amennyiben a kérdéses lelki teljesítményt vagy testi megnyilvánulást akként torzítja el, hogy benne ennek a tényezőnek a *szubsztanciája* helyett a *forma* kapjon hangsúlyt: az, hogy *ugyanúgy* teszem, mondom, gondolom, érzem, illetve engedem megtörténni magamon a dolgokat, mint azok, akikhez hasonlítani akarok, illetve *másképp*, mint azok, akiktől különbözni szeretnék.

[...] ilyenek vagyunk.
Új nép, másfajta raj.
Másként ejtjük a szót, fejünkön
másként tapad a haj

– írja József Attila a „város peremének” lakóit idézve.

József Attila

Hogy e költői képen túlmenően azok, akik másoktól különbözni akarnak (s közben ezáltal is egymásra hasonlítani), azok előbb-utóbb eljutnak oda, hogy „másként ejtik a szót”, sőt, hogy „fejünkön másként tapad a haj”, erre nézve számos bizonyítékot mutat be Garai (1993). A könyv egyik fejezete⁷³ magáról József Attiláról mutatja ki sorra, hogy költői, filozófiai és magánszövegei, az életvezetésében beálló fordulatok, továbbá testi és lelki betegségének tünetei, mind szociális identitásának aktuális változásának feldolgozásával összefüggésben állnak elő, mint olyan jelölők, amelyek a megváltozott identitás új hangsúlyait jelölik.

„Ki nem úgy lépett, mint ő, béna volt”

Számos megfigyelés, ahol a mindennapi tapasztalat csak azt állapítja meg, hogy valaki mást utánoz, valójában arról van szó, hogy ilyenkor a szociális kategorizáció jelöltjéhez illeszt az ember jelölt: akihez identitásunkra nézve hasonlítani akarunk, azt egyébként lényegtelen megnyilvánulásaiban is utánozzuk, amint ezt például egy másik költő-pszichológus, Shakespeare, bemutatja, amikor a *IV. Henrik*-ben a nemes Percy özvegye megemlékezik férjével egykorú ifjaknak arról a törekvéséről, hogy olyanok legyenek, mint a férje volt:

Ki nem úgy lépett, mint ő, béna volt;
S a tört beszéd, természetes hibája
A legvitézebbek hangsúlya lett,
S a halk, folyamatos beszédűek
Elrontották tudásukat, hogy őt
Utánozzák.⁷⁴

Aki katonaeurényre nézve hasonló, az beszédmódra nézve is hasonul

Ha a személynek az általa hangsúlyossá tett formához érdeke fűződik, a kategorizáció nagyon gyakran még olyankor is végbemegy, amikor akár a jelölő, akár a jelölt szubsztanciája olyan, amilyenhez éppenséggel nem fűződik érdeke. A Shakespeare által hivatkozott esetben például nem tételezhető fel, hogy az embernek érdekében állna, hogy saját magánál beszédhibát fejlesszen ki, s az sem valószínű, hogy beszédhiba és katonaeurény szervesen kapcsolódnának egymáshoz, mint olyasmik, amiknek egyike a maga tulajdonságával felidézne a másiknak a tulajdonságát. Nem is a szubsztancia teremti meg a szociális kategorizáció jelölőjének és jelöltjének a kapcsolatát, hanem a forma: aki katonaeurényre nézve kategorikussá akarja tenni a maga

⁷³ „Eset: József Attila tragikus paradoxonjai”. 113–197. oldal.

⁷⁴ Vas István fordítása.

hasonlóságát a mintaképhez, az anélkül, hogy tudatosan akarná, vagy akár csak észrevénné, esetleg járás- és beszédmódra nézve is hasonul hozzá.

Mivel egyfelől a szociális kategorizáció, másfelől a különféle megnyilvánulások átalakítása kategorizációs jelölővé, a feldolgozás két egymást gerjesztő folyamatában egyidejűleg megy végbe, azért előfordulhat, hogy nagyon csekély különbség a jelölőkben, illetve a jelöltekben beindítja a folyamatot, amelynek eredménye az lesz, hogy ennek részesei majd markáns különbségeket fognak szociális identitásukban számon tartani.

Egy klasszikussá vált kísérletben Henri Tajfel megvizsgálta, mi az a minimális feltétel, amely már akképpen túlozható el, hogy az ember magát egy szociális kategóriára vonatkoztatva identifikálja, és megkülönböztesse a „saját” csoportját és egy „idegen” csoportot.⁷⁵ Azt találta, hogy ez a fejlemény már olyankor is bekövetkezik, ha a két csoportot olyan csekély fontosságú dimenzió mentén alakítják ki, mint hogy egy teszt manipulált eredményének „tanúsága” szerint két olyan festő – Klee és Kandinszkij – közül, akiknek korábban a nevét sem hallotta, melyiknek az állítólagos festményeit részesíti előnyben maga a kísérleti személy (ksz.), és melyiket mások, akiknek ő mindvégig csak monogramját ismeri.⁷⁶

Valójában még annál is többről van szó, mint hogy csekély különbség (ill. hasonlóság) már elég lehet, hogy meginduljon a szociális kategorizáció. A szociális kategorizáció megfigyelése azt mutatja, hogy valamely viszony túlhangsúlyozására annál erőteljesebb a késztetés, minél kevésbé markáns maga ez a viszony; minél inkább felemás valakinek a társadalmi meghatározottsága, annál erőteljesebb a késztetése, hogy valamelyik irányba túlhangsúlyozza azt.⁷⁷ Ellenkezőleg, amikor egy viszony egyértelmű, ilyenkor túlhangsúlyozás helyett az *árnyalására* támad indíték: ha referenciámtól egyértelműen különbözöm, rugalmasabb viselkedésem érdekében hajlamos lehetek számon tartani a hasonlóságomat is, s ha kétség nem fér a hasonlóságomhoz, akkor megjeleníthetem különbözőségemet is.⁷⁸

A szociális identitás feldolgozásának állati előzményei

A szociális szerveződést egy hagyományos és szilárdan rögzült vélekedés emberi specifikumként kezeli, azt tartva, hogy az állatoknál csak egyedi létfenntartási stratégiákat találunk. Amennyiben valamilyen szociális szerveződés ténye szembeötlő – társas rovaroknál, állatok párzó

Nagyon csekély különbség beindítja a folyamatot

Tajfel kísérlete „Klee és Kandinszkij híveivel”

Annál erőteljesebb a késztetés, minél kevésbé markáns a viszony

Állati ösztön vagy emberi tudat?

⁷⁵ Tajfel, 1981; 228-238. oldal.

⁷⁶ Id. mű, 268-287. oldal.

⁷⁷ Garai (1993) bemutat két esettanulmányt, a 103. jegyzetben hivatkozottat, amely József Attila, s egy másikat (61-66. oldal.), amely Mussolini egymással tökéletesen ellentétes életútján találja, hogy az illetők számára társadalmi azonosságuk kétértelműsége tette az identitás feldolgozását drámaivá és következményeiben erőteljessé.

⁷⁸ Köcski (1995) számos példát hoz fel annak kimutatására, hogy azonos nemű ikreknél vagy „pszeudo-ikreknél” (olyan azonos nemű testvéreknél, akiknek korkülönbsége nem több egymásfél évnél) igen gyakori megnyilvánítása a viszonyuk feldolgozásának, hogy a két testvér egyike *ugyanazt másképp* teszi, mondja, gondolja vagy érzi.

magatartásában –, az ilyesmit ez az álláspont ösztönöknek tulajdonítja, tehát olyasminnek, ami megint csak egyedi magatartásban nyilvánul meg, de a faj magatartásprogramjait kényszerítve rá. Az igazi szociális szerveződést, amelynek méretaránya az egyednél tágabb, a faj egészénél azonban szűkebb, eszerint az ember tudatának kellene tulajdonítani.⁷⁹

Hogy a szociális szerveződés embernél sem okvetlenül igényli tudat közreműködését, ez az előzőekből kiderülhetett. Ezzel kapcsolatos tény, hogy az egyén szociális viszonyainak elaborációja az egészen korai gyermekkorban is megfigyelhető⁸⁰, anélkül, hogy ez az eljárás a szociális kategorizációban kimunkált kategóriák tudatos számontartását igényelné.

Hasonlóképpen megfigyelhető az állatvilágban is olyan szerveződés, amely szintén a Saussure által leírt módon történik: úgy, hogy két párhuzamos és egyaránt tagolatlan sík egymást tagolja, s az ekképpen kialakított képletek egymáshoz rendelődnek. Az egyik sík: meghatározott állatfaj egyedeinek populációja; a másik: az a bioszféra, amelyben az adott faj megélhetéséhez szükséges feltételek adva vannak. A legkülönbözőbb fajokra és a legkülönbözőbb életfeltételekre nézve megállapítható, hogy előbbinek az egyedei az utóbbiakat nem egymással való rendezetlen harcban próbálják a maguk előnyére biztosítani. Ehelyett az etológia⁸¹ a *territoriális magatartást* írja le:

1., a populáción belül kitagolódik egy csoport, amelynek tagjai jelekkel azonosítják egymást és különböztetik meg magukat a populáció többi egyedétől;

2., az élettéren belül elhatárolódik egy territórium, amelyet jelekkel különböztetnek meg az élettér többi térségétől;

3., a kivált csoport és a kiharított terület egymáshoz rendelődik, s ugyanez történik a többi csoport mindegyikének esetében a maga jelével megjelölt territórium tekintetében.

Annak a csoportnak a taglétszáma, amely ekképpen territóriumot foglal magának, fajonként igen eltérő: egy főtől több ezerig terjedhet. Etológiai megfigyelések szerint azonban ez a különбözőség nem változtat a meghatározó strukturális összefüggéseken: azon, hogy a két párhuzamos sík egymást tagolása folytán a csoporthoz tartozás itt a territóriumon való

⁷⁹ Hogy az itt mondottak érvényét mennyiben módosítja a *szociobiológia*, ezt a kérdést, minthogy jelen könyv gazdaságpszichológiai tematikájától messzebbre vinne, itt nem kívánom tárgyalni. A kérdésre vonatkozó álláspontomat megfogalmaztam „Kívül van-e a társadalom?” című tanulmányomban (Garai, 1995; 427–433)

⁸⁰ Lásd például Köcski–Garai, 1978; Köcski, 1995.

⁸¹ Magatartástudomány.

Szociális szerveződés tudat közreműködése nélkül

Territoriális magatartás

Két párhuzamos sík egymást tagolása

illetékességet jelent, a territóriumon való illetékesség pedig a csoporthoz tartozást. Ez abban nyilvánul meg, hogy a megjelölt territóriumtól a megjelölt csoporttagok legfeljebb csak meghatározott távolságra vagy/és időtartamra távolodhatnak el, az idegenek pedig legfeljebb csak meghatározott távolságra vagy/és időtartamra közelíthetik meg azt.

A territoriális magatartásnak tulajdonképpen alapja az a másik, amely a fajok egyedei között a *szükséges* távolság fenntartását intézi. A jelenséggel foglalkozó tudomány, a *proxémika* úgy fogalmaz, hogy „minden állatot többféle láthatatlan [...] buborék vesz körül, amelyek az egyedek közötti térközt szabályozzák”⁸². A „buboréknak” a rádiusza, vagyis az egyedek között szükségelt távolság/közelség fajonként, embernél pedig ezen belül még kultúránként is változik.⁸³ Azért beszél a könyv „többféle buborékról”, mert ezek rádiusza, a kultúrától meghatározott abszolút értékben, de mindenképpen különbözik attól függően, vajon bizalmas, személyes, társasági vagy csak a nyilvánosság által definiált-e a viszony, amely összekapcsolja az embereket, akik ennek megfelelően állítják be a távolságukat.⁸⁴

Nagyon fontos megállapítása a proxémikának, hogy az egyedeknek, akár saját territóriumukon tartózkodnak, akár vándorolnak, a kérdéses „*buborékkal' együtt kell elférniük a rendelkezésükre álló térben*”. Ellenkező esetben *zsúfoltsági* tünetek lépnek fel: stressz, a hormontermelés zavarai, sőt a hormont termelő belső elválasztású mirigyeknek nem csak a működése, hanem szerkezete is kóros lesz. Részben ezeknek a változásoknak közvetlen hatására a populációban együtt élő egyedek nagy száma „ok nélkül” elpusztul. S a pusztulást részben közvetítik azok a változások, amelyek az előbbieket hatására a populáció szerveződésében végbemennek: összeomlik a populációnak az a szerkezete, amelyet éppen a jelen fejezetben tárgyalt működések alakítanak ki és tartanak fenn.

Az emberi erőforrással való gazdálkodásban roppant fontos ezekkel az összefüggésekkel számolni: ha tekintetbe vételük nélkül próbáljuk az embereket „gazdaságosan” elhelyezni (lakótelepeken, irodákban, tömegközlekedési eszközökön), önáluk is olyan változások indulnak be, amelyek következtében összeomolhat az addig működőképesnek kialakult társadalmi szerveződés, s ennek nyomán meg ezzel párhuzamosan megnőhet a mortalitás. „Ok nélkül”.

Az egyedet körülvevő buborék

Az egyedeknek a buborékkal együtt kell elférniük

Az embernél is megnőhet az „ok nélküli” mortalitás

⁸² Hall, 1975; 36. oldal.

⁸³ Ebből a szempontból nemcsak az a különbség érdekes, amelyet a kérdéssel foglalkozó tudósok akkor állapítanak meg, amikor találnak olyan fajokat (mint a rozmár, a víziló, a sertés, a denevér, az arapapagály, a sündiszó), amelynek egyedei keresik az egymással való fizikai érintkezést, és olyanokat (mint a ló, a kutya, a macska, a patkány, a pénzmapocok, a sólyom, a dankasirály), amelyek kerülnek az azt. Hanem azok a különbségek is figyelemre méltóak, amelyek számos szórakoztató és tanulságos példáját említi az amerikaiak, a németek, az angolok és a franciák, továbbá a japánok és az arabok térkezelése között az előző jegyzetben hivatkozott könyv (181–220. oldal.).

⁸⁴ Hall id. művében (165–180. oldal.) a következőképpen mutatja be – az észak-amerikai kultúrán belüli normák szerint – ezeket a távolságokat:

bizalmas távolság – „a szeretkezés és a birkózás, a vigasztalás és a gyámolítás zónája”: a testek egymásba hatolásától 45 cm-ig;

személyes távolság – olyan témák megbeszélésének távolsága, amelyek személyesen érdekelnek: 45–120 cm;

társasági távolság – „személytelen ügyek megtárgyalására való, [...] együtt dolgozó emberek szokták ezt a távolságot tartani, nagyon gyakori az alkalmi társas összejövetelek résztvevői között is”: 120–360 cm;

nyilvános távolság – a nyilvánosan szereplőnek és közönségének a távolsága: 360 cm-től; ennél is nagyobb annak a „buboréknak” a rádiusza, amely egy fontos közéleti személyiség körül spontánul kialakul: 750 cm-től.

A szociális kategóriába tartozást az állat is számon tartja

A különbség azok között az egyedek között, amelyeket a territoriális és egyáltalán a távolság-/közelségtartó magatartás egyféleképpen kezel, és azok között, amelyeket másféleképpen, ugyanolyan természetű, mint az ember szociális kategorizációja. Ám ahhoz, hogy különböző egyedek egymást attól függően kezeljék a territóriumról elzavaró vagy a territóriumon megtartó magatartással, hogy más-más vagy ugyanazon szociális kategóriába (csoportba) tartoznak-e, egyáltalán nincs szükség a kategória tudatos számontartására: a territoriális magatartásnak teljes értékű közvetítője lehet egy *szignalizációs magatartás*.

A szignalizációs magatartás

Az állat a maga szervezetének legkülönbözőbb működését használhatja arra, hogy általa vagy eredménye által megjelölje saját magának, társának vagy a bioszféra valamely részének a helyét a kialakított szociális szerveződésben.

A hangkibocsátáson kívül, amely az emberi beszédre leginkább emlékeztető „anyaga” folytán a leghamarabb hívta fel magára a figyelmet, az egyik legismertebb eljárás az, amikor a megjelölés valamely, a test által termelt és a szaglás által felfogható biokémiai anyagnak (vizeletnek, izzadságnak vagy valamilyen „külső elválasztású mirigy” speciálisan erre a célra előállított hatóanyagának) kiválasztásával és valamely felületen való tartós elhelyezésével történik. Az azonosításra ekképpen megjelölt felület lehet a bioszféra territóriumként így lefoglalt darabja, de lehet a populációként így kiváló csoport másik egyedének⁸⁵, vagy magának a jelet kibocsátó egyednek a testfelülete. További eljárás, amellyel a csoporthoz tartozó egyedek ebben a minőségükben, vagy valamely a csoporton belül elnyert speciálisabb minőségükben azonosítják magukat, a testnek valamilyen, a látás számára feltáruló állapota: testtartás⁸⁶, a bőrfelületnek, a szőrzetnek vagy a tollzatnak a színe stb.

Territoriális diszpozíció és indiszpozíció

Ahhoz, hogy a szociálisan tagoló populációban a szociálisan tagoló életter valamely tényezőjének tekintetében valamilyen teljesítmény előálljon, nem elég, hogy legyenek olyan egyedek, amelyek fiziológiailag képesek rá, hogy szervezetük egy ilyen működés szervéül szolgáljon: a különféle tényezők hatását általában a territoriális-kategorizációs viszonyok közvetítik. Amikor a populáción belül kitagolt csoport, és az élettéren belül elhatárolt territórium egymáshoz rendelődése biztosítva van, ez a viszony azokat az egyedeket, amelyek a kategóriájuknak megfelelő territóriumon tartózkodnak, *diszponáltta* teszi a fajfenntartáshoz szükséges egyik vagy másik funkció elvégzésére, míg azokat, amelyek nem a territóriumon illetékes kategória képviselőiként

⁸⁵ Például bizonyos fajoknál párzaskor a hím a nőstényen biokémiai jelet hagy, amely más hímekeket képtelenné tesz e nősténnyel való párzásra. Ennek a gátló működésnek „szociális”, és nem okvetlenül „technikai” funkciója van: akkor is felléphet, ha a korábbi párzaskor a megtermékenyítés nem következett be.

⁸⁶ Amikor harcra kerül sor a népségen belüli egyedek között (például a párzási lehetőségek „szűkös erőforrásáért” a felnőtt hímek között), a harc többnyire azzal végződik, hogy a gyengébb egyed a *megadás pózát* veszi fel, ami is a győztes számára egyebek között lehetővé teszi egy *diadalmi póz* felvételét. Ezek a jelek azután meghatározhatnak az egyedek között egy igen tartós hierarchikus szerveződést, amelyen belül az egyszer kivívott helyért nem kell újra meg újra megküzdeni. Mindennek eredményeképpen adott esetben például a párzási funkció minden külső és belső feltétel ellenére sem indul meg az egyednél, vagy mert nem ez az egyed van a társulásban kiválasztva a vezérhím vagy a királynő funkciójára, vagy mert a partner úgy van megjelölve, mint egy másik egyed „territóriuma”.

tartózkodnak ott, illetve amelyek nem a kategóriájuknak megfelelő territóriumon tartózkodnak éppen, ez a felemás viszony *indiszponálttá* teszi.

Jó példát nyújt ennek a diszponált és indiszponált állapotot a territoriális szerveződés szerint változtató mechanizmusnak a működésére a nászra készülődő tüskés pikók (*Gasterosteus aculeatus*) harci magatartása. A harc más erőviszonyok között zajlik le attól függően, hogy az egyed a saját territóriumán belül vagy azon kívül bonyolódik-e harcba, az udvarlás pedig meg sem indul a territóriumon kívül. Konrad Lorenz megfigyelése szerint: „Az ívára készülő hím pikó [...] nem csupán akkor gyűl ki, ha ellenséggel, avagy ha hölgygel találkozik, hanem mindaddig »izzik«, amíg csak maga választotta költőhelyének közelében tartózkodik. [...] Ha megfosztjuk fészketől, például kiemeljük megszokott medencéjéből, s egy másik hím pikó mellé helyezük, esze ágában sincs harcolni, sőt, egészen picike és csúnya lesz. [...] A pikó fizikailag csak akkor kerül erős nemi izgalomba, ha már megtalálta a maga otthonát; komoly küzdelmet pikók között csak olyankor láthatunk, ha nagy medencében tartjuk őket, ahol két hím épít fészket magának. A pikók harciassága ugyanis mindig fordított arányban áll azzal a távolsággal, amely az adott pillanatban elválasztja fészketől. Fészkében megveszekedett harcok [...], de minél messzebbre távolodik úszás közben főhadiszállásától, annál kevésbé van kedve támadni. Ha két hím pikó találkozik, szinte pontosan megjósolhatjuk a harc kimenetelét: az a hal menekül el, amelyik távolabb van hazulról. Fészke közvetlen közelében a legkisebb még akár a legnagyobbat is elpáholja, az egyed viszonylagos harci ereje csak abban fejeződik ki, hogy mekkora territóriumot képes megtartani riválisával szemben. A vesztes tehát menekül, [...] a győztes nyeregben érzi magát és dühödten üldözőbe veszi. Csakhogy eközben egyre távolodik főhadiszállásától, következésképpen pontosan úgy fogy a mersze, ahogyan a menekülő vesztesé gyarapodik. S mihelyt fészke közelébe ér, az imént még bátorságát veszített hím újult erővel egyszerre csak visszafordul, s őrjöngő dühvel ront üldözőjére. Ekkor újabb küzdelem bontakozik ki, amely holtbiztosan az iménti vesztes győzelmével zárul, a hajsza pedig megindul ugyanazon az úton – visszafelé”.⁸⁷

A meghatározott működésre való diszponálttá, illetve indiszponálttá tevés éppúgy nagy szerepet tölt be az ember gazdaságpszichológiai magatartásának determinációjában, mint a szignalizációs, valamint a territoriális viselkedés és valamennyiükkel összefüggésben a szociális kategorizáció.

Mindegyik a maga specifikusan emberi formájában.

A szociális identitás feldolgozásának emberi sajátságai

A territoriális magatartás sajátságosan emberi formája: a *tulajdonkezelés*. A legfontosabb sajátság azzal kapcsolatos, hogy míg az állatnál genetikailag rögzített program határozza meg a territoriális magatartás lefolyását, addig az embernél ezt kizárja az a tény, hogy az emberi létezés biztosító feltételek, amelyek elosztásra, birtokba vételre kerülnek, egyre növekvő hányadukban olyanok, amelyeket az ember a történelem során állított elő.

Könnyen belátható, hogy nem alakulhat ki genetikailag rögzített program annak a komplexumnak a tulajdonként való kezelésére, amely a XVIII. és a XIX. század fordulóján üzembe helyezett gőzgép körül szerveződik, márpedig ennek az erőgépből

A tüskés pikók példája

A tulajdonkezelés

Tulajdonkezelés és gyártott világ

⁸⁷ Lorenz, 1970; 38-39. oldal.

és a vele összekapcsolt számos munkagépből kialakított együttesnek a tulajdonlása majd a modernizáció első szakaszában, alapjaiban határozza meg a társadalom egész szerkezetét. Éppígy nyilvánvaló, hogy ezzel a tulajdonkezelési szerkezettel már nem boldogul az az együttes, amelyet később például a villanymotor alkot a munkagéppel, de immáron nem úgy, hogy transzmisszióval sok munkagépet hajtana meg, hanem úgy, hogy az egyes gépeket saját motorjuk hozza működésbe, amely azonban eközben egy központi energiaforrásból táplálkozik.⁸⁸

Szociális kategorizáció genetikai program nélkül

Az embernél a „territóriumot” genetikai program híján olyan törvények rendelik különböző szociális kategóriákhoz, amelyeket éppúgy az ember állít elő a történelem során, mint a tulajdonba vett tárgyakat, amelyekre vonatkoznak. Eközben bármi, ami a társadalom mindennapi életében vagy nagy történelmi váltásai során összeköthet egymással embereket, és bármi, ami elválaszthatja őket egymástól, válhat olyan dimenzióvá, amelynek mentén szociális kategóriákat alakítanak ki.⁸⁹ E tekintetben nem maga a szociális kategorizáció tekintendő emberi specifikumnak (amint azt a fentebb megemlített hagyományos és szilárdan rögzült vélekedés tekinti), hanem a szociális kategorizációnak az az eljárása, amely mellett nincs genetikailag előre rögzítve, a felek közötti alkudozásnak van kitéve, hogy mi legyen az a populáció egésze számára nagyfontosságú dimenzió, amelynek mentén a populáció majd tagolja magát azokra a szociális kategóriákra, amelyek egyikéhez majd hozzárendelik, a másik számára pedig tabu alá helyezik a törvények a tulajdont.

Ezzel függ össze a szociális kategorizáció struktúrájának a legmarkánsabb emberi sajátságai: paradox jellege.

A szociális kategorizáció paradoxonjai

A viszonyok rendezésének viszonya a rendezendő viszonyok egyike

Ha az a nagyfontosságú dimenzió, amelynek mentén az emberek számon tartják viszonyukat egymáshoz, nincs genetikailag előre rögzítve, hanem közöttük folyó alkudozásnak képezi a tárgyát, hogy a különböző dimenziók közül melyik legyen az, akkor ez utóbbiak sorában ott van azé a viszonyé is, amelyet éppen e kérdésre adott válaszuk alakít ki közöttük: hogy

⁸⁸ Jelen könyv szerzőjének módja nyílt tapasztalni, hogyan változik meg egy olyan szerverdődésnek a szerkezete, mint egy tudományos kutatóintézet, attól, hogy gyökeresen átalakul benne a tulajdonkezelés annak nyomán, hogy megjelennek a személyi számítógépek, majd mindjárt ezután hogyan ismétlődik a váltás annak nyomán, hogy e kompjúterek némelyikét valamilyen központi információ-hálózatra csatlakoztatják: a kutatásnak ezeket az eszközeit másképpen szedik ki vagy nem szedik ki egymás kezéből az egyes (vezető, illetve beosztott) kutatók, mint akár az információ hagyományos forrásait, akár a kísérletezés hagyományos berendezéseit, lévén a kompjúterek egyszerre mindkét minőségben eszközei a kutatásnak.

⁸⁹ Vö. az erről fentebb – a §§. oldalon – mondottakkal.

hasonlítanak-e vagy különböznek egymástól, ez függ egyebek mellett attól is, vajon hasonlóan vagy különbözően ítélik-e meg ezt a kérdést.

A paradoxon a viszonyoknak mintegy a *második hatványán* lép fel. A fizikai jelenségek világában egy hatótényező első hatványával számolnak olyankor, amikor például azt a viszonyát írják le, hogy az idő múlásával változik. Előfordul mármint, hogy a tényező, amelynek az idő múlásával bekövetkező változását jellemezni akarják, maga a változás, amely egy tényezőt az idő múlásával végbemegy: ilyenkor az időhöz való viszonynak a második hatványával jellemeznek.

Éppígy létezik a szociálpszichológiai viszonyoknak is második hatványa. Az előírások között, amelyeket az alá-fölérendeltségi viszonyban az alárendelteknek be kell tartaniuk, szerepelhet olyan előírás is, amely éppen erre szólít fel, s amelyet az alárendelteknek szintén be kell tartaniuk. Előfordulhat, hogy két csoport azért háborúzik kíméletlenül egymással, mert kibékíthetetlenül szembeállítja őket, hogy egyikük háborúzni, míg másikkal békülni akar.

A paradox viszony alakzata azáltal, hogy előáll, vagy *csökkenti*, vagy *növeli* a maga esélyeit arra, hogy érvényesen fennálljon.

„Minden krétai hazudik” – mondja egy krétai valamely antik filozófiai szövegben. Egy kijelentés attól függően igaz vagy hazug, hogy megfelel-e a tényeknek, amelyekre vonatkozik. Megfelel-e az antik krétai kijelentése a tényeknek, amelyekre vonatkozik? Ha igen, akkor nem, hiszen akkor éppen tetten érünk egy krétait, amint igazat mond, szemben azzal, amit állít.⁹⁰ Tehát ez a kijelentés, azáltal, hogy előállt, csökkentette a maga esélyeit arra, hogy érvényes legyen, a benne kifejeződő szociális identitás (a hazug krétaié) *maga magát aláássa*.

Paradoxonról kell olyankor is beszélni, amikor az előálló alakzat növeli a maga érvényességi esélyeit, amikor a benne kifejeződő szociális identitás *saját magát megalapozza*. Egy személy vagy egy csoport ítéheti úgy, hogy őhozzá(juk) tartozom. Ez az ítélet annál inkább megalapozott, minél nagyobb a túlsúlya annak, ami összekapcsol bennünket, azzal szemben, ami szétválaszt. Tegyük fel, hogy magam is odatartozónak ítélem magam: ez az ítéletem valóban növeli a súlyát annak, ami összekapcsol bennünket, azzal szemben, ami szétválaszt; tegyük fel viszont, hogy magam úgy ítélem, hogy nem tartozom őhozzá(juk): ez az ítéletem most annak növeli tényleg a súlyát, ami szétválaszt, szemben azzal, ami összekapcsol. Mindkét esetben az történik, hogy szociális identitásom, amelyet a kérdéses csoportra vagy személyre vonatkoztatva kifejezésre juttatok, *megalapozza önmagát*.⁹¹

A második hatvány

A viszonyok második hatványa

Az önmagát aláásó viszony paradoxona

Az önmagát megalapozó viszony paradoxona

⁹⁰ Ezt az antik paradoxont és a hozzá fűzött kommentárt sűríti Karinthy Frigyes: „Pista azt mondja, hogy hazudik, de nem hazudik, tehát hazudik.”

⁹¹ A szerző „József Attila tragikus paradoxonjai” című esettanulmányában (Garai, 1993; 113–197. oldal.) analizál egy József Attila alkotói élettörténetében bekövetkezett negatív paradoxont, amely úgy állt elő, hogy a költőt kizárta abban az időben legfontosabb referenciacsoportja, a Kommunista Párt (a költő egyet nem értése a kizárással mutatja, mennyire indokolt az egyet nem értés címén bekövetkező kizárás); majd pedig egy pozitív paradoxont, amely annak nyomán lépett fel, hogy ez a szervezet visszahívta JA-t a soraiba (ez utóbbi paradoxon szerkezetére nézve lásd a hivatkozott esettanulmányt).

„Az egyén” és „társadalmi környezete”?

Az önmagukat megalapozó vagy aláásó paradox társadalmi szerveződések megértésére az a logika nem alkalmas, amely külső alapot keres minden társadalmi fennállás és külső aknát minden megszűnés alatt. Ilyen logikát eredményez az a széleskörűen elterjedt szemlélet, amely a társadalom világát kettéhasítja „az egyén”-re és „társadalmi környezeté”-re. Valójában, ha bármilyen **A** társadalmi szervezet tagjai közül én az **x** vagyok, akkor **A** nem a társadalmi környezetem, mert, bármilyen csekély mértékben is, magam ugyancsak hozzá tartozom – **x** pedig nem én magam vagyok, mert a szervezet egész tagsága minősíti azt, amelyik közülük én vagyok.

„Az egyén és társadalmi környezete” séma tarthatatlanságának példái

Tegyük fel, hogy valaki egy *háromgyermekes családban a legkisebb gyermek*. Vajon a háromgyermekes családról szólva érvelhetünk-e úgy, mintha a személy társadalmi környezetét említenénk? Tény, hogy ha családon a kérdéses személy hozzátartozóinak az összességét értik, akkor ez az illető környezetében található – ám ha nem lenne maga ez a személy, akinek családjáról folyik a szó, akkor annak a szociális minőségnek a hordozója, amely *a háromgyermekes család*, szintén nem lenne ott. S vajon amikor a legkisebb gyermekre terelődik a szó, akkor meg maga a kérdéses személy van-e szóba hozva? Kétségtelen, hogy személyazonosságilag igen – ám az is biztos, hogy anélkül, hogy az illetőn magán akár csak egy hámsejt is kicserélődne, abban a pillanatban megszűnne annak a szociális minőségnek a hordozója lenni, amely *a családban a legkisebb gyermek*, amikor családi környezetében megjelenne egy öcs vagy egy hűg.

Ugyanennek az összefüggésnek a megnyilvánulása, amikor egy gazdasági viszonyrendszer valamely meghatározó tényezője (például a gazdasági kormányzat) kitartóan próbálja megváltoztatni a maga „gazdasági környezetét”, de valójában nem a környezetével van dolga, hanem olyasmivel, amihez ő maga is hozzátartozik, s ezért aztán minél változatlanabb a változtatásra irányuló munkálkodása, annál inkább változatlaná teszi a rendszer egészét a tény, hogy ilyen szívósan változatlan az egyik szerves része. S ugyanennek a paradox összefüggésnek a másik aspektusa nyilvánul meg abban, ahogyan társadalmi azonosságát veszítheti a gazdasági rendszerben a legkorszerűbb termék szállítója, anélkül, hogy akár az ő tulajdonságai, akár a termékéi bármiben változnának, amikor a piacon valaki még korszerűbb termékkel jelenik meg.

A paradox fejtetőre állás

A társadalmi szerveződések paradox jellege olyankor nyilvánul meg, amikor a rendszer a *személyek viszonyait* ugyanazzal a logikával próbálja kezelni, amellyel *dolgok tulajdonságait* szokás. Ettől minden összefüggés a feje tetejére áll.

Ez a fejtetőre állás egyelőre sokkal jobban érdekli a különböző viccek szerzőit, mint azokat, akiknek valamilyen komoly cél érdekében kellene számolni vele. Például, amikor egy tulajdonságnak valamilyen kártékony hatásától meg akarunk szabadulni, akkor garantáltan beválik az a technológia, amely a tulajdonságot hordozó dolgok közül a legutolsót is megsemmisíti. Ezt azután a viccben úgy fordítják a visszájára, hogy a technológiát tulajdonság helyett viszonyra alkalmazzák: „Vannak önök között kannibálok?” – kérdezi például a misszionárius a bennszülöttektől; „Nincsenek” – válaszolja ez utóbbiak szószólója – „tegnap megettük az utolsót is”.

Egy másik jellegzetes szerkezet, amely paradox teljesítményt produkál:

Minden szerveződésnek fontos feltétele, hogy részei között nagyobb legyen az összerendeződés, mint e részek bármelyike és a szerveződés környezete között. Ennek egyik megnyilvánulása az a jól ismert tény, hogy különféle szerveződésekben felértékelődhetik a *titok*, vagyis az olyan tudás, melynek

exkluzív birtoklása nemcsak technikai előnyhöz juttatja a szervezet tagjait a külsőkkel szemben, hanem egyszersmind meg is különbözteti őket amazoktól:

Aki tudja, hogy (1 atmoszféra nyomás mellett) a víz 100°C-on forr, az egy igazság birtokában van – aki azt hiszi, hogy 90°C-on, az téved. Ha egy csoport birtokában van ennek az igazságnak, s azt titokként tudja monopolizálni, akkor *technikai* fölénybe kerülhet a többiekkel szemben. Ezt ilyenkor kiegészítheti egy *szociális* fölény: a csoport tagjai a titok ismeretével tudják azonosítani egymást, megkülönböztetve magukat a többiektől, akik a hasznos igazság ismeretéből is és a csoportból is ki vannak zárva.

Az *igaz ismeret szubsztanciája*, amely technikailag felhasználható, meg a *közös és titkos tudás formája*, amely szociálisan viszonyt jelöl – itt mindkettő a csoport javára válik. A tudás technikai szubsztanciája, illetve szociális formája azonban érinthetik ellentétesen is ugyanazt a csoportot: Tegyük fel, hogy a csoportban kivétel nélkül mindenki azt hiszi, hogy a víz 90°C-on forr. Szubsztanciáját tekintve e hiedelem éppoly téves, tehát éppoly kevésbé használható technikailag, mint ha egyetlen személy szegezné azt szembe a csoport közös igazságával. Viszont ha a csoportban mindenki így tudja, és ezt a tudását kezeli titkosan, akkor a formája e tévedésnek ugyanaz, mint az előbb az igaz tudás tekintetében láttuk, és szociálisan éppen úgy alkalmas a csoport belső és külső viszonyainak megjelölésére.

Az igaz tudás természete olyan, hogy elvileg lehetetlen másképp tartósan monopolizálni, mint a forrásául szolgáló tárgy tartós kisajátításával: e nélkül csak idő kérdése, mikor jutnak a tapasztalat számára hozzáférhető tárgyból igaz ismerethez azok is, akiket a fennálló társadalmi szerveződés egyébként kirekesztene ebből. Szemben az egyedül igaz tudással, amely már csak egyetlenségénél fogva is elvben bárki által véges idő alatt kifürkészhető, a lehetséges tévhittek száma végtelen, így annak titkát, amelyiket közülük egy titkos csoport történetesen a magáévá teszi, elvben végtelen ideig meg lehet őrizni.

Így egy csoportnak, ha tartósan meg akarja magát különböztetni a többiektől, vagy az áll érdekében, hogy az igaz tudást forrásának monopolizálásával együtt tegye titokká – vagy pedig az, hogy egységes tévhitet segítsen a csoportban kifejlődni.

Létezik mármint az információnak egy merőben más típusa is:

Legyen egy csoportnak titkos jelszava: „Pintyőke”. A titkos jelszó alapján egyértelműen azonosítani lehet a csoport tagjait és meg lehet őket különböztetni mindenkitől, aki e csoportnak nem tagja. Emellett aki a szükséges pillanatban bemondja, hogy a jelszó: „Pintyőke”, az nemcsak azt nyilvánítja meg, hogy a csoporthoz tartozik, de másodlagosan azt is, hogy e jelszó tekintetében az igazság birtokában van – aki ezzel szemben

felszólításkor azt válaszolja, hogy a jelszó, például, „Kabóca”, az tévedését is elárulja, nemcsak azt, hogy nincs köze a csoporthoz.

Ha mármost a titkos csoport valamennyi tagja azt hiszi, hogy jelszavuk „Kabóca”, akkor az információnak ennél a típusánál nem az történik, hogy a csoport exkluzív összetartozásának formája egy tévhit szubsztanciáján valósul meg, amint ezt a másik típusú információnál fentebb láttuk; hanem az, hogy a forma paradox módon meghatározza a maga szubsztanciáját: a jelszó tényleg az lesz, aminek a csoport hiszi.

Térjünk vissza most még egyszer a szociális praxisnak ahhoz az esetéhez, amelyben egy tévhit körül alakul ki a csoport-konszenzus. Ilyenkor technikai értelemben érvényes ugyanaz az előzőekben megállapított összefüggés, hogy ha egy egész csoport egységesen osztja is a hitet, hogy például a víz 90°C-on forr, akkor is tévedésről van szó, amelyben ekkor mindannyian osztoznak. Szociális értelemben azonban ilyenkor a tévhit ugyanolyan identifikációs jel lehet, mint például a legutóbb szemügyre vett jelszó. Így aztán esetleg nem azért hangoztatják, hogy – téves – technikai közlést tegyenek egymásnak, hanem, hogy felmutassák szociális identitásuk jelét. S ezért ha egy csoport a csoporton kívüliekkel szemben úgy viselkedik, mint akik számára *a jelszó: „a víz 90°C-on forr”*, akkor az ugyan tévedés marad, hogy *a víz 90°C-on forr*, az viszont paradox módon igazá teszi magát, hogy *a jelszó: „a víz 90°C-on forr”*.

A kijelentéseknek ezt a *meta-szintű* formáját, amely tulajdonképpen nem a tárgyról szól, hanem a tárgyról szóló kijelentésről, könnyű összekeverni az egyszerű *tárgy-szintű* kijelentéssel. Különösen, mivel a jelszó bemondása a csoporttagok részéről általában nem ebben a teljes formában történik: „A jelszó: *x*”, hanem ebben a leegyszerűsített rövid formában: „*X*”. Így azután ezen az úton számtalanszor előfordul, hogy egy csoport pszeudo-bizonyosságot alakít ki magában egy tárgyra vonatkozóan.

Az ilyen ideologikus bizonyosságot azután hosszú időre nem más, mint a tapasztalat teszi bizonyossá: annyiszor tapasztalja a csoport minden tagja, hogy beválik, amikor bemondja „A jelszó: a Szovjetunió úttörő példáját az egész emberiség követni fogja” helyett ennek rövid formáját, hogy *ez a tapasztalat* bizonyosságot ad: A Szovjetunió úttörő példáját az egész emberiség követni fogja.

A továbbiakban⁹² majd látni fogjuk, hogy a Szovjetunió és a vonzáskörébe tartozott országok bolsevik típusú gazdaságpszichológiai szerkezete hogyan kedvezett különösképpen az ilyen paradox önmegalapozó teljesítményeknek. Látni kell azonban, hogy övével szemben álló ideológiai bizonyosságok is kialakulhatnak ugyanezen az úton. Pl. az 1990-ben rendszert, majd négy évvel később kormányt is váltók közegében annyiszor lehetett tapasztalni az összetartozást, a befogadtatást annak, aki számára „A jelszó: kivétel nélkül minden gazdasági viszonyt szigorúan monetáris alapokra kell fektetni, és ki kell tenni a szabad piac próbájának”, hogy az ilyen emberekben ki is alakult a bizonyosság, hogy tényleg így működnek a gazdasági viszonyok.

És nem csupán a jelszavak.

⁹² Jelen tankönyv *Szöveggyűjteményének* első blokkjában.

*

A paradoxon nem az egyetlen, csak a legmarkánsabb azoknak a különösségeknek a sorából, amelyek annak folyományaképpen állnak elő a társadalomban, hogy az itt fellépő fejlemények nem tulajdonságokra vezethetők vissza – sem személyeknek pszichológiai, sem általuk a társadalomban elfoglalt pozícióknak szociológiai tulajdonságaira, – hanem viszonyokra.

Ilyen különösség például az, hogy amikor az emberek viszonyaikra tekintve sorolják magukat és egymást csoportokba, merőben más összefüggéseket találnak érvényeseknek, mint amikor a csoporttagságot tulajdonságokra nézve tartják számon. A tulajdonság és a reá vonatkoztatva adminisztrált csoporttagság valamiképpen összetartoznak. Gondoljunk el két olyan csoportot, amelyben például a *dús hajzatúak* és a *kopaszok* különülnek el egymástól. Ha az előbbieket csoportjából át akarok kerülni az utóbbiakéba, vállalom kell, hogy ennek feltételeként kopaszra borotváltatom a fejem, és semmi esetre sem fordulhat elő az a képtelenség, hogy én váltok csoportot, de a csoportban maradok leszek tar fejüekké helyettem. Ez a képtelenség mármint normálisnak bizonyul, ha a csoportba sorolás alapja nem efféle tulajdonság, hanem valamilyen viszony, amelynek mentén például azok, akik *többségben*, és azok, akik *kisebbségben* vannak, különböztetik meg magukat egymástól. A viszonyra alapozott csoporttagság mellett előfordulhat, hogy néhányan átmegyünk a többségi csoportból a kisebbségbe, s ettől nem mi leszünk kisebbségivé, hanem azok a volt csoporttársaink, akik továbbra is hűek maradnak addig többségi csoportjukhoz.

A gazdasági magatartás paradoxonjai

Elton Mayo (1933) klasszikus kísérletében a harmincas évek legelején egy ipari vállalatnál pszichológiai vizsgálatot végzett annak megállapítására, melyek azok a tényezők, amelyek hatására a vállalat munkásnői fokozták termelékenységüket. A kísérlet céljaira kiemelték munkásnők egy csoportját, amelynek számára a kísérletet végzők sorra változtatták az olyan munkafeltételeket, mint a munkahely megvilágítása, hőmérséklete, szellőzése stb. Nagy meglepetésre kiderült, hogy a csoport a termelékenység fokozásával reagált akkor is, amikor javultak ezek a munkafeltételek, és akkor is, amikor romlottak. Kitént, hogy a kulcstényezőt nem a csoportot körülvevő dolgok efféle tulajdonságai szolgáltatják, de nem is a csoportot alkotó személyek olyasféle tulajdonságai, mint az intelligencia-hányados, a reakció-idő vagy az ujjlenyomat.

Kulcstényezőnek az a tény bizonyult, hogy *a kísérlet céljaira kiemelt csoport reagálását az egyes változtatásokra a vállalat egész vezetése megkülönböztető érdeklődéssel figyelte*. Márpedig azt a viszonyt, hogy megkülönböztető érdeklődésnek vagyok kitéve, nem sorolhatom sem a környezeti tényezők közé, sem olyannak nem vehetem, amely rajtam, magamon lenne adva.

Ha e vállalati terepkísérletben a külső dologi munkafeltételek egyikéről lett volna szó, akkor a vezetés ennek meglétét bizonyára biztosítani tudta volna, mihelyt kielégül érdeklődése aziránt, hogy mi is a termelékenység

Tulajdonság helyett viszony: különös folyományok

Kopaszok és többségek

A termelékenységet befolyásoló tényezők vizsgálata

A termelékenységet befolyásoló kulcstényező

Megkülönböztetett érdeklődés megkülönböztetés nélkül

szempontjából kulcsfontosságú munkafeltétel. Ezzel szemben az a helyzet, hogy mihelyt ez az érdeklődés kielégül, ezáltal meg is szűnik, holott éppen ez a keresett feltétel. Ugyanígy, ha a kísérlet a személyek némelyikében mutatta volna ki a termelékenység növekedésének a feltételét, akkor csak ráfordítás és hatékony technológia kérdése lett volna a termelőegység minden dolgozójánál kialakítani a kérdéses tulajdonságot. Ezzel szemben be kell látni, hogy ha valóban sikerülne elérni, hogy a vállalatnál *megkülönböztetett* érdeklődés tárgyává válják *megkülönböztetés nélkül* minden dolgozó, úgy többé egyiküknek sem határozná meg termelési diszpozícióját ez a hasznot hajtó tényező.

A menedzserképzés paradoxonja

A gazdaságpszichológiai struktúra elemzése nemcsak a munkavállaló oldalán mutat ki ilyen paradox képleteket, hanem a vállalkozó oldalán is. A vállalkozó szellem az a diszpozíció, hogy az embernek *előzetes utasítás nélkül támadjon ötlete, még hozzá olyan, amely kiválasztja őt a többiek közül*: ha sikert arat, előnyösen, ha kudarcot szenved hátrányosan. A rendszerváltás óta egyre szaporodnak a kelet- és a kelet-közép-európai térségben a *menedzserképző* intézmények, amelyek – kimondva vagy hallgatólagosan – azt ígérik, hogy legalábbis hozzásegítik az embert, hogy kiképeződjék benne ez a diszpozíció, hogy *spontán* módon *originális* ötlete támadjon. Könnyű mármost belátni, hogy minél szervezettebben halad egy tanintézetben a személyek spontaneitásának előállítására, annál *kevésbé* állhat elő e képzési folyamatban spontaneitás; s éppígy azt is, hogy minél nagyobb a kibocsátó kapacitása egy olyan oktatási-nevelési intézménynek, amely személyek originalitását állítaná elő, annál *kevésbé* állhat elő benne originalitás.

A vállalkozó szellem paradoxonja a totális államban

A vállalkozó szellem előállításának ezt a paradoxonját, mint majd látni fogjuk, különösen erőteljesen mutatják a totális államok, amelyek termeléselvű beállítódása markánsan igényli a vállalkozó szellemet, miközben a totális államnak nincs is veszélyesebb ellensége, mint az az állampolgár, akinek spontán és egyéni gondolatai támadnak. Ezért a totális állam olyan személy vállalkozó szellemét igényli, akinek *akkor és ott támadna előzetes utasítások nélkül ötlete, amikor és ahol ezt technikai utasítások előírják neki, s aki egyéni ötletével beilleszkedik hasonló egyéni ötleteket hordozók tömegébe.*⁹³

Tudás és viszony

Általánosan megfogalmazható, hogy amikor az emberi tudás gazdasági hatótényezővé, s ennek folytán gazdasági tevékenység tárgyává is válik⁹⁴, ezzel olyasmi ékelődik be a gazdasági folyamatokba, amit nemcsak tulajdonságai, hanem viszonyai is jellemeznek. A tudás értékét igen gyakran,

⁹³ Packard (1964) idéz a *Nation's Business* egy közvélemény-kutatásának eredményeiből, amely a menedzserek iránt támasztott új kívánalmakat vizsgálta, és megállapította, hogy a „new claim number one”: *Legyenek alkotóképes konformisták!* (Magyarul a könyv részleteit lásd Packard, 1971.)

⁹⁴ Erről a tendenciáról részletesebben lásd jelen könyvnek A második modernizáció című utolsó fejezetét.

például az *elsőnek* tudás vagy éppenséggel az *egyedül* való tudás adja meg; máskor, ellenkezőleg, *elterjedtsége* tartozik hozzá a tudás lényegéhez.

Az atombomba gyártásának monopolizált ismerete nem ugyanaz az ismeret, mint amivé lett, amikor már ketten birtokolták.

Másfelől eszperantóul tudni nem ugyanaz a tudás, amikor egyedül Zamenhoff birtokolja, mint amikor már ezer eszperantista tudja szervezett összejövetelein az egymás közötti érintkezésben használni, s megint más, ha már milliószámra vannak, akiknek aztán éppen ettől, hogy már milliószámra vannak, olyan tudásuk van, amelyet spontánul előállható élethelyzetekben is lehet használni. A szovjet gazdasági-társadalmi rendszerben felhalmozott fantasztikus tömegű, és igen kiváló minőségű tudást is tulajdonsága ellenére az a viszonya tette a rendszer egésze számára nagyon erősen csökkent értékűvé, hogy a rendszer szerkezetében nem volt lehetőség rá, hogy e tudás eredeti – hadiipari – kialakulási helyéről elterjedjen.

A viszony paradoxonja és más különlegessége azonban távolról sem meríti ki a gazdasági identitás azon megnyilvánulásainak körét, amelyek eltérítik a gazdasági magatartást a *homo oeconomicus* gazdasági döntésének elméletileg kiszámítható ésszerűségi szempontjaitól.

A tudás és elterjedtsége

Ellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi tulajdonság határozza meg a szociális identitást?
2. Hogyan dolgozzuk fel társadalmi minőségünket társadalmi azonossággá?
3. Szociális kategorizáció: Miből lesznek a társadalmi kategóriák?
4. Szociális kategorizáció: Miből lesznek a kategorizációs jelölők?
5. Szociális kategorizáció: Szubsztancia vagy forma?
6. Mi a hasonlóság és mi a különbség az állat és az ember territoriális magatartása között?
7. Van-e kapcsolat a szignalizációs magatartás és a territoriális diszpozíció között?
8. Mutassa be az önmagát megalapozó, ill. az önmagát aláásó viszony paradoxonját, mint gazdaságpszichológiai jelenséget!

Szociális identitás és a gazdasági tevékenység alanya

Egyéni és kollektív gazdasági magatartás eltérése a gazdaságilag ésszerűtől

Az élettéren belül elhatárolt territórium – a populáción belül kitagolódó szociális kategória – a ritualizálódott interakcióban váltott jelek – a felhangolás és a tabu által lehetővé vagy lehetetlenné tett pszichikus teljesítmény vagy szomatikus megnyilvánulás: a szociális identitás feldolgozásának valamennyi, emberi sajátságában vett tényezője részt vesz abban az összhatásban, amely egyének, csoportok, államok és államcsoportok gazdasági magatartását eltérítheti a gazdaságilag ésszerűtől. A teljesítménynek, a megnyilvánulásnak sorsát a szociális identitás szempontja is motiválja: azért is lesz, hogy meghatározott teljesítményt produkálok, vagy hogy meghatározott megnyilvánulást kerülök, hogy ezáltal felmutassam a számomra kívánatos identitást, illetve, hogy ne engedjem megmutatkozni az olyant, amely számomra nem kívánatos. Kívánatossá pedig meghatározott szociális identitást szemben valamely másikkal az tesz számomra, hogy meghatározott teljesítmény produkálásának a technikai feltételeken túlmenően még az a szociális feltétele is van, hogy *alanyává csak meghatározott társadalmi azonosság hordozója válhat*, míg azok, akiknek más a szociális identitásuk, akik ezt más szociális kategóriához tartozva nyerik el, azok számára ez a tevékenység: tabu.

Diszpozíció és indiszpozíció

Tabu és járandóság

A tabu, illetve komplementere, a járandóság⁹⁵ annak függvényében teszi az embert indiszponálttá, illetve felhangolttá valamely tevékenységre, hogy vajon az a tárgy, amellyel a kérdéses tevékenységet folytatná, hozzá van-e rendelve tulajdonaként vagy sem ahhoz a szociális kategóriához, amelynek tekintetében a személy a maga szociális identitását számon tartja.

A tabut fentebb⁹⁶ a SEASz összefüggésében vizsgáltuk, mint azt a tényezőt, amely a cél, az akadály és az eszköz után bekapcsolódik a tevékenység Lewin által vizsgált formáját strukturáló faktorok közé. Maga Lewin a tabut együtt kezeli az akadállyal: az ember szabad mozgásterét, írja, „hozzáférhetetlen tevékenységek tartományai határolják, például lelőni az

⁹⁵ A *tabunak* kiegészítője a Baudrillard-féle társadalmi *járandóság* (vö. §§-§§. oldallal): az előbbinél fogva a technikailag alkalmas eszköz a társadalmi struktúra más pozíciójához van rendelve, így az adott tevékenység alanya számára a használata tabu alá esik – az utóbbinál fogva viszont, láttuk, az ember nyomást érezhet bizonyos tárgyaknak a beszerzésére anélkül, hogy a tárgyra mint technikai szerszámra szüksége volna, pusztán azért, mert társadalmi pozíciójánál fogva az a tárgy neki jár.

⁹⁶ Lásd a 64. oldalon.

[ember] ellenségét, avagy szociális vagy szellemi képességeit meghaladó tevékenységet végezni⁹⁷. Holott az akadály, amely az ember *lehetőségét* korlátozza, hogy képességeit meghaladó tevékenységet végezzen, és a tabu, amely a *szabadságát*, hogy ellenségét lelője, nem azonos minőségben mered a tevékenység elé: az előbbi abban korlátoz, hogy a célt *megvalósítsuk* – az utóbbi viszont abban, hogy egyáltalán *kitűzzük*.

Fontos látni, hogy amíg csak a cél megvalósítását korlátozó tilalmakkal és nyomatékkal hozzájuk rendelt szankciókkal van dolgunk, addig nincs szó igazán taburól, csak az akadálnak egy szociotechnikai válfajáról, amely csellel éppúgy megkerülhető, erővel leküzdhető, mint a többi technikai akadály, miközben itt is létezik szerszám (például a hatóság korrump közegének elnézését megvásároló pénzösszeg), mely az erőt az ész cselével válthatja fel. A tabu ezzel szemben belső tilalom, mely a szándékra vonatkozik, és amelyet nem lehet büntetlenül sem erőszakkal, sem ravaszsággal legyőzni.

Amíg az ember számára érvényben van a tabu (például: „Ne *kívánd* a te felebarátodnak feleségét, se szolgálóját, se szolgálóleányát, se ökrét, se szamarát, és semmit, ami a te felebarátodé”), addig egy ilyenirányú esetleges tudattalan vágy nem érlelődhet cél kitűzésében tudatosuló kívánsággá. Másfelől amikor például a Dürrenmatt által megírt⁹⁸ Güllen polgárai rászánják magukat, hogy költsék a még meg sem szerzett, de egy gyilkosság béreként megígért pénzt, akkor e szándékkal a bérgyilkosságot tiltó tabu már elvesztette érvényét, még mielőtt a tettet ténylegesen elkövetnék.

Lewin elmélete, láttuk, a specifikusan emberi alapszükséglet formai összefüggéseit abban az időtartományban írja le, amikor a cél *már ki van tűzve*, de *még nincs megvalósítva*: a cél kitűzése előtt *még*, a cél megvalósítása után *már* nem létezik az a belső feszültség, amely mint kvázi-szükséglet a tevékenység mezőjében adott tárgyakat céllá, akadállyá, illetve szerszámmá minősíti és arra mozgósít, hogy a tevékenység közöttük a cél felé haladjon.

A SEASZ hipotézise azonban ezen a Lewin-féle kvázi-szükségleten kívül számol annak a másikkal a belső feszültségével is, amely akkor áll fenn, amikor az ember *a régi célját már megvalósította*, de *új célt még nem tűzött ki*. Ez utóbbi összefüggésnek a kezelésére éppen az ad módot, hogy az akadálytól elkülönítve tartja számon a tabut, mint azt a tényezőt, amely ez utóbbi feszültséget provokálja.

Az alább következő, maximálisan sematizált modell nem tart igényt arra, hogy bemutató, miképpen mennek végbe az általa felidézett gazdasági-pszichológiai folyamatok. Csak annak az összefüggésnek elvont ábrázolására

Tabu, ill. szociotechnikai akadály

Tudattalan vágy – tudatosuló kívánság

A cél kitűzésétől a cél megvalósításáig

A cél megvalósításától új cél kitűzéséig

Új cél kitűzése: kétértelműségtől egyértelműséghez

⁹⁷ Lewin, 1972; 281. oldal.

⁹⁸ *Az öreg hölgy látogatása* című színművében (vö. jelen könyv „Az öreg hölgy meglátogatott szeretőjének paradigmája” c. alfejezetével).

szolgál, hogy a termelés bővítésével kapcsolatos cél megvalósítása olyan új terméket állít elő, amelyre a régi elosztási viszonyt rögzítő tabu *kétértelműen* vonatkozik, s ez kelti azt az újabb feszültséget, mely akkor oldódik, amikor az ember egy új cél kitűzésével *egyértelművé* teszi a maga számára a helyzetet.

Új terméken régi tabu/járandóság

Legyen egy termelési ciklus kiinduló állapota olyan, hogy 100 dollár értékű terméket egy vállalkozó és két alkalmazott között oszt el úgy, hogy az előbbi 80 dollárhoz, az utóbbiak 10-10 dollárhoz jutnak. Ha ez az állapot hosszasan fennáll, *mindkét fél számára a természetes rendhez tartozó* lesz, hogy az alkalmazottak számára a termék 80%-a, a vállalkozó számára pedig 20%-a tabu, *azaz*, hogy egy vállalkozó járandósága⁹⁹ nyolcszor akkora, mint egy alkalmazotté. Ha az elosztásnak ez a rendje lehetővé teszi a termelés bővítését, ennek méretei még ideig-óráig alatta maradnak annak a küszöbértéknek, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az ember a dolgok változását észrevegye. Így azután, amikor a vállalkozó például már kétszer annyi alkalmazottal dolgoztat, akik a termelésnek arányosan bővített tárgyi feltételeivel 200 dollár értékű terméket állítanak elő, a vállalkozó számára továbbra is ennek 20%-a tabu lesz, a fennmaradó **160 dollárt** pedig úgy tekinti, mint a maga normális járandóságát – az alkalmazottak számára pedig továbbra is az elosztás természetes arányait fejezi ki, hogy a vállalkozónak nyolcszor több jár, mint közülük bárkinek, amely arány az új feltételek mellett akkor áll be, ha a négyük, fejenként nem egész 17 dolláros béréen felül fennmaradó több mint **130 dollárt** úgy tekintik, mint ami az ő számukra tabu. Ezzel a sematikussá egyszerűsített példában megjelenik egy majdnem 30 dollárnyi rés aközött, amit az egyik fél a maga járandóságának tart, és aközött, amit a másik fél a maga számára tabunak tekint. Még mielőtt bármelyikük észrevenné, hogy a dolgok megváltoztak.

Beindult változás visszafordítása vagy előre vitele

Amikor azután a szocioökonómiai tevékenység ágensei tudatára ébrednek a dolgok változásának, ez úgy történik, hogy a tabu és a járandóság között támadt résben az emberek új célt tűznek saját tevékenységük elé: vagy olyant, hogy a változást, mert számukra kedvezőtlen irányú, tevékenységükkel visszafordítsák; vagy pedig olyant, hogy a változást, minthogy jó irányú, tevékenyen előre vigyék. Mitől függ mármint, hogy valaki a kirajzolódó változás akadályozását vagy előmozdítását tűzi-e célul maga elé?

Érdek és osztály

Erre a kérdésre magától kínálkozik az az evidens módon belátható válasz, mely szerint e tekintetben az emberek érdekei a meghatározóak. Amihez olyan nézőpontból, melynek képviselői számon tartották álláspontjuk összefüggéseit Marx gazdaságelméletével és történetfilozófiájával, még azt tették hozzá, hogy az egyes emberek ezzel kapcsolatos érdekeit az határozza meg, melyik osztályhoz tartoznak: vajon ahhoz-e, amelynek számára előnyös a kérdéses változás, vagy pedig ahhoz, amelynek számára hátrányos.

Ez a koncepció, a fenti sematizált példán, a következő összefüggés mentén tűnik evidens módon beláthatónak:

A munkás érdekelte, a tőkés ellenérdekelte a változásban

Ha a fennálló viszonyok a tőkés vállalkozó járandóságát a termék 80%-ára biztosítanák, a megindult változás pedig máris azzal fenyeget, hogy az így számítható összegből majdnem 30 dollár esetleg az alkalmazott munkások között kerül elosztásra, akkor *ez a munkásokat a változásban érdekelte, a tőkést pedig ellenérdekelte teszi.*

⁹⁹ A tabu és a társadalmi járandóság viszonyáról l. a &&. jegyzetet.

Ám ugyanez a koncepció ugyanezen a példán egy másik összefüggés mentén is evidens módon beláthatónak tűnik:

Ha a fennálló viszonyok az alkalmazott munkások számára saját bérüknek csak nyolcszorosát helyeznék tabu alá, a megindult változás viszont azzal fenyeget, hogy a tőkés vállalkozó így számítható jövedelmét rovásukra esetleg még további majdnem 30 dollárral növeli, akkor *ez a tőkést teszi a változásban érdekeltté, a munkásokat pedig ellenérdekeltté.*

S e spekulatív módon levezethető kétféle ideologikus viszony közül most már nemcsak az elsőt ismerjük, hanem a másodikat is,¹⁰⁰ a Nyugat-Európában a 70-80-as években megindult modernizációs változtatások azon tapasztalatából, melyek szerint ezek szorgalmazói konzervatív, fékezői pedig szocialista kormányok (s ha nem „eléggé” fékezők, akkor előállhat, ami például Franciaországban a 80-as évek első felében, amikor a Kommunista Párt egyre erősebben bírálta a Maurois-kormányt, amelyben pedig akkor benne volt, mert úgy ítélte meg, hogy a termelés modernizációjának kezd áldozatul dojni olyan kiharcolt privilégiumokat, mint az acélipari és a hajóipari munkásoké).

Mindenesetre itt a specifikusan emberi tevékenység világában vagyunk. Erről a tevékenységről, amely a társadalom mindennapi életciklusait és nagy történelmi váltásait kapcsolja össze egymással, állapíthatjuk meg fentebb, hogy attól függően van rá felhangolva vagy benne gátolva az ember, hogy milyen a tulajdonkezelése annak a tárgynak, amellyel a kérdéses tevékenységet folytatná, annak a szociális kategóriának a szempontjából, amelynek mentén a személy a maga szociális identitását számon tartja.

Így a *tulajdonviszonyokkal* kapcsolatosan el kell oszlatni egy közkeletű félreértést, amely gazdaságpszichológiai megfontolásainkat megannyiszor téves irányba térítheti: mintha arról lenne szó, hogy az előnyös tulajdonviszony azzal az előnnyel jár számomra, hogy biztosítja (míg a hátrányos tulajdonviszony nem biztosítja) a tevékenységem számára azt a *tárgyat*, amelyen végbemehet. Valójában a kedvező tulajdonviszony sokkal inkább az *alanyt* biztosítja a tevékenység számára azáltal, hogy kategorikusan elválasztja egymástól az(oka)t, aki(ke)t diszponálttá, illetve azokat, akiket indiszponálttá tesz a kérdéses tevékenységhez.¹⁰¹ Coase úgy fogalmaz, hogy „a termelési

A tőkés érdekelt, a munkás ellenérdekelt a változásban

Modernizációs változtatások a 70-80-as évek Nyugat-Európájában

Mindennapi életciklusok és nagy történelmi váltások

Tulajdon: nem tárgy, hanem alany

¹⁰⁰ A fentebb sematizált eseteken kívül, amikor két antagonistá társadalmi kategória közül az egyik érdekelt, a másik pedig *ugyanazon ideológia mentén* ellenérdekelt valamilyen változásban, ismerjük azt a képletet is, amikor *egymással ellentétes ideológia mentén* mindketten mozgósítják a hozzájuk tartozókat valamilyen kirajzolódó változás tevékeny előmozdítására (mint például a két világháború között a kommunista és a fasiszta mozgalom a társadalom radikális megváltoztatására) vagy a vele szembeni ellenállásra.

¹⁰¹ Túlmegy a gazdaságpszichológián, ám a gazdaságpszichológia által kikövezett úton megy túl rajta az a kérdés, vajon az ilyen specifikusan emberi tevékenység mögött megmutatható-e valamilyen mechanizmus, amelynek működéseként e tevékenység leírható volna.

A pszichológia általában a *központi idegrendszer* tartja számon a lelki jelenségek mechanizmusa gyanánt és vizsgálja, hogy ennek, valamint az idegrendszer perifériájának különböző részeiből egyik vagy másik pszichikus funkció hogyan szervez a maga számára *funkcionális szervet*. A problémát az okozza, hogy az ilyen szerveződés *intra-individuális*, míg a funkció, amelynek szervét keressük *inter-individuális*: olyan tevékenység, amelyet valamiképpen egynél több egyén érintkezése állít elő.

A probléma megoldási kísérleteként megfogalmaztam egy hipotézist (Garai, 1993a), amely szerint a szociális kategorizáció és a tulajdonkezelés itt bemutatott teljesítménye olyan *szupra-*

tényező fogalmának meghatározása hibás. Ezen általában olyan fizikai egységet értenek (pl. egy hektár földet, egy tonna műtrágyát), melyet az üzletember megszerez és használ – ahelyett, hogy ezt bizonyos (fizikai) cselekmények megvalósítására szolgáló jognak tekintenék. Bár azt szoktuk mondani, hogy az embereknek földjük van, és azt termelési tényezőként használják, de *a földtulajdonos valójában a cselekvések meghatározott körének véghezvitelére szolgáló jogosultságok birtokosa*. Egy földtulajdonos jogai nem korlátlanok. Még arra sincs mindig lehetőség, hogy földjének talaját, például annak kiásása útján, máshová áthelyezze. És ha van is módja, hogy egyeseket kizárjon az „ő földjének” használatából, az már nem biztos, hogy ugyanezt másokkal is megteheti. Lehetnek például olyanok, akiknek joguk van arra, hogy átjárjanak a területen. Lehetséges továbbá, hogy valaki felépíthet bizonyos épületet, termelhet bizonyos terményt, vagy használhat egyfajta csatornarendszert a földjén – de előfordulhat az is, hogy erre nincs joga. Ez nem egyszerűen az állami szabályozás következménye; *előadódhat a szokásjog, sőt valójában bármilyen más jogrendszer alapján is.*¹⁰² Ez utóbbi történik olyankor, amikor a territoriális magatartásból az embernél fennmaradó tabu szabályoz, amelynek megszegéséért a büntetés nem az, amit valamilyen hatóság mér ránk, elrendelve, hogy testünkön vagy jószágunkon keresztül fizikai károsodást szenvedjünk, hanem az, hogy szociális kategóriánkból átkerülünk valamilyen másikba, hogy elveszítjük szociális identitásunkat.

Identifikáció és diszpozíció.

A tevékenység közegévé avatva

Ezzel kapcsolatos a tulajdonkezelésnek egy további emberi sajátosság¹⁰³: a tulajdon a maga diszponáló, illetve indiszponáló hatását interakcióban fejt ki, s ezért nem csak azt teszi meghatározott *tevékenység alanyává*, akinek tulajdonában van e tevékenység eszköze, szemben azzal, akinek nincs; hanem ez utóbbiak közül is diszponálttá teszi valamely komplementer tevékenységre azokat, akiket a tulajdon birtokosával való interakció ha nem is alanyává, de

Folyt. az előző oldalról:

individuális funkcionális szerveződést állít elő, amely ugyanazon módon kapcsolja össze a maga, eredetileg önálló működési egységeit, mint ahogyan Szentágothai János és Michael A. Arbib (1974) agymodellje szerint a neuronokból kialakulnak azok a szuperstruktúrák, amelyek működéseiként fellép az individuális pszichikus teljesítmény. Amint ez utóbbinak (pl. a percepciónak) a megértéséhez fontos e *pszichofiziológiai* összefüggések számontartása, a szerző érvelése szerint hasonlóan szükséges a sajátosan emberi funkciók (pl. a jelentésfeldolgozás) tekintetében számon tartani azokat a *pszichoökonomiai* összefüggéseket, amelyeket jelen fejezet bemutat.

¹⁰² Coase, 1984; 240. oldal. (Az eredeti szöveg alapján javított fordítás; kiem. tőlem – G. L.)

¹⁰³ A szociális identitás feldolgozásának emberi sajátosságairól lásd a 80-81. oldalt.

meghatározott *tevékenység közegévé* avat, szemben azokkal, akiket ilyen komplementer tevékenységre is indiszponálttá tesz a negatív tény, hogy ilyen beavatásban nem nyerték el azt az identitást, amely a közreműködésben való hatásérvényesítésnek a feltétele.

Max Weber két olyan kategóriát említ, amely a modern társadalomban úgy működik közre, hogy tulajdonilag el van választva az eszközöktől, amelyeket az ő szaktudásának kell működtetnie: a hivatalnokok és a munkások kategóriáját.¹⁰⁴

Weber ugyanolyan fontosnak tartotta az előbbi, mint Marx az utóbbi kategóriára nézve azt a szerveződést, amely összehozza egymással az eszközt és a vele nem rendelkező, de őt működtetni egyedül képes emberi potenciált.

Weber szerint a bürokrácia „minden tapasztalat tanúsága szerint... az eredmények kiszámíthatóságában mind az [eszközöket tulajdonló] úr, mind az érdekeltek részéről... formálisan a legracionálisabb uralkodási forma [, mert] csak az igazgatás »bürokratizálása« vagy »dilettantizálása« között választhatunk, s a bürokratikus igazgatás nagy fölényének forrása a szaktudás, amelyet teljesen nélkülözhetetlenné tesz a javak [használatában] alkalmazott modern technika”¹⁰⁵.

A munkások esetében is az eszközök használatában alkalmazott modern technika az, amivel Marx összefüggésbe hozhatja tömeges megjelenésüket a modernizálódó világban – akkor is, amikor ez a technika feleslegessé teszi, hogy az eszközök kezelőjének bármilyen szaktudása legyen, meg akkor is, amikor a továbbiakban ugyanez követeli meg a kezelő egyre növekvő szaktudását.¹⁰⁶

A továbbiakra nézve már derekasan különbözik egymástól a munkásnak és a hivatalnoknak a működése. Mindkettő csak akkor diszponált a tevékenységre, ha ennek eszközével való együttműködésbe beiktatja őt az eszköz tulajdonosa, s mindkettő csak ez utóbbinak, mint a tevékenység alanyának akaratát viszi át a *tevékenység tárgyára*, ám hogy ez milyen mértékben és milyen módon sikerül, ez a munkás esetében általában nem függ semmi mástól, mint *a folyamatban résztvevő tényezők technikai tulajdonságaitól*, míg a hivatalnok esetében *a technikai tulajdonságok között fellépő hatást a tényezők szociális identitása közvetíti*.

A különbség itt nem a munkás, illetve a hivatalnok szociológiai státuszával, hanem azzal függ össze, hogy a munkás és az általa mozgatott eszköz hatását valamilyen *dolog* szenved el, míg a hivatalnok és az általa működésbe hozott eszköz hatását valamilyen *személy*. A dologgal ellentétben egy személy esetleg attól függően lesz diszponálttá, ill. indiszponálttá egy hatás elszenvedésére, hogy az, aki a hatást öreá gyakorolni kívánja, be van iktatva a hivatalba, amely e hatás forrása.

A hivatalnokok és a munkások

Weber a hivatalnokokról...

...és Marx a munkásokról

Hatás a tevékenység tárgyára

A hatást elszenvedő dolog és a hatást elszenvedő személy

¹⁰⁴ Weber, 1967; 79. oldal.

¹⁰⁵ *Id mű*, 78-79. oldal.

¹⁰⁶ Lásd erre nézve pl. Marx, 1972, II. 161. oldal. Vö. továbbá az itt mondottakat jelen tankönyv szerzőjének elméletével a modernizáció két szakaszáról (Garai, 1995, I. kötet).

Amikor a férfi szavára a nő meztelenre vetkőzik

Így írható le például az olyan hatás, amelyet az a férfi gyakorolna, aki a szobájába belépő s őt életében először látó nőt felszólítaná, hogy vetkőzzön: a nő diszponáltságát arra, hogy a felszólításnak engedelmeskedjen, figyelemre méltóan növeli, ha a szoba az egészségügyi intézményrendszer territóriumához tartozik, a benne ülő férfinak pedig az általa viselt fehér köpeny is jelöli szociális identitását, amelyet annak folytán visel, hogy ebbe az intézményrendszerbe orvosként van beiktatva.

A dolog hatását is szociális identitása közvetíti

Amikor a tevékenység tárgya személy, olyankor nemcsak a reá ható másik személynek, de a reá ható dolognak is a hatását az egyes tényezők szociális identitása közvetíti.

Az adrenalin hat a szervezetre...

Ha egy személy szervezetébe valamilyen vegyi anyag kerül, akkor a megfigyelhető hatást egyértelműen meghatározzák az anyag vegyi és a szervezet élettani tulajdonságai. Így ha a kérdéses anyag például adrenalin, akkor felgyorsul és felelősödik tőle a szívdobogás, enyhe hányinger s más hasonló vegetatív tünetek léphetnek fel. Ez azonban még nem a személyre, csak egy hozzárendelt dologra – ti. a szervezetére – történő hatás.

...és a személyre

Egy klasszikus laboratóriumi vizsgálatban¹⁰⁷ mármint olyan kísérleti személyeknek fecskendezték be ezt az anyagot, akik úgy tudták, hogy egy ártalmatlan vitamininjekció hatását fogják rajtuk tanulmányozni. A kísérleti személyek közül azok, akiket előre tájékoztattak a „vitamin” várható hatásáról, s ezt úgy mutatták be, hogy a leírás megfelelt az adrenalinénak, hamarosan érezték is az enyhe hányingert és azt, amint szívük gyorsabban és erősebben dobog. Azoknál viszont, akiknek nem mondták meg előre, hányadán álljanak a „vitaminnal”, figyelemreméltó különbség volt megállapítható aközött, amit vizsgálati műszerek az ő szervezetükben is érzékelhettek, és aközött, amit e személyek maguk éreztek: a műszerek regisztrálhatták a szív és az emésztőrendszer működésének ugyanazokat a változásait – a személyeknek azonban tájékozott társaiknál kevésbé volt az az élményük, hogy szívük másképp dobogna, vagy hogy keveregne a gyomruk; ők inkább valamilyen bizonytalan rossz érzésről tudtak számot adni.

A vitamin...

Persze azoknak, akik tudják, hogy mit várhatnak szervezetükben a „vitamintól”, nem e tudás dobogtatja meg a szívét, s nem is az történik, hogy amit megtudnak, attól kapnak hányingert. Hogy miről is van szó, azt a kísérlet folytatásából érthetjük meg, amelynek során újabb kísérleti személyeknek sikerült a bizonytalan rosszérzés helyett valamilyen más élményhez jutniok.

...felbosszant vagy marhaskodásra hangol

Az történt, hogy a tájékozatlan kísérleti személyek egy részét felkérték, töltsenek ki egy hosszabb kérdőívet, melyet szándékosan úgy állítottak össze, hogy kérdéseit lehetett bosszantónak, de lehetett nevelésesnek is találni. A kísérleti személyek párosával vesződtek ezzel a munkával, mely csak fokozta meghatározatlan rossz érzésüket. E változat egy hányadában azonban a két személy egyike a kísérletvezető utasítása szerint, akinek valójában a segédje volt, az igazi kísérleti személy előtt, látszólag „közös” szituációjuk hatására egyszer csak „dühkitörést” imitált vagy „mámoros jókedvvel” marhaskodni kezdett. Ekkor a kísérleti személyek a maguk állapotát már nem bizonytalan rossz érzésként élték át, de nem is a műszerek által tanúsított élettani természetének megfelelően, hanem egyesek úgy, mint saját féktelen dühüket, mások pedig úgy, mint tulajdon féktelen jókedvüket, attól függően, hogy öelőttük éppen melyik szerepet játszotta a társuk. Mindennek értelmezéséhez fontos tekintetbe venni, hogy a különböző változatokban megfigyelt különböző hatásokat – egyaránt az adrenalin okozta: akiknek „vitamin” gyanánt desztillált vizet fecskendeztek be, a mondott kiegészítő feltételek önmagukban nem állították elő a nekik megfeleltetett hatást.

A közösség története és a személy élettörténete

A szociális identitást, amely közvetíti a személy által elszenvedett hatást, persze, nem mindig kell ilyen mesterséges procedúrákban kialakítani. Természetes világunkban a közvetítő identitás szerves módon képződik a

¹⁰⁷ Schachter, 1964.

közösség története és a személynek ebbe beépülő élettörténete során, úgy, ahogyan azt fentebb¹⁰⁸ láttuk, és mint ilyen, közvetíti a fellépő hatást, amelyet valamilyen személyre egy másik személy vagy egy dolog gyakorol.

A személy szervezetébe bekerült sertéshúsnak a hatását éppúgy ennek az anyagnak a vegyi és a szervezetnek az élettani tulajdonságai határozzák meg, mint azt fentebb az adrenalin esetében láttuk. Ezek a tulajdonságok kölcsönösen alkalmassá teszik a kérdéses szerves anyagot, hogy előmozdítsa az egyedi emberi szervezet életének fenntartását. Azonban amennyiben a szóban forgó hatást nem az a *dolog* szenved el, ami az emberi egyed szervezete, hanem egy *személy* számára válik kérdésessé, hogy a másik dolog táplálék-e egyáltalán, ez attól függ, hogyan definiálja ezeket az egyes tényezőket társadalmi viszonyaik rendszere: ha a személyt mindennapi társadalmi gyakorlata például egy vallásos zsidó vagy muzulmán közösség tagjaként azonosítja, akkor számára a sertéshúst nem azonosíthatja táplálékként. Ilyen társadalmi azonosság híján pedig technikai tulajdonságok közötti hatás nem érvényesülhet. Sőt, ilyenkor, ha a kérdéses anyag mégis bekerül az egyén szervezetébe, ott akár a legsúlyosabb mérgezéses tüneteket okozhatja, anélkül, hogy ezt technikai tulajdonságok indokolnák.

S éppígy mindennapos tapasztalat, hogy ugyanaz a technikai eszköz más és más hatással működik attól függően, hogy ki az, aki alkalmazza, és hogy kicsodán: apa érvel-e fiának vagy tanár a növendékének, szülő tereli-e pofonnal az igaz ösvények felé gyermekét vagy idősebb testvér a fiatalabbat, anya kérleli-e lányát vagy barátnő a barátnőjét, nevelő sulykolja-e az alaki rendet vagy Ács Feri, a vörösingések vezére.

Az a mód, ahogyan a közvetítő szociális identitás a közösség története és a személynek ebbe beépülő élettörténete során szervesen képződik – és az a másik, ahogyan egy intézményi rendszerben a személy kinevezése, illetve leváltása során azon nyomban alakul: *az identitásalakítás komplementerei*. Amikor a tevékenység tárgya személy, mindkettő részt vehet a hatásgyakorlás közvetítésében. Az az identitás, amelyet a személy kinevezése iktat be, válik hatékonnyá a *bürokratikus* hatásgyakorolásban – az a másik pedig, amelynek forrása egy közösség története és a személynek ebbe beépülő élettörténete, alapozza meg a *karizmatikus* hatásérvényesítést a közösségben.¹⁰⁹

Weber (1967) a bürokratikus hatásérvényesítéssel nemcsak a karizmatikust állítja szembe, hanem – sőt nagyobb súllyal – a tradicionális jellegűt is. Erről az itt tárgyalt összefüggésben az állapítható meg, hogy a benne megnyilvánuló szociális identitásnak a forrása a közösség története és egy olyasszerű pozíció, amelybe azonban az egyént itt nem, mint a bürokratikus formulában, kinevezés helyezi, hanem egy olyan tény, amely a számításba itt nem jövő személyes élettörténetet így vagy úgy határolja: hogy beleszületik, vagy/és hogy a pozíció elfoglalásában helyére lép valakinek, aki meghalt.

Amikor a tevékenység tárgya személy, akkor az általa elszenvedett hatás mindenképpen közvetíti az így vagy amúgy – történelmileg vagy kinevezés útján – elnyert szociális identitás, akár egy másik személy, akár egy dolog az, amely a hatást gyakorolja.

Táplálék-e a sertéshús

Nevelő-e vagy Ács Feri, a vörösingések vezére

Történelem vagy kinevezés – az identitásalakítás komplementerei

Tradicionális hatalom

¹⁰⁸ A 41-43. oldalon.

¹⁰⁹ Jelen könyv a továbbiakban (l. különösen a 223-227. oldalakat) foglalkozik a bürokratikus és a karizmatikus hatásgyakorolással és azzal a sajtószerűen bolsevik típusú szerkezettel, ami a *kollektív karizma*, valamint ez utóbbihoz kapcsolódó működéssel, ami a *karizmára való kinevezés*, amelyek valamiképpen egyesítik magukba a kétféle identitásalakítás eredményét.

A placebo hivatali beiktatása

Dologról szólva furcsának tetszhetik ennek hivatali kinevezéséről beszélni. Márpedig így írható le, pl. a *placebo-jelenség*. A placebo olyan gyógyszerkinézetű készítmény, amelynek hordozóanyaga nem tartalmaz hatóanyagot. Az ilyen szer mégis gyógyhatást nyerhet, méghozzá „kinevezés” útján: ha az orvos az ampulla tartalmát úgy fecskendezi a szervezetbe vagy a tablettát úgy véteti be a beteggel, mint, például, altatót vagy fejfájás elleni szert, akkor az így kezelt betegek jelentős hányada el is alszik, illetve megszabadul migrénjétől. Eközben a hatás fontos feltétele, hogy a személy, aki azt „kinevezés” útján hozzárendeli a szerhez, maga olyan legyen, akihez az a hatáskör, hogy a gyógyszerek hatékonyságát megállapítsa, hozzá legyen rendelve, például azért, hogy az illető személy orvosnak van „kinevezve”: ugyanaz a gyógyszerre vonatkozó szöveg másnak a szájából esetleg teljesen hatástalan maradhat.

Az információhordozó dolog hatása

A szociális identitás, akár a történelem, akár a kinevezés alakítja, akkor válik különösen fontos közvetítőjévé a hatásbefogadásra való diszponáltságnak, amikor információhordozó dolog hatásáról van szó.

Mit jelent „eleven ember?”

Már a legegyszerűbb szöveg hatásmechanizmusába is belép ez a közvetítő, amely lényegesen meghatározhatja a jelentést. Karinty Frigyes egyik ötletét kissé korrigálva: ha ez van odaírva egy szövegbe: **eleven ember**, másképp hat ránk, ha angol a kibocsátója, aki számára „eleven ember” annyit tesz, hogy *tizenegy zsarátnok*. S ugyanígy, akinek ez a szókép kerül levélolvasáskor a szeme elé:

norma

más hatást fog elkönyvelni, ha magyar a levélíró, és mást, ha orosz; az első esetben az optikai alakzat hatását az olvasóra ez a jelentés közvetíti: *norma* – a másodikban pedig ez: *posta*.

Oppenheimer és a Pravda

Ennél bonyolultabb alakzataira az információhordozóknak irányult a szociálpszichológia számos kísérlete. Az egyikben,¹¹⁰ 1951-ben, amikor az atomenergia a bombán kívüli felhasználása még a science fiction témakörébe tartozott, azt a hírt helyezték a kísérleti személyek elé, hogy lehetségessé vált atommeghajtású tengeralattjárók építése. A kísérleti személyek egyik csoportjában a hír alatt az atomfizikus Oppenheimer neve volt feltüntetve, a másik csoportban pedig a szovjet *Pravda* – az első csoportban a kérdéstről előzetesen szkeptikus véleményt nyilvánítók megváltoztatták véleményüket, a második csoportban ugyanazon szöveg hatására megszilárdították.

Jefferson és Lenin

További kísérletekben az információnak nem a hatékonyságát érintette az eltérítés, hanem a tartalmát: ha például ugyanazt az elolvasott mondatot kellett emlékezetből felidézniük olyan amerikai kísérleti személyeknek, akiknél a mondat alatt szerzőként feltüntetett államférfi és filozófus a liberális honfitárs Jefferson volt, és olyanoknak, akiknél Lenin, akkor a kísérleti személyek két kategóriájának emlékezetéből egymástól teljesen különböző tartalmú szöveg került napvilágra.

Az *opinion leader* az információ kibocsátóját felruházza a szociális identitással

Később azután a kérdést, hogy a történelmileg adott szociális identitás hogyan befolyásolja az információt, egyre inkább kiegészítette, vagy éppenséggel helyettesítette az a másik, hogyan lehet az információforgalmazás szereplőinek szociális identitását „kinevezés” útján változtatni annak érdekében, hogy az információközlésnek akár hatékonyságát, akár tartalmát módosítsák. Lazarsfeld munkatársaival¹¹¹ azt állapította meg, hogy a tömegkommunikáció személytelen hatása meghatározó mértékben függ azon személyektől – az *opinion leaderektől*, – akik ezt a hatást közvetítik. E közvetítést Lazarsfeldék nyomán úgy értelmezhetjük, mint amelynek lényege, hogy az információ kibocsátóját felruházzák azzal a szociális identitással (vagy beiktatják abba

¹¹⁰ C. Hovland és W. Weiss, 1981.

¹¹¹ P. F. Lazarsfeld, B. Berelson and H. Gaudet, 1948; E. Katz and P. F. Lazarsfeld, 1955.

Arra nézve, hogy a társadalmi hatást miképpen közvetíti a társadalmi viszonyok adott rendszere ezen belül az a hely, amelyre a hatást gyakorló, illetve a hatást elszenvedő be van iktatva, lásd még Garai, 1995 „A hivatal és az ész: A bürokrácia gazdaságpszichológiájához” c. írását (49–60. oldal.).

a szociális identitásba), amely nélkülözhetetlen a társadalmi viszonyrendszeren belül gyakorolható hatáshoz.

Az itt tárgyalt összefüggésnek fontos kérdése, hogy milyen mértékben képes a tevékenység alanyának, közegének, tárgyának vagy háttérének¹¹² valamely hiányzó technikai tulajdonságát pótolni a kérdéses hatótényezőnek valamely társadalmi viszonya, s az utóbbiban előálló szociális identitásra nézve a viszony történelmi feldolgozását a kinevezés.

A kérdést mindennapi tudatunk azzal az évszázados evidenciával válaszolja meg, amelyet ironikusan fejez ki a mondás: „Akinék hivatalt ád az Isten, észt is ád hozzá.”¹¹³ Holott a szociálpszichológiának egy nagy feltűnést keltett kísérlete bizonyította, hogy a kinevezés bizonyos értelemben valóban így működik: A kísérlet¹¹⁴ azt a jelenséget vizsgálta, hogy például az iskolai osztályban az a gyerek, akit a tanár tehetségesnek minősít, előbb-utóbb esetleg teljesítményével is több tehetséget árul majd el, az pedig, akit tehetségtelennek „neveznek ki”, sajnos rosszabbul is teljesít.

Amikor a tehetségesnek minősített tanuló közepes teljesítményét a tanár jobbnak látja, a tehetségtelennek minősített tanulóét pedig rosszabbnak, ez még belefér a szóban forgó evidenciába: a személyre (esetünkben a tanáréra) a dolgok, illetve más személyek (a tanulók) technikai tulajdonságaiktól (teljesítményük színvonalától) viszonylag függetlenül is gyakorolhatnak hatást, mert ezt befolyásolhatja identitásuk definíciója (itt: a tehetséges, ill. a tehetségtelen tanulóé), amelybe esetleg kinevezés helyezte őket. A kinevezés ezúttal ugyanannak a személynek (ti. a tanárnak) a műve, aki a következményének a hatása alá került – ezért a jelenséget *Pygmalion effektus* néven tartják számon a mitológiai király emlékére, aki saját keze művének került végzetesen a hatása alá, amikor szerelmes lett a szép Galátea maga alkotta szobrába.

A Pygmalion effektus azonban nem merül ki abban, hogy amilyenek a tanár a tanulót minősíti, teljesítményét is olyanak látja – az effektushoz hozzátartozik, hogy a teljesítmény olyan is lesz. S akik kutatták a jelenséget, azokat az is érdekelte, miről van szó ilyenkor: arról-e, hogy a tanár már eleve a „hivatalt” illesztette az „észhez”, vagyis azt a tanulót „nevezte ki” tehetségesnek, akit tulajdonságai is ilyenek mutattak – vagy pedig arról, hogy akinék a tanár által való kinevezéssel „az Isten hivatalt adott”, annak utóbb igazi teljesítményekben megnyilvánuló „észt is adott hozzá”.

A kutatók úgy jártak el, hogy pszichológiai vizsgáló eljárással megállapították az iskolai osztály tanulóinak tényleges képességeit egy adott időpontban és egy adott tantárgyból, majd amikor vizsgálatuk eredményét ismertették a kérdéses tantárgyat oktató tanárral, akkor a mindig népes középmezőnyből kiválasztottak taláalomra kettőt-hármat, akire külön felhívták a pedagógus figyelmét, mondván, hogy a tesztek ezeket a tanulókat „későn érőknek” mutatják. Későn érőknek lenni annyit jelent, mint egyelőre semmivel sem kitűnni, de bízottat ígéretet nyújtani a jövőre – mivel a pszichológus által választott tanulók addig a pillanatig valóban semmivel sem tűntek ki, a tanár rögtön látta, hogy valami van a dologban, és elkezdte erősen figyelni a későn érők kinevezett diákokat: gyakrabban szólította ki őket felelni, nagyobb jóindulattal hallgatta, mit mondanak, bátorítóan bólogatott, ha jót mondtak, mérlegelően fontolgatta, ha rosszat. Mindennek együttes hatásaként, amikor egy idő elteltével a pszichológusok újra felmérték az osztály tanulóinak a képességeit, megállapíthatták, hogy a reményt keltőnek kinevezett, nemrég még harsányan közepes ifjak az osztály élvonalában voltak.

Érthető kutatás-erkölcstani okokból nem vizsgálták, de fel kell tételeznünk, hogy amikor negatív minősítés jelöli ki valakinek a helyét az iskolai osztályban vagy azon

Tulajdonság vs viszony – történelmi feldolgozás vs kinevezés

„Akinék hivatalt ád az Isten, észt is ád hozzá.”

A tehetségesnek kinevezett tanuló

A Pygmalion effektus

Az „észhez” a „hivatal” vagy a „hivatalhoz” az „ész”?

A „későn érő”

A negatív minősítéshez a tulajdonságok hozzáilányodnak

¹¹² Vö. 38. oldallal.

¹¹³ Ugyanazt az évszázados evidenciát fejezte ki a kitűnő szatirikus, Arkagyij Rajkin, amikor egy állatmesében (amelyért annak idején a kor szokásainak megfelelően több hónapra letiltották a Szovjetunióban saját színpadáról) arról a medvéről mesélt, aki nyúlként dolgozott, mert medvének nyulak voltak kinevezve, s aki hiába emelt panaszt emiatt az oroszok tanácsában, mert oroszoknak meg szamarakat tettek meg.

¹¹⁴ Lásd R. Rosenthal és L. Jacobson, 1968.

kívül, ennek éppúgy lehet a következménye nemcsak az, hogy az illető kisebb hatást ér el, mint amekkora tisztán technikai tulajdonságaiból következne, hanem az is, hogy e tulajdonságok hozzájáruljanak hordozójuk társadalmi minőségéhez.

A gazdasági tevékenység identifikációja

Az előzőekben ismételt szó volt azokról a pszichológiai összefüggésekről, amelyek szerfelett bizonytalanná teszik, hogy a gazdasági tényezők sorában egy tevékenységgel úgy kell-e számolni, mint szórakozással, amelynek az ember kész megfizetni az árát, vagy mint munkával, amelynek elvárja, hogy megfizessék a bérét. Most a korábban tárgyalt, tisztán technikai összefüggéseket kiegészíthetjük a tevékenység szociális összefüggéseinek tekintetbe vételével: azzal, hogy a tevékenység társadalmilag minősíti az alanyát, elhelyezve őt a társadalmi viszonyok struktúrájának meghatározott helyére, s ezáltal meghatározva társadalmi azonosságát. A szennyel, például ürülékkel, váladékkal, vérrel érintkezésbe hozó munka technikai adottságai undort keltőek, ám ilyen munkát végezhet az orvos is; naphosszat követ törni roppant megterhelő, ám ilyen munkát végezhet a szobrász is. Természetesen az orvos és a szobrász munkája sem szórakozás, de tehertételét a szociális minősítés lényegesen megkülönbözteti a vele technikai szempontból sok mindenben közös más tevékenységektől.

A tevékenység társadalmilag minősíti az alanyát

Tevékenységek viszonya → alanyaik viszonya

Azt, hogy a munka társadalmilag minősíti az alanyát, a fentebb mondottak értelmében nem azt jelenti, hogy e tevékenység tulajdonságai valamiképpen kifejeznék a tevékenységet végző egyén valamilyen társadalmi tulajdonságát: ami kifejez, az a munka viszonya más tevékenységekhez – s amit kifejez, az azoknak a viszonya egymáshoz, akik a különféle tevékenységeket végzik.

József Attila esete

Hogy a viszonyoknak esetleg milyen bonyolult alakzata definiálja egy gazdasági vonatkozású tevékenység társadalmi minőségét, ezt jól mutatja József Attila esete, amelynek néhány, számunkra itt fontos összefüggését az alábbiakban viszonylag részletesen ismertetem:¹¹⁵

Proletár és költő

József Attila a maga társadalmi azonosságát két szociális kategória tekintetében határozta meg: *proletárként* és *költőként* azonosította magát, s ennek a definiálásnak része volt az is, ahogyan Marx elméletét a proletárról a magáévá tette, és az is, ahogyan saját elméletét a költőről kialakította.

Szemlélődés, gondolkodás és ihlet

Ami ez utóbbit illeti¹¹⁶, József Attila a költői (s általában a műalkotást teremtő) *ihletet* szembeállítja a közönséges *szemlélődéssel*, illetve *gondolkodással*. A szemlélődést csak a valóság részletei érdeklik, amelyek mindegyike egyenlően alkalmas

¹¹⁵ Az összefüggések érvelő kifejtését lásd a korábbi jegyzetekben ismételt hivatkozott József Attila-esettanulmányban (Garai, 1993; 113–197. oldal.).

¹¹⁶ Lásd József Attila Irodalom és szocializmus című szabadelőadását (1931) és esztétikai töredékeit. In: Szabolcsi, 1958. 78-100., illetve 223-253. oldal. Az esztétikai töredékeknek újszerű rekonstrukciója Miklós Tamásé (1988. 196-230. oldal.)

arra, hogy önmagát (és semmi mást, mint önmagát) szemléltesse. A gondolkodás érdeklődésének tárgya ezzel szemben a világ egésze, amelynek szempontjából a valóság elemei szintén egyenlők egymással, minthogy a világegészet nem ezek egyike vagy másika, hanem a közöttük levő viszony képviseli. Az ihletet mármint József Attila úgy mutatja be, mint amely a műalkotás megteremtéséhez a részletek közül kiválaszt olyanokat, melyek hordozzák a világegész mintázatát. „Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát készíteni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik” - írja József Attila a kiválasztott részletről; szemben a szálakkal, „amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövö”.

Csak hogy ez utóbbi képet József Attila már nem abban a szövegösszefüggésben hívta elő, melyben én idézem (s amelybe tökéletesen beleillik). A kérdéses szövegben nem azokról a kritériumokról van szó, amelyek szerint az ihlet a valóságelemek közül kiválasztja azokat, melyekből a műalkotást megteremti. Hanem azokról, amelyek szerint a marxista kiválik a proletárok közül: „Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan [ha proletáriróról van szó, mint a kérdéses szövegben], aminek a megtételére a történelem a proletariátus egészét – egyes tagjaira való tekintet nélkül – rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletariátus egésze kicsiben. Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát készíteni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik. A nem marxista, a nem osztálytudatos proletár egyén pedig csak egyike ama szálaknak, amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövö. Mint egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőségéhez, de másképpen: más a fonál és más a szövet. A minta azonban minőségét nézve csak méreteiben különbözik a végtől.”¹¹⁷

József Attila számára az egésznek és a kiválasztott résznek ugyanezen mintája szerint létezik a proletariátus is a korabeli emberi társadalomban. Idézi Marxot, aki szerint a proletárban „az ember elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető abszolúte parancsoló szükség [...] közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen”. Az embertelenség lényege az a modern társadalmi viszony, amely József Attila marxista meggyőződése szerint abban az elvont tendenciában jelenne meg, hogy a társadalomban minden bőség a proletár keze nyomán támad, és minden szükség a proletár vállát nyomja. Így a proletár is olyan kiválasztott rész, amely – József Attila fentebbi gondolatmenetének szavaival szólva – az egésznek a mintázatát hordozza.

József Attila a maga társadalmi azonosságának olyan építményét, melynek két pillére volt, hogy magát proletárként és költőként azonosította, általa tudta felhúzni, hogy e két azonosság között intímabb kapcsolatot fedezett fel, mint amit pusztán a fenti formai azonosság képviselne. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy egyfelől a költő kiválasztja a világ különböző részeit tapasztaló számos élménye közül azt, amelyik a világ egészét képviseli – másfelől pedig a proletár kiválik a társadalom számos része közül, hogy a társadalom egészét képviselje. Hanem arról, hogy József Attila éppen azért képes – költőként – kiválasztani ihletének tárgyát, mert ő maga – proletárként – kiválik.¹¹⁸

A társadalmi azonosság végső alapja az a tevékenység, amellyel az ember jelen van a társadalomban. Ahhoz képest mármint, hogy a proletár identitás a költői mellett ilyen fontos volt József Attila számára, lehet csodálkozni rajta, hogy amikor élete bevégeződése előtt néhány héttel, 1937-ben írott *Curriculum vitae*-jében összegezte élete során végzett munkáit, akkor a felsorolt húszféle különböző tevékenység között nem akadt egyetlenegy sem, amely József Attilát proletárként jellemezte volna, tehát,

Kiválasztottság

A proletár kiválasztottsága

A kiválasztott alany kiválasztott tárgya

Proletár identitás igen – proletár tevékenység nem

¹¹⁷ Szabolcsi, 1958. 216. oldal.

¹¹⁸ A hivatkozott esettanulmány ennek bizonyítékát József Attilának elméleti írásain kívül verseiben is felleli, ahol (például *A kövezeten...* kezdetű, feltehetőleg 1933-1934 körül keletkezett költeményében) megjelennek ilyen sorok:

„... a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény”.

mint olyan embert – József Attila megannyiszor ezt a definíciót alkalmazta, – aki a munkaerejét s nem a munkáját bocsátja áruba, és a tőke számára, amely azt megvásárolja, nagyobb értéket termel, mint amekkorát a tőke e munkaerő megvásárlására elkölt. S még inkább lehet csodálkozni rajta, hogy megállapíthatóan nem magától alakult úgy, hogy a proletár tevékenység kimaradt József Attila egész életéből, hanem ő a leghatározottabb ellenállást fejtette ki azzal szemben, hogy proletárként dolgozzék.¹¹⁹

Bérmunka nem – művészes munka igen

Miközben pedig József Attila következetesen állt ellen annak, hogy bérmunkát végezzen, eközben mindenki, aki csak látta a maga versein dolgozni, vagy szerkesztőként a *Szép Szó*hoz benyújtott költeményekkel foglalkozni, megemlékezik arról a megszállott fáradhatatlanságról és művészes alaposágról, amellyel *ezt* a munkát végezte. S ő maga elméleti írásaiban meg is fogalmazta, hogy a művész ugyanolyan termelő munkát végez, mint a kézműves, a mesterember. Csakhogy a munkásról *nem, mint iparos mesterről, nem mint művésztől, hanem mint proletárról, mint bérmunkát végzőről és ezért kizsákmányoltról* tételezhetette Marx alapján József Attila, hogy a társadalmi egész mintázatát, az összemberi értékeket tekintve kiválasztott. Márpedig éppen ennél a meghatározottságánál fogva lett a munkás identitás József Attila társadalmi azonosságának egyik pillére.

Proletár munka – költői munka

Mármint e meglepő tény, hogy József Attila került olyan tevékenység végzését, amely őt tényleg proletárként azonosította volna, magyarázza az a Marx elmélete nyomán József Attila által számon tartott összefüggés, mely szerint a munkás mint proletár, mint kizsákmányolt olyan ember, akivel éppen annyi munkát végeztetnek, amennyi csak kitelik tőle a munkanap vagy a munkahét alatt. A proletárnak egyszerűen logikai fogalmát tekintve nem maradhat alkotó energiája, hogy költőként, művészként, vagy akárcsak olyan mesteremberként tevékenykedjen, aki valami soha nem voltat teremt, és így a művésszel, a költővel rokonítható. S fordítva, ha valaki egyedi terméket hoz létre, az a dolog logikájából adódóan nem lehet proletár: az egyedi alkotás termékének nincs a társadalmilag szükséges munka mennyiségével mérhető értéke, minthogy az egyedi alkotáshoz társadalmilag szükséges munka logikai képtelenség; ezért az ilyen termék értékföllett sem képviselhet.

A költői identitás a proletárt feltételezi, de kizárja

Mivel aki nem termel értékföllettet, az nem proletár, akinek pedig minden alkotó energiáját az ezt megvásároló tőke működteti, az nem lehet költő, ezért József Attila társadalmi azonosságának két pillére – a proletáré és a költőé – egymást logikailag kizárják. Miközben, láttuk, az utóbbi az előbbi ugyanakkor fel is tételezi.

Proletár cselekvés helyett proletár szenvedés

József Attila a költői és a proletár identitás kétféle viszonya közötti ellentmondást végül is úgy oldotta fel, hogy proletár identitását a cselekvés helyett a szenvedés révén teszi markánsná: nem vesz részt abban a proletár munkában, amelyből bőség fakad, de hangsúlyozottan kiveszi a részét abból a proletár nyomorból, amelyet a szükség mér az emberre. József Attila a maga nyomorát a szociális identitás feldolgozása során túlhangsúlyozza, megannyiszor megfogalmazva az öskeresztény tanításból a munkásideológiába átkerült életelvet: „Aki nem dolgozik, az ne is egyék”.

A haszon és az öröm más szempontjai mellett a társadalmi azonosságé

Nem okvetlenül ilyen összetett identitás szerkezet mentén, mint József Attilánál, de mindnyájunknál szerepelnek különféle gazdasági vonatkozású tevékenységek tudatos vagy tudattalan motívumai között a haszon és az öröm más szempontjai mellett az itt bemutatott összefüggések is, amelyeknél fogva

¹¹⁹ A *Szabad ötletek jegyzéké*-ben (In: Horváth Iván és Tverdota György [szerk.], 1992) – a vastkos füzetben, amelyben József Attila a pszichoanalízis módszerének megfelelően próbálta az egymás után maguktól eszébe ötlő gondolatokat és képeket lejegyezni – az egyik leggyakrabban visszatérő motívum ez: „nem akarok dolgozni / nem fogok dolgozni / engem nem zsákmányolnak ki, stb.” E motívum részletesebb elemzését, valamint azokat a stratégiákat, amelyekkel József Attila ténylegesen ellenállt minden olyan kényszerűségnek, hogy munkaerejét áruba bocsássa, lásd a hivatkozott József Attila-tanulmányban (különösen „Aki nem dolgozik, ne is egyék” és „Proletárköltő: contradictio in adjecto” c. fejezetekben – *Id. mű.*, 121–132. oldal.).

a kérdéses tevékenység a maga eltúlozott hangsúlyai révén társadalmi azonosságot jelöl a szociális kategóriáknak közben kialakuló rendszerében.

Éppígy jelölhet szociális identitást az is, ha meghatározott gazdasági vonatkozású tevékenységet *nem* folytat az egyén. Ez az összefüggés a közvetítője azoknak a pusztító tendenciáknak is, amelyekkel a munkanélküliség jár együtt.

A kapitalizmus tradicionális feltételei mellett a proletár szociális identitásához hozzátartozott, hogy munkaviszonyban csak ideiglenesen állott s munkáját bármikor hosszabb-rövidebb időre elveszíthette. Ezért a munkanélkülinek a társadalmi azonossága nem különbözött a munkaviszonyban álló munkásától. Sőt bizonyos értelemben azt lehetne mondani, hogy a proletár szociális kategóriájának az az attribútuma, hogy annak ellenére szükséget szenved a javakban, hogy birtokában van a képességeknek, amelyek ezek termeléséhez szükségesek, és a hajlandóságnak, hogy e képességeket a javak termelésében működtesse, a munkanélkülit még kifejezettebben jellemezte, mint a munkaviszonyban állót. Ennélfogva a kapitalizmus klasszikus feltételei között a munkanélküliség, jóllehet a nyomor fokozott gyötrelmét jelenti, de a munkásosztályon belül még egyfajta presztízzsel is jár.

Változik ez a viszony a XX. század piaczgazdaságának körülményei között, különösen a második világháborút követő időszakban. A munkanélküli állapottal járó szükséget jelentősen enyhíti a munkanélküli-segély. Viszont a munkanélküli státusszal most már identitásvesztés jár: a munkaviszonyban álló és a munkanélküli már nem ugyanabba a szociális kategóriába tartoznak: megkülönbözteti őket egyebek között az, hogy az előbbi a jövedelmek állami újraelosztásának kárvallottjai, az utóbbi pedig haszonélvezői közé tartozik. A két kategória között azonban van átjárás: először, a munkaviszonyban állóból válhat munkanélküli, és aki munka nélkül marad, az előbb-utóbb új munkaviszonyba kerülhet; másodsor, a társadalmi viszonyok struktúrájában normális helye van a munkanélkülinek, aki is e helynél fogva nem társadalmon kívüli, hanem a helyhez rendelt magatartási rítusok és életvezetés bekapcsolják a társadalom rendszerébe.

A tervutasításos rendszerben viszont nincs helye munkanélkülinek. Olyan társadalmi rendszerről van itt szó, melynek nemcsak hivatalos ideológiáját, hanem intézményesített viszonyrendszerét is meghatározta a „mindenki képességei szerint – mindenkinek munkája szerint” elv egyfajta olvasata: egy ilyen rendszerben, aki nem „képességei szerint” teljesít, az nem része a „mindenki”-nek. S ha (például munkanélküli-) segély révén nem „munkája szerint” részesedik, ez megkétszerezi annak motívumát, hogy a tervutasításos rendszer összeomlásakor kiszorul a „mindenki” legtágabb szociális kategóriájából. Ez azután azt eredményezte, hogy a jelenlegi

A munkanélküli és a munkaviszonyban álló szociális identitása a XIX. században...

...és a XX. század piaczgazdaságában...

...valamint tervgazdálkodási rendszerében

magyarországi társadalmi viszonyok között a munkanélküliségnek minden eddiginél jóval súlyosabb következményeivel kell számolni: a nyomor terhét¹²⁰ súlyosbítja a precedens nélkül való társadalmi identitásvesztés.

Ellenőrző kérdések

1. Mi determinálja a tevékenységet
 - a. a cél kitűzésétől a cél megvalósításáig, ill.
 - b. a cél megvalósításától új cél kitűzéséig terjedő szakaszában?
2. Hogyan determinálja egymást a tulajdonom, a gazdasági tevékenység, amelyet folytatok és szociális identitásom?
3. Mitől lesz valaki a tevékenység alanya és mitől a közege; hogyan lesz valakiből a tevékenység tárgya, és hogyan a háttere?
4. Milyen mértékben képes a tevékenység alanyának, közegének, tárgyának vagy hátterének valamely hiányzó technikai tulajdonságát pótolni a kérdéses hatótényezőnek valamely társadalmi viszonya?
5. Mutassa be az előző kérdés összefüggésében egymással összehasonlítva a társadalmi viszony történelmi feldolgozásának, illetve a kinevezésnek a hatását.

¹²⁰ A konzervatív kormányok a munkanélküli-segélyt mindenkor alacsonyan állapítják meg, hogy, úgymond, ne keltse a munkanélküliben azt a csábító érzést, hogy létfeltételeit munka nélkül is biztosítani tudja. Ezt az örök konzervatív elvet Magyarországon először a Grósz-kormány idején mondták ki, bizonyítva ezzel, hogy a konzervativizmus „szocialista”, liberális, nemzeti vagy valláserkölcs-i ideológiája e tekintetben sem változtat a lényegen. S hogy mennyire nem, azt mutatja, hogy a rendszerváltó nemzeti-keresztény és szociálliberális kormányok a teljes folytonosságot őrzik arra nézve, hogy ne engedjék a munkanélküli-segélynek, hogy elérhesse a létminimum szintjét.

Egyenlőség és kiválasztottság

A munkanélküliség a szociális identitást ennek két legfontosabb dimenziója mentén ássa alá: az *egyenlőség* dimenziója az egyik – a *kiválasztottság* dimenziója a másik.

A két dimenzió az összetéveszthetőségig összefügg egymással: mintha ugyanannak a dimenzióknak két pólusaként állnának szemben egymással. Valójában az egyenlőség viszonyának ellentéte az *egyenlőtlenség*, amely nem okvetlenül jelenti a felek egyikének a kiválasztottságát, s ez utóbbi viszonytal hasonlóképpen a *közönységesség* áll szemben, ami távolról sem mindig egyenlőség.

Az egyenlőség gazdaságpszichológiája

Fentebb idéztem Samuelsonnak azt a megállapítását, amely szerint „[a] demokráciákat nem elégíti ki az a válasz, amit egy teljesen korlátlan piaci rendszer a [...] kérdésekre ad”, mert egy „minimális életszínvonal biztosítása ma már világszerte elfogadott, modern cél”, hogy ehhez a „modern vegyes gazdaságban a választók még akkor is ragaszkodnak [...], ha ezt a piac nem is képes biztosítani”, s hogy ezért „az emberek kormányuk révén közbelépnek”.

Azt a kérdést tekintve mármost, hogy mekkora ez a minimális életszínvonal, amelynek híján az emberek *nem nagyon elégedettek* a gazdaságpszichológia meglepő megállapításra jutott. Egy gazdaságpszichológiai vizsgálatban 1946 és 1970 között tíz alkalommal kérdezték meg mindig azonos szempont szerint kiválasztott mintán belül az embereket, vajon megelégedésükkel általában „nem nagyon elégedettek” (not very happy), „meglehetősen elégedettek” (fairly happy) vagy „nagyon elégedettek” (very happy). A válaszok – triviális módon – igen erős korrelációt mutattak a jövedelemmel. Ami viszont nem volt triviális, az az, hogy a három válasz aránya feltűnően stabilnak mutatkozott a vizsgálat negyedszázada alatt (40% – 50% – 10%, respektíve), holott a reáljövedelem ezalatt 62%-kal növekedett.¹²¹ Úgy látszik azonban, hogy a megelégedettség nem elsősorban ennek abszolút nagyságával függ össze, hanem azzal, hogy az ember reáljövedelmének nagysága *milyen viszonyt tart fenn közte és mások között*.

Az identitás legfontosabb dimenziói

Ragaszkodás egy minimális életszínvonalhoz

Nagyon elégedettek és nem nagyon elégedettek

¹²¹ Easterline, 1974

Optimálisnak ítélt elosztás

Ennek megfelelően azután, amikor Scitovsky Tibor (1986) a gazdaságpszichológia nézőpontjából foglalkozik ugyanazokkal az összefüggésekkel, mint az idézett helyen Samuelson, a reáljövedelem nagysága által jellemezhető tulajdonság helyett az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség viszonyának kategóriája mentén állapítja meg, hogy a modern társadalmi-gazdasági rendszerben az emberek kialakítanak valamilyen preferenciát: amihez „még akkor is ragaszkodnak [...], ha ezt a piac nem is képes biztosítani”, az nem egy bizonyos minimális életszínvonal, hanem egy közpreferencia által optimálisnak ítélt elosztása például a vagyonoknak és a jövedelmeknek.

Scitovsky érvelése szerint a mindenkori közpreferenciának megfelelő elosztás „ugyanazon közjavak sorába tartozik, mint a tömegközlekedés, a városi parkok, a honvédelem...”¹²² S a közszolgáltatást végeztető kormánynak ugyanúgy kell eljárnia itt az egymástól eltérő magánpreferenciák tekintetében, mint amikor a közpreferenciát például a tömegközlekedésre vonatkozóan kell kialakítani: „A te tömegközlekedésed az én tömegközlekedésem is. A létező autóbussz-útvonalak és -menetrendek a te sajátos szükségleteidnek esetleg jobban kedveznek, mint az enyémnek, de ugyanazon a közlekedési hálózaton osztozunk, és nincs mód rá, hogy ez egyszerre elégítse ki egyikünk előszeretettét az autóbusszok iránt és másikunk utálatát e járművekkel szemben. Ugyanígy vagyunk az elosztással is. Egyesek pénzügyi helyzete kedvezőbb másokénál; de az elosztás egyenlőtlenségének a foka ugyanaz mindnyájunk számára, közös az elv, amely szerint a jövedelmek és a vagyonok elosztásra kerülnek. Ha az elosztási rendszer alkalmazkodni akar a közönség preferenciáihoz, akkor különböző preferenciák közötti konszenzushoz vagy kompromisszumhoz kell alkalmazkodnia”.¹²³ Scitovsky eközben hangsúlyozza, hogy a közkiadásoknak mindkét közszolgáltatás esetében gazdaságosaknak kell lenniök, vagyis olyanoknak, amelyek minimális ráfordítás mellett maximális kielégülést nyújtanak.

Az egyenlőtlenség dilemmája

Ennek az optimumnak a megtalálása összefügg egy olyan gazdaságpszichológiai dilemmával, amelyet a XX. században felhalmozott tapasztalat a modernizáció egyik alaplilemmájának mutat. Eszerint a modern gazdaság működése *nem lehetséges nagyfokú gazdasági egyenlőtlenség nélkül*, mert csak ez teszi a működtetésben érdekeltté azokat, akik az ilyen viszonyok haszonélvezői – ám *nem lehetséges nagyfokú gazdasági egyenlőtlenség mellett*, mert ez fellázítja a működés ellen azokat, akik e viszonyok kárvallottjai.

Az erkölcs és a gazdaság parancsa, ill. a gazdaságpszichológia megállapítása

A dilemma egyik tétele mentén még évszázadunk elején megfogalmazták nekünk az *erkölcs* parancsát, amely meghatározott méretű egyenlőtlenségről szólva kijelenti, hogy ez *nem tűrhető*. A dilemma másik tétele mentén pedig most, évszázadunk végén halljuk megfogalmazni a *gazdaság* parancsát, mely ugyanerről az egyenlőtlenségről azt deklarálja, hogy ezt *tűrni kell*. E két tartomány között a gazdaságpszichológia nem előírja vagy megtiltja a tűrést, hanem megállapítja, hogy, úgy látszik, minden azon múlik,

¹²² Scitovsky,., 1986, 4. oldal.

¹²³ Ugyanott.

minek az egyenlőségéről vagy egyenlőtlenségéről van szó: a *vagyonéről*-e vagy a *jövedeleméről*, netán a *jólétéről* vagy esetleg a *méltóságáról*. Ez utóbbinak az egyenlőségén nem azt a kegyes követelményt kell érteni, hogy az ember a takarítónőnek is „kezét csókolom”-mal köszönjön, ne csak az igazgatónőnek vagy az igazgató titkárnőjének, hanem azt a szigorúan gazdasági követelményt, hogy *a lét emberhez még méltó minimumának fenntartásához mindenkinek egyenlő esélyei legyenek*. „Igazságérzetünk azt nem követeli meg, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek statisztikai mutatója valamely kritikus érték alatt maradjon, de azt igen, hogy (bármekkorák is az egyenlőtlenségek) a létszükségleti cikkekhez mindenki hozzájuthasson” – fogalmaz Scitovsky.¹²⁴

A XX. század szocialista szándékkal fellépett forradalmi olyan gyakorlatot folytattak, amely e négyféle egyenlőséget nem különböztette meg: az erkölcs parancsából kiindulva az igényt, hogy a társadalom tagjai méltóságban egyenlők legyenek egymással, úgy akarta érvényre juttatni, hogy ennek érdekében vagyoniilag tette az embereket egyenlővé a nincstelenségben. S a jelenlegi restaurációs gyakorlat a négyféle egyenlőséget szintén nem különbözteti meg: a gazdaság parancsából kiindulva most a szocialista szándékot megvalósítani próbáló berendezkedés romjain úgy fogtak hozzá – hányadszor már? – a tőke eredeti felhalmozásához, hogy a vagyonbeli egyenlőtlenség természetes velejárójaként kezelik, hogy a vagyontalanoknak a méltóságuk se legyen nagyobb a jószáguknál.

Holott az a tény, hogy létezik – ha egyelőre nem is éppen a mi térségünkben – működőképes modern gazdaság, arra mutat, hogy elvben nem lehetetlen az egyenlőség és az egyenlőtlenség pólusai között olyan optimumot találni, amely mellett a *nagyfokú egyenlőtlenség nagyfokú egyenlőséggel jár együtt*. Azokat az összefüggéseket, amelyek ezt lehetővé teszik, egy *hármasszabályban* fogalmazza meg a gazdaságpszichológia. Eszerint a mai társadalmakban úgy létezhet együtt nagyfokú egyenlőtlenség és nagyfokú egyenlőség,

ha a VAGYON elosztásának akár elképesztő méretű egyenlőtlenségéhez a

JÖVEDELEM elosztásának sokkal kisebb fokú egyenlőtlensége társul;

ha ez utóbbinak még mindig nagy fokát a JÓLÉT sokkal egyenlőbb eloszlása kíséri;

végül ha ez utóbbinak még mindig nem igazán egyenlő arányai mellett az emberek MÉLTÓSÁGBAN egyenlők.

A szocialista szándékú forradalom és a jelenlegi restauráció közös logikája

Az egyenlőség és egyenlőtlenség gazdaságpszichológiai hármasszabálya

¹²⁴ Scitovsky, 1990; 21. oldal.

A vagyon, a jövedelem, a jólét, illetve az emberi méltóság elválasztása

Amikor „az emberek kormányuk révén közbelépnek”, akkor a közbelépők ellentétes (egyfelől az erkölcsi, másfelől a gazdasági követelményből kiinduló) szándékai között a konszenzust éppen az teszi lehetővé, hogy az egyenlőségi/egyenlőtlenségi viszonyoknak ez a négy rétege, úgy látszik, leválasztható egymásról.

Vagyon és jövedelem egyenlőtlensége

Így a vagyon tekintetében fennálló egyenlőtlenség korlátozatlanságát a kormányzat intervenciója éppen azzal teszi lehetségessé, hogy a legkülönbélebb intézkedésekkel korlátozzák a vagyon egyenlőtlenségéből fakadó jövedelmi egyenlőtlenséget. A legismertebb ezeknek az intézkedéseknek a sorában az *erősen progresszív adózás*. Ezt kiegészíthetik olyan technikák, hogy például az adót nem a személyi, hanem az egy főre jutó családi jövedelem alapján számolják – ez akár arra is lehetőséget teremthet, hogy az így számított jövedelem alsó sávjában „negatív adóként” nyújtson szociális támogatást, s így a magas jövedelmek csökkentése és az alacsonyok kiegészítése az egyenlőtlenség csökkentésének egységes rendszerébe illeszkedhet. Ráadásul bizonyos adórendszerekben a munkából származó jövedelem alacsonyabb kulcs szerint adózik, mint az, amelynek forrása a tulajdon, így aztán azok a jövedelmek, amelyekhez az embert az általa – akár alkalmazottként, akár szabad vállalkozóként – végzett munkája juttatja, összemérhetőek azokkal, amelyek forrása a tulajdon.

Adó: a jövedelem és a jólét egyenlőtlenségének elválasztása

Persze a jövedelmi különbségek ettől még nem szűnnek meg, sőt akár több százszor nagyobb és több százszor kisebb jövedelmek létezhetnek egymás mellett zavartalanul. Ehhez azonban a jóléti állam – a hármasszabály második ajánlásával összhangban – különféle intézkedéseket hoz, hogy korlátozza a jólét egyenlőtlenségét, amely ezekből a különbségekből adódhatna. Ennek érdekében például a fogyasztási adót differenciáltan vetik ki: sokkal magasabb kulcs szerint a luxuscikkekre és -szolgáltatásokra, mint, amelyet akár a tömegfogyasztás tárgyaira, akár pedig beruházási vagy más közhasznú javakra alkalmaznak. Itt is sor kerülhet „negatív adó” alkalmazására: bizonyos árucikkeknek, amelyek fogyasztását, vagy szolgáltatásoknak, amelyek igénybevételét az állam vagy a helyi önkormányzat fontosnak tartja, az árát esetleg szubvencionálják – ez sem szocialista találmány. Hatásos technika lehet arra, hogy a jövedelmek nagyobb fokú egyenlőtlensége mellett a jólét nagyobb fokú egyenlőségét biztosítsák, hogy adózás szempontjából megkülönböztetik azt a jólétet, amelynek forrása a család jövedelme, attól, amelyet különböző szervezetek kedvezményesen vagy ingyen juttatnak tagjaiknak, alkalmazottaiknak, klienseiknek: a gyakorlat az, hogy az ilyen juttatásból származó fogyasztást nem terheli az a fogyasztási adó, amely a pénzért megvásárolt jószágot és szolgáltatást.

Fogyasztási cikk luxus- és tömegváltozatban

A jólét egyfajta egyenlősítésének sajátos eszköztárát biztosítja az ipar és a kereskedelem, amikor minden áruféleségnek, amelyet a piacra bevezetnek, előbb-utóbb kétféle változata jelenik meg: amelyet luxus-, illetve amelyet tömegfogyasztásra szánnak – utóbbi már csak a tömegtermelés miatt is jóval olcsóbb. Ennek következtében a fogyasztók között nem az a kategorikus különbség fog fennállni, amelynek mentén lennének, akiknek van, és lennének, akiknek nincs lakásuk, autójuk, mosógépük vagy személyi számítógépük, hanem az a sokkal kevésbé szembeötlő különbség, amelyet a lakás-, autó-, mosógép- vagy személyiszámítógép-tulajdonosok kategóriáján belül az teremt, hogy egyeseknek a birtokolt tárgy jobb, másoknak kevésbé jó minőségben áll rendelkezésére.

Jólét és emberi méltóság egyenlőtlensége

Mindezen intézkedések együttesen sem szüntetik meg a jólét tekintetében való egyenlőtlenséget a társadalomban, s a teljes egyenlőség beállítását természetesen nem is célozzák. Aminek tekintetében viszont ez a cél kifejezetten megjelenhet, az az emberi méltóság. Amikor Samuelson a fentebb idézett megállapítását teszi arról, hogy „a minimális életszínvonal biztosítása ma már világszerte elfogadott, modern cél”, akkor tulajdonképpen az emberként való létezés egyenlő feltételeinek a biztosításáról van szó. E feltételek a táplálkozásnak, öltözködésnek, lakásnak azt a szükséges minimumát foglalják magukba, amely nélkül a társadalom többségének egyetértése szerint emberi létezésről nem lehet szó. S a társadalom gyarapodásával az emberi létezés egyenlően biztosítandó feltételei közé egyre újabb tényezők kerülnek be: az iskolázás, az egészségfenntartás, a közlekedés, az igazságszolgáltatás megannyi tényezője.

Az egyenlőség/egyenlőtlenség dimenzióján belül a viszonyok optimumának beállítása nemcsak azért elsődleges modernizációs érdek, amit erről jelen fejezet bevezetőjében lehet olvasni, hanem még egy további összefüggésnél fogva is:

Olyan társadalomban, amely információgazdálkodást akar folytatni, ha az egyenlőtlenség meghalad egy kritikus értéket, ennek nem mellőzhető következményeit állapítja meg a gazdaságpszichológia a kommunikációra: *ha olyanok közölnek egymással valamit, akik a társadalmi egyenlőtlenség különböző osztályaihoz tartoznak, a szöveget más és más módon fogják érteni.*

Egy francia pszichológiai kísérletben¹²⁵ ilyen szerkezetű mondatokat kellett megérteni: „A munkanélküli, aki nem segélyből, hanem tisztességes munkából szeretne megélni, a társadalomtól minden támogatást meg kell, hogy kapjon.” Azt hihetnénk, hogy ez a nem különösebben bonyolult mondat szerkezet nem különösebben teszi próbára átlagos intelligenciájú ember megértő képességét.

És mégis, az ilyen szerkezetű mondatnak két teljesen különböző, de egyaránt helyes értelmezése létezik, s a kísérletből kitetszett, hogy ha a társadalomban *halmozottan hátrányos* helyzetű emberek állnak szemben *halmozottan előnyös* helyzetűekkel, akkor az egyik osztály az egyik, a másik meg igen nagy valószínűséggel a másik értelmezésre fogja hajlamosítani a hozzá tartozó embert. A hátrányos helyzetű osztály erre az értelmezésre: *Minthogy* a munkanélküli olyan, hogy szeretne tisztességes munkából megélni, nem pedig segélyből, ezért *mindnyájuknak* meg kell kapniok a társadalomtól minden támogatást. Az előnyös helyzetű osztály pedig erre az értelmezésre hajlamosít: *Amennyiben* a munkanélküli olyan, hogy szeretne tisztességes munkából megélni, nem pedig segélyből, ez esetben *s csoportjuknak ez a része* meg kell, hogy kapjon a társadalomtól minden támogatást.

Ha megvizsgáljuk a kétféle értelmezést, akkor a kísérletet lefolytató pszichológusokkal együtt be kell látnunk, hogy ezek nem úgy állnak szemben egymással, mint ha az egyiket a szöveg félreértéseként lehetne elutasítani. Két egyaránt helyes értelmezés indíthatja itt be emberek két kategóriájának a gondolkodását egymással ellenkező irányba, miközben éppen megpróbálnak egymással a kommunikációban szót érteni.

Ha egy társadalom nem információgazdálkodást folytat, akkor is nehezen boldogul (tudjuk Babel építőinek esetéből) a kommunikáció lehetősége nélkül. Ha az információkezelésnek nem kiegészítő funkciója van, hanem ez a gazdálkodás tárgya, akkor az ilyen természetű félreértések olyan garantáltan vezetnek a gazdálkodás csődjéhez, hogy az ilyen társadalom legelső *gazdasági* érdeke fűződik ahhoz, hogy az egyenlőségnek kialakítsa azt a minimumát, amely immáron *nem erkölcsi közeget szolgáltat egy gazdasági tevékenységhez, hanem erőforrást.*

¹²⁵ Paul Henri és Michel Pêcheux személyes közlése.

A kiválasztottság gazdaságpszichológiája

A kiválasztott szociális identitáshoz fűződő érdekek

Egy másik fontos modernizációs érdek pedig, úgy látszik, ahhoz fűződik a XX. század emberénél – amint ezt, pl. József Attilánál láttuk fentebb¹²⁶ –, hogy valamilyen *kiválasztott szociális kategóriához tartozzon s ezáltal egy kiválasztott szociális identitást hordozzon*. Egyének és csoportok, sőt államok és államesoportok is hajlandók kisebb-nagyobb anyagi áldozatot is hozni annak érdekében, hogy ez így legyen s a motívum ilyenkor nem valamilyen arisztokratikus vagy sznob buzgalom, hanem – végső soron – a törekvés, hogy azok között legyenek, akik hozzájutnak valamilyen szűkös erőforráshoz, illetve alanyává lehetnek valamilyen tevékenységnek.

A státuszhajhászás a pénzhajhászás elé lép

Vance Packard írja le elsők között a *státuszhajhászás*¹²⁷ jelenségét, amely, úgy látszik, a *pénzhajhászás* elé lépve éppolyan általános szenvedélyévé válik a modern korszak emberének, mint volt emez a klasszikus kapitalista formáció XVIII–XIX. századában élt személyeknél.

Az elköltött pénz státuszt szimbolizál

E váltás megnyilvánul abban a tényben is, hogy míg a régi szenvedély a pénz megszerzésére sarkallt, addig ez az új az akár még meg sem szerzett, csak hitelbe felvett pénz elköltésére buzdít, ami azonban nem azáltal okoz örömet, hogy az így megvásárolt árut használati értékének megfelelően elfogyasztják, hanem azáltal, hogy a megszerzett jószág vagy a rá elköltött pénz *státuszt szimbolizál*. A II. világháborút követő időszakot egy időre szokás lett *fogyasztói társadalomként* leírni, s ezen belül társadalomkritikai éllel, ideologikus rosszállással *státusszimbólumok hajszolását, presztízs fogyasztást* emlegetni, hangsúlyozva, hogy az embert fogyasztásában egyre csökkenő súllyal vezeti az az ésszerű szempont, hogy a lehető legkisebb költséggel a lehető legnagyobb mértékben juttassa magát élvezethez, illetve takarítson meg magának kényelmetlenséget, és egyre növekvő súllyal az, hogy *mivel tartozik társadalmi rangjának*.

A megszerzett pénz is státuszt szimbolizálhat

Ha az elköltött pénz státuszt szimbolizál, esetleg a megszerzendő pénz sem a pénzhajhászás egykor eleven szenvedélyénél fogva ragadja magával a korszak emberét, hanem annak révén, hogy a megszerzett pénz is státuszt szimbolizálhat. A tevékenységet többé nem elsősorban az a különbség motiválja, amely például, hasznosságának, de kellemetlenségének, vagy éppen kellemességének, de költségességének a mértéke között, általában a *bevétel* és a

¹²⁶ L. 104-105. oldal.

¹²⁷ *The Status Seekers* (Penguin Books Ltd. É. n.). A könyv részleteit magyarul lásd In: Vance Packard: *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában* (Gondolat. Bp., 1971.), amely azonban szerencsétlenül fordítja „státuszkeresők”-nek a kifejezést, mely nem olyan személyeket jelöl meg, akik serdülésük során még nem találták meg vagy deklasszálódásuk folytán elveszítették státuszukat és ezért *keresik* azt, hanem akik egyre magasabb státuszt *hajhásznak*.

ráfordítás között mutatkozik, hanem egyre gyakrabban az, amelyik a *mi* bevételeink és *mások* bevétele között.¹²⁸

Az un. szocializmus viszonyai között a gazdasági reformokat szorgalmazók, miközben úgy vélik, hogy a pénzhajhászás motívumait kell a társadalmi célok szolgálatába állítani, valójában a státushajhászás hajtóerejéről szóltak, amikor szóba került, hogy az egyenlőtlen teljesítménynek jobban meg kell feleltetni az elvben egyenlő emberek jövedelmét. Az a helyzet, hogy *magasabb* teljesítmény nem okvetlenül jelent mennyiségileg mérhető *több* teljesítményt: az úrhajós teljesítményét nagyobbban érezzük a vágóhídi mészárosénál, ezét meg a háziasszonyénál, noha az első semmi dologi értelemben mérhető nem termel, míg az utóbbi hétnapos munkahétben nyújtja szolgáltatásait, amelynek érdeme dologilag is számon tartható. Az érdem számontartásánál azonban, úgy látszik, nem ez vezeti intuíciónkat, hanem annak tudattalan megfontolása, hogy melyik teljesítmény *kiválóbb*: ezért tarthatja rendjén valónak, hogy az úrhajós esetleg évtizedekkel a teljesítménye után is gyaníthatóan a mészárosénál magasabb díjazást kapjon, a háziasszony pedig, aki gyakran nyugdíjas kora végéig folytatja szolgáltató tevékenységét, se fizetést, se nyugdíjat.

Magasabb teljesítmény: több vagy kiválóbb

Azonban a díjazás sem csak úgy lehet *magasabb*, hogy *több* pénzben fejeződik ki: minden szervezet kialakítja a kedvezmények rendszerét, amely szerint előnyben részesítik az alkalmazottak egy részét az egész állománnyal szemben, az állomány egészét azokkal szemben, akik nem tartoznak a szervezethez, a törzsügyleket az ügyfelek összességével szemben, sőt, ez utóbbit a teljes populációval szemben, ahonnan válogatódnak, stb. Bár az előnyök között olyan is van, amelynek hasznossága pénzben számolható (a szervezet kedvezményezettjei, de szerényebb mértékben minden alkalmazottja rendszeres jövedelmén felül ingyenesen vagy kedvezményes bérért használhatja a szervezet ingatlan és ingó vagyonának tárgyait, hozzájuthat olyan szolgáltatásokhoz, amelyeket részben vagy egészen a szervezet fizet helyettük, a törzsügylek árengedménnyel jutnak a szervezet által nyújtott szolgáltatásokhoz, stb. Intuíciónkat azonban, amellyel a díjazás értékét számon tartjuk, úgy látszik, nem elsősorban a pénzben kifejezhető nagyságával kapcsolatos megfontolás vezeti, hanem annak mérlegelése, mennyire *kitüntető* a kapott kedvezmény.

Magasabb díjazás: több vagy kitüntetőbb

Kitünő teljesítményt kitüntetően díjazni

¹²⁸ Tajfel is azt találta fentebb (a 74. oldalon) hivatkozott klasszikus kísérletében, hogy a kísérleti személy a csekély fontosságú dimenzió mentén kialakított „saját” csoportjának s egy „idegen” csoportnak a bevétele között esetleg a különbséget fontosabbnak tartja a „saját” csoport bevételeinek abszolút nagyságánál.

A *magasabb* teljesítménynek ezért nem csak úgy feleltethető meg *magasabb* díjazás, hogy a dologi hatékonyság paradigmája szerint mért *több* eredményért *többet* fizetnek, hanem úgy is, hogy a *kitűnő* teljesítményt *kitüntetően* díjazzák. Ilyenkor tulajdonképpen már *nem a termelt dolog, hanem a termelő személy érdemének le méréséről van szó*: a kitűnő teljesítmény mögött intuíciónk a technikai erőnek olyan kombinációját sejtí, amely ritkaságánál fogva kitűnő, ahogy a kitüntető díjazás mögött pedig a személy kitüntetett szociális erejét. Kitüntető jellegével a díjazás a státuszt szimbolizálja, a státuszhajhászás szenvedélyénél fogva mozgatja meg az embereket, még akkor is, amikor a pénzhajhászás megszállottjainak látszanak.

Vállalati GMK és kisvállalkozás kivételelessége

A rendszerváltás körüli időszakban vállalati GMK-k, kisvállalkozások családi vagy baráti csapata nemcsak azért hajszolta magát olykor embertelen tempóra, hogy tagjai az életszínvonalukat szinten tartsák, nem is csak azért, hogy hozzájuthassanak olyan árukhöz, amelyekről ipari proletár vagy vendéglátó-ipari alkalmazott korokban még csak nem is álmodhattak volna; hanem legalább ennyire azért is, hogy ezáltal megmutassák, mire mennek, ha rajtuk áll. Hogy csakugyan mire, azt a pénzben vagy az általa megszereshető és megmutatható javakban mért dologi érték fejezte ki a számukra is, a többiek számára is. De nem abszolút nagyságánál, hanem kitüntető jellegénél fogva: ahogyan a frizsider vagy az autó akkor már nem volt, mint egykor, alkalmas annak megmutatására, hogy mire ment az ember, ugyanúgy a hatalmas jövedelem sem képezett volna akkora mozgósító erőt a teljes erőbedobásra, ha *minden* dolgozó maga választotta társakkal dolgozhatott volna vállalati GMK-ban vagy kisvállalkozóként.

Kornai: „az expanzió belső kényszere”

Ugyanezt a szenvedélyt írta le „az expanzió belső kényszereként” Kornai, amikor még a megbukott rendszer fénykorában választ keresett a kérdésre: „[...] vajon mi készíteti beruházásra, reáltőke-felhalmozásra a szocialista gazdasági vezetőt, aki nem érdekelt a nyereségben?” A legfontosabb mozzanatnak azt találta, hogy „a vezető [...] azonosul saját munkakörével.” Az ilyen vezető számára azután „mindig adódik összehasonlítási alap, amelyhez képest az ő egysége elavultnak és szegényesnek tűnik. [...] A vezető a szó szép értelmében vett szakmai irigységet érez. Szeretné növelni szakmai presztízsét [...]. Ehhez társulhatnak talán kevésbé nemes, de emberileg nagyon érthető motívumok is. A vállalat, a közület növekedésével együtt nő a vezető hatalma, társadalmi tekintélye, s ezzel együtt a saját fontosságának tudata. Tízezer ember irányítójának lenni – sokan úgy érzik – nagyobb dolog, mint ötezerének. A nagyobb hatalom, a konkrét érdekeltségi rendszertől függően, esetleg több anyagi elismeréssel, több fizetéssel, prémiummal, kiváltságokkal jár”.¹²⁹

Gondolatkísérlet a kivételelességről

Gondoljunk el egy olyan állapotot, amelyben Magyarország ötezer főt számláló egységekre lenne közigazgatásilag bontva. Gondoljunk el azután egy olyan változást, amelynek következtében valamennyi egység lélekszáma megkétszereződne. Semmi nem igazol egy olyan feltevést, hogy az egyes adminisztratív egységek vezetői ilyenkor is úgy éreznék, hogy „tízezer ember irányítójának lenni nagyobb dolog, mint ötezerének”.

Másfelől egy újabb gondolatkísérletben próbáljuk megvizsgálni, a Kornai által vizsgált gazdasági-társadalmi rendszeren belül vajon melyik gazdasági vezető váltotta volna ki beosztottainak és saját magának nagyobb fokú megelégedettségét? Az-e, amelyiknek gazdasági egysége hozzájut egy országos 20 százalékos fejlesztési terv reáeső beruházási részéhez? Vagy az,

¹²⁹ Kornai János: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1980. 204-205.

amelyiknek egyedül sikerül 100 gazdasági egység közül a magáénak megszerezni egy 2 százalékos fejlesztési lehetőséget? Vagy esetleg az, amelyik egy országos beruházási stop ellenére, amely 10 ezer gazdasági egység közül 9999-et a legszigorúbban érint, a magáé számára mégis megszerez egy 0,2 százalékos bővítést lehetővé tevő beruházást?

A kettős gondolat kísérlet elvezethet ahhoz a felismeréshez, hogy ami ilyenkor a vezetőt motiválja, az ezúttal sem annyira a dologi mércével mérhető nagysága az általa irányított egység expanziójának, mint amennyire ennek az expanziós lehetőségnek a *kitüntető* jellege:

Kornai különben, miután ezt írja: „Ha valaki mondjuk az ország egyik legnagyobb egyetemének rektora lett, vagy felelős az ország összes műemlékének védelméért, vagy rá van bízva az ország vízellátásának gondja – akkor sem fizetése, sem tekintélye, sem hatalma nem fog attól növekedni, hogy még 20 százalékkal több beruházást tud-e szerezni saját területe számára”, maga is felismeri: „Az expanzió belső kényszere a gazdasági hierarchia minden szintjén jelentkezik: a néhány munkásból álló brigád vezetőjétől a százezres vagy milliós létszámot irányító miniszterig. Amikor a beruházási erőforrások elosztása van napirenden, mindegyik azért verekszik: kapjon minél több beruházást a *mi* brigádunk, a *mi* vállalatunk, a *mi* tárcánk.”¹³⁰

Tehát kisebb mértékű pénzbeli növekedés is járhat együtt erőteljesebb növekedéssel a státuszban. Máskor meg az ember éppenséggel lemond a pénzbeli gyarapodásról, mert helyette, amikor erre mód nyílik, a státuszban való emelkedést választja. De ismeretes, hogy van, amikor még anyagi áldozatot is érdemesnek tartok hozni azért, hogy bekerüljek egy kiválasztott szociális kategóriába. Máskor viszont egy szerény mértékű díjazással járó, ám kitüntető hivatal feladva kész vagyok vállalkozni az egyenlő esélyűekkel való megmérkőzés alacsonyabb státuszára, ha a vállalkozás magasabb jövedelemmel kecsegtet.

**A státusz
kitüntetettsége
mérhetősége**

*

Vajon számítható-e ilyenkor, hogy a pénzbeli veszteség fejében mekkora státuszbeli emelkedéshez jutottam, illetve mekkora státuszbeli süllyedéssel fizettem a pénzbeli nyereségért? Mérhető-e egyáltalán a státuszban való emelkedés, illetve süllyedés? Hogy kétszer, tízszer, ötvenszer nagyobb emelkedést vagy süllyedést össze lehessen vetni a párhuzamosan előálló pénzbeli gyarapodás vagy veszteség mértékével, azt megállapítandó, jó vagy rossz ületet csinál-e, aki az egyiket összekapcsolja a másikkal.

**Státusz és pénz
átszámíthatóságának
kérdése**

Tankönyvünk függeléke bemutat egy exkluzivitási kalkulust, amely lehetővé teszi annak számítását, hogy egy társadalmi viszonyrendszerben meghatározott szociális státuszhoz való tartozás, a benne elnyerhető szociális identitás mennyire kitüntető, hogy mekkora az *exkluzivitási értéke*. Az egymással összevethető exkluzivitási értékekhez azután arányosítani tudjuk a valamiképpen hozzájuk rendelt pénz mennyiségét.

Exkluzivitási kalkulusz

¹³⁰ Kornai János: *Id. mű.* 206.

A speciális gazdaságpszichológia

Hogy a pénz, illetve a státusz miképpen közvetíti – egymással összekapcsolódva vagy vetélkedve – a termelés, az eladás, a megtakarítás, a vásárlás magatartását s a gazdálkodás többi folyamatait, ezzel foglalkozik a *speciális gazdaságpszichológia*.

Ellenőrző kérdések

1. Milyen megoldást ajánl a gazdaságpszichológia az egyenlőtlenség dilemmájára?
2. Miért érték a kiválasztott identitás?
3. Mutassa be a pénzhajhászás és a státuszhajhászás egymáshoz való viszonyát!

FEJEZETEK A SPECIÁLIS GAZDASÁGPSZICHOLOGIÁBÓL

Termelő magatartás: termelés és munka

A legtöbb gazdaságpszichológiai kézikönyv vagy tankönyv tartalomjegyzékében és tárgymutatójában éppen a termeléssel kapcsolatos címszavakat hiába keressük.¹³¹

S ez főleg azért sajnálatos, mert valahányszor más gazdaságpszichológiai jelenségek kontextusaként szerepel, úgy kezelik, mintha egyetlen releváns meghatározottsága az lenne, amely a pénzre vonatkozik.

Leszámítolás

Eszerint állítólag a termelés minden lényeges összefüggésével számolunk, ha tekintetbe vesszük, hogy 1., mekkora a pénzben kifejezhető jelenbeli ráfordítás (**P**); 2., mekkora a pénzben kifejezhető jövőbeli kibocsátás (**F**); 3., mennyi idő (**t**) telik el a ráfordítás és a kibocsátás realizálása között. Minél nagyobb **F/P**, és minél kisebb **t**, annál inkább érdekeltnek tartható az ember abban, hogy a kérdéses termelési folyamatba belépjen.

Az általános feltevés szerint, amely a termelés időbeli perspektíváira vonatkozó megfontolások mögött is meghúzódik, és amelyet többen (Koopmans, 1960; Lancaster, 1963; Fishburn és Rubinstein, 1982) axiomatikusan vezetnek le, ha **t = 0** mellett megállapítjuk a **k = F/P** hányadost, majd kiszámítjuk ennek az időegységre jutó **R** növekményét, a *leszámítolási rátát*, akkor az elvárt

$$F = kP(1 + R)^t$$

tekintet nélkül **F**, **P**, **R**, illetve **t** abszolút nagyságára.

Valójában azonban ezt az összefüggést empirikus vizsgálatok már a pénzben kifejezhető viszonyokra nézve sem igazolják. Ben Zion et al. (1988) például egy olyan vizsgálat eredményét mutatják be, amelyben variálták, hogy mekkora tétel, s hogy mennyi idővel később kerülnek bevételezésre, illetve korábban kifizetésre a v. sz.

A termelés helye a gazdaságpszichológiai kézikönyvekben

A pénzben kifejezhető jelenbeli ráfordítás és jövőbeli kibocsátás

A leszámítolási ráta

Egy leszámítolási kísérlet

¹³¹ Ennek egyik fő oka, hogy a tudományok, és főképp a társadalomtudományok kényszeres felparcellázásának keretében a közgazdaságtan e területének pszichológiai vonatkozásai nem a gazdaságpszichológiának, hanem a szervezetpszichológiának lettek leosztva, miközben ezeket szigorúan elhatárolták egymástól. A szervezetpszichológia aspektusáról lásd egyebek között Argyle, 1972.

(vizsgálati személy) által: a *tétek nagysága* 40, 200, 1000, illetve 5000 dollár volt; az *időtartam* 0,5, 1, 2, illetve 4 év;

**A
gazdaságpszichológiai
ag releváns
leszámítolási ráta
csökken a tét és az
időtartam
növekedésével**

A válaszok átlagolása $p < 0,001$ szinten szignifikáns eredményeket adott, $R = 0,254$ átlagos leszámítolási ráta háttérén¹³². Ezek szerint

1., a gazdaságpszichológiai releváns ráta csökken a tét növekedésével:

40 dollár esetén átlag	0,351
200 dollár esetén átlag	0,254
1000 dollár esetén átlag	0,241
5000 dollár esetén átlag	0,169

2., a leszámítolási ráta hasonlóképp csökken az időtartam meghosszabbodásával:

1/2 év eltérés esetén évi átlag	0,380
1 év eltérés esetén évi átlag	0,257
2 év eltérés esetén évi átlag	0,204
4 év eltérés esetén évi átlag	0,172

**60% helyett
11 és fél százalék**

Ebből a termelésre nézve az következne, hogy minél nagyobb értéket köt le az ember és minél hosszabb időre, annál szerényebb az az évi ráta, amely mellett vállalkozását már kifizetődőnek érzi. A vizsgálatban a résztvevő személyek átlagának ahhoz, hogy **40** dollárt félévre lekössön, az kellett volna, hogy 1/2 év elteltével biztos **50,56** dollárhoz jusson, ami egy évre számítva majdnem **60%-os** haszonnak felelne meg. Az axióma alapján ebből kiindulva azt kellene várni, hogy **5000** dollárnak négy évre szóló lekötéséhez az átlag elvárja, hogy négy év alatt az induló tőke több mint **32 és félezer** dollárra gyarapodjék. Ehelyett az átlagos v. sz. az említett tőkelekötést mindössze ahhoz a feltételhez kötötte, hogy végül **7760** dollárt kapjon vissza, ami összesen is csak **55,2%-kal** nagyobb az eredeti értéknél, az elvárt évi növekmény pedig alig nagyobb **11 és fél százaléknál**.

**Az esedékesség idői
közelsége, mint
pótlólagos előny**

Amíg semmi másról nincs szó, mint pénzben kifejezhető összefüggésekről, addig legalább ezek tendenciája megfelel annak, amit az axióma alapján lehet várni: egy előnyös kimenetnél (pénz bevételezése, áru birtokbavétele) pótlólagos előnyt jelent, minél hamarabb következik be a fejlemény – egy hátrányos kimenetnél (pénz kifizetése, áru átengedése) ugyanez pótlólagos hátránynak számít. Amint azonban pénzben el nem számolható tényezők kapcsolódnak be az összefüggésbe, már a tendencia sem írható le ekképpen.

¹³² Ezt a magas értéket az magyarázza, hogy a vizsgálat időpontjában és helyén – Izraelben – erőteljes infláció volt. Ennek tendenciáiban, valamint a vizsgálat kérdésével való összefüggéseiben a v. sz.-ek (gazdaságtan- és pénzügy-szakos egyetemi hallgatók jól eligazodtak).

Egy kísérletben mindenkitől megkérdezték, maximum mennyit lenne hajlandó fizetni különböző tételekért (hogy szerezhessen 4\$-t; elkerülhesse 4\$ elvesztését; elkerülhesse 1000\$ elvesztését; elkerülhesse egy 110V-os elektromos áramütést; illetve hogy csókot kapjon az általa választott filmszillagtól), s melyikért mennyit, ha bekövetkezésük különböző időpontokban (azonnal; 24 óra múlva; 3 nap múlva; 1 év múlva; illetve 10 év múlva), de teljes bizonyossággal esedékes. Míg a pénzbeli tételnél a leszámítás tendenciája megfelelt az axióma szerint elvárhatónak (tehát az egy, még inkább a három nap múlva esedékes nyereségért, illetve veszteség elkerülésért kevesebbet lett volna hajlandó fizetni a v. sz., mint az azonnal esedékes haszonért, illetve kármentesülésért, továbbá tíz év múlva kevesebbet, mint egy év múlva), addig a pénzben nem kifejezhető két tét esetében más volt a helyzet: a v. sz. többet lett volna hajlandó fizetni a három nap múlva esedékes csókért, mint azért, amely már másnap várható, s ezért még mindig többet, mint az azonnaliért, s ugyanígy többet a tíz, vagy akár csak az egy év múlva fenyegető elektromos áramütés elkerüléséért, mint az azonnaliért. (Benzion et al., 1988 alapján)

A pénzben el nem számolható minőségek tulajdonképpen már azt lehetetlenné teszik, hogy a $t = 0$ mellett megállapítható k -t a határhaszon-elmélet paradigmája alapján számoljuk. Ezek alapján tudvalévően azzal kell számolni, hogy a termeléshez elfogyasztásra kerülő P minden további kvantuma egyre többet ér, e fogyasztás révén megtermelt F minden további kvantuma pedig egyre kevesebbet, s hogy ekképpen $k = F/P$ kétszeres okból is csökkenő tendenciát mutat.

Ezt a paradigmát azonban hatályon kívül helyezheti három másik.

Az újszülött paradigmája.

„Egy újszülöttnak minden vicc új” – tartja a közmondás. S e szerint alakul a megtermelt javak újabb meg újabb mennyiségeinek a sorsa, amikor ezek nem a gazdasági tevékenység ugyanazon alanyánál halmozódnak fel.

Ha valakinek van egy háza, akkor egy másodiknak a megépítésére már kevesebbet áldoz, és még annál is kevesebbet, ha a városban (az országban, a világban) szerte már 1563 lakóháza áll, és ezt kell gyarapítania egy 1564-edikkel. Ám ha Kisnek, vagy akár már 1563 polgárnak áll a háza, amikor Nagy hozzájut a magáéhoz, akkor Nagyé nem második vagy 1564. ház lesz, hanem éppolyan első, mint Kisnek volt az övé.

A két ház értéke közötti különbséget legfeljebb az érinti, hogy az 1564. házból le kell számítani a hozzájutás ideje által meghatározott értéket. Ezt az értéket ellentételezte a hiánygazdaság rendszerében az, aki pl. 1564-es sorszámmal jegyeztethette volna be magát a Merkurnál, s e helyett megvásárolta az első sorra kerülő gépkocsi-kiutalást. Itt az értéket befolyásoló időtényező nem a termelésé volt, hanem a beszerzése. Mindenesetre ez a tényező nem változtatott azon, hogy az a család, amely az 1564-ik autóhoz jutott hozzá, abban a magyarországi gazdálkodási rendszerben az esetek túlnyomó részében éppúgy az autót vette birtokába, mint az, amelyiknek ez mindjárt a széria elején sikerült.

Ily módon tehát a megtermelt javak aggregált tömegének a termelési hajlandóságot csökkentő hatása nem érvényesül, ha az újabb javak más-más alany tulajdonába kerülnek.

De nem érvényesül az erőforrás csökkenésének a termelési hajlandóságot csökkentő hatása sem, ha az erőforrás egymástól független –

Pótlólagos előny: az esedékesség idői távolsága?

A pénzben el nem számolható minőségek és a marginális paradigma

Amikor az újabb termék újabb fogyasztónak jut

Az első ház Kisé, az 1564. Nagyé

A Merkurnál előjegyzett autó esete

Amikor az aggregált tömeg hatása nem érvényesül

egyéni vagy kollektív – alanyok között szétszétva áll rendelkezésre. Bármilyen jelentős is az aggregált erőforrás, amikor az első döntést meghozzák arról, hogy fordítsanak-e belőle meghatározott termék előállítására, a döntéshozó éppúgy csak a maga erősen körülhatárolt erőforrás-részének háttérében hozná meg ezt a döntést, mint az, aki majd akkor fog a kihívással szembesülni a maga erőforrásrészének háttérében, amikor az aggregált erőforrás nagy részét már felhasználták.

A legkisebb, ill. a legnagyobb termelési hajlandóság

Ezért meghatározott javak megtermelésére minden egyéb feltétel azonossága mellett ott a legkisebb a készlet, ahol a többiektől független szubjektum arról hoz döntést, hogy tulajdon erőforrását használja-e közjavak számának szaporítására – és ott a legnagyobb, ahol a megtermelt javakkal majd a többiektől független szubjektum rendelkezik, aki azonban döntésének meghozatalakor az erőforrások aggregált bőségével számol.

Az aggregált eladási hajlandóság...

Az újszülött paradigmája minden más gazdasági tranzakcióban érvényre juthat a marginális paradigma mellett. Így például abban a kérdésben, hogy milyen tényezőktől függ az emberek hajlandósága, hogy valamely rendelkezésükre álló jószágot áruba bocsássanak, a marginális paradigma értelmében az az összefüggés érvényesülne, mely szerint meghatározott jószág minél nagyobb mennyisége és minél kevesebb pénz áll rendelkezésére a gazdasági tevékenység alanyának, annál nagyobb lesz az eladási hajlandósága, amely majd egy készlet kiárulásának mértékében csökken.

...felbomlása az újszülött paradigmája szerint

Mármost az újszülött paradigmája ezt úgy módosítja, hogy bármekkora is a kollektív alany rendelkezésére álló jószág, illetve pénz mennyisége, ha ezek egyes adgjai más-más egyénhez tartoznak, akkor nem az aggregált mennyiségek határozzák meg a folyamat dinamikáját, hanem az az összefüggés, hogy elvben a korábbi eladási aktus is valamelyik egyén számára a jószág utolsó kvantumának kiárulása, viszont van, aki számára a későbbi eladási aktus is a pénz első kvantumának bevételezése.

A műkincsgyűjtő és a szovjet állam eladási hajlandósága

Az újszülött paradigmájának egyik megnyilvánulása az a hatás is, amelynél fogva esetleg az egyedi tulajdonos sem aggregáltan tartja számon a rendelkezésére álló javakat, hanem egyediségükben. Így a műkincsgyűjtő a tulajdonában levő Van Gogh-ok eladására semmivel sem érez nagyobb hajlandóságot pusztán attól, hogy két Picassója is van, sőt az eladási hajlandóságot az sem növeli, ha e két további vászon is Van Gogh-tól való. Az eladási hajlandóság azonban azonnal megnőhet, ha a viszonyok átalakulása nyomán az újszülött paradigmája helyett a marginális paradigma lép érvénybe. Ez a hatás volt megfigyelhető például, amikor a szovjet állam a maga tulajdonába vette az ország műkincseit s nyomasztó devizahiányának enyhítésére a bőségben rendelkezésére álló műtárgyak – áron aluli – kiárulásával tett lépéseket.

„Egymilliárd üti a gülleniek markát, ha valaki megöli Alfred Illt”
– ajánlja a több, mint negyvenöt év után újra felkeresett, addigra teljesen tönkrement szülővárosának az öreg milliárdosnő

Dürenmatt drámájában. S miután a beígért összeg biztos reményében a városban máris megindul a kereskedelmi élet, felesége ekképpen korholja Alfred Illt, aki éppen felfedezi, hogy az ő családja is részt vesz a helyi gazdaság keynesi

A halálra ítélt nevetségesen hisztérikus

fellendítésében: „Mindenki adósságra vásárol, Frédi. Csak te vagy olyan hisztérikus. Egyenesen nevétséges vagy az örökös félelemmel.”

Ez a minta azért kap érvényt egy profit maximálására irányuló esetleges törekvésben, mert ez utóbbi a modern termelés mellett egyre inkább egy szervezetnek a törekvéseként jelenik meg.

Fentebb már szoltunk a szervezetben fellépő azon tendenciáról, hogy olyan határköltséget, amelyet e szervezet struktúrájának meghatározott helyén kezelnek, és olyan határbevételt kell egymással kiegyenlíteni, amelyet e struktúrának más helyén realizálnak, s a széles sávról, amelyben az első pozícióból tekintők úgy ítélik, hogy a költségek növekménye már korábban meghaladta a bevételét, míg a másik pozícióból olyan számítást végeznek, mely szerint a többletbevételek még később is nagyobbak lennének a szükséges többletköltségnél.

Létezhetnek ugyan minden társadalmi szerveződésben szélsőséges esetek, amelyekben a többletköltségek olyan szembeötlően csekélyek vagy a rajtuk megszerezhető többletbevételek olyan nyilvánvalóan hatalmasak, hogy megfogalmazott vagy hallgatóságos konszenzus alakulhat ki közöttünk még akkor is, ha a többletköltségeket történetesen nekem kell viselnem, vagy ha a többletbevételekből adott esetben én nem részesedem, feltéve, hogy a Simon (1982) által meghatározónak tartott kielégítő hasznát azért mindegyikünk megtalálhatja. Létezhet továbbá a szélsőséges eseteknek az a másik típusa is, amelyben, ellenkezőleg, a többletköltségek hatalmas nagysága a nyilvánvaló, vagy az általuk megváltott többletbevételek csekélysége ötlük szembe, s így a konszenzus arra nézve alakul ki, hogy a tranzakciótól el kell tekinteni.

Az ambivalencia sávján belül azonban nap, mint nap előállnak olyan típusú konfliktusok, mint egy szemétegetőé egyfelől, az ideig-óraig rejtett környezetszennyezésé másfelől.

Egy szemétegetőnek olyan hatalmas a közhaszna, hogy a társadalomban senki nem támaszt vele kapcsolatosan kételyeket. Terheit azonban olyan aránytalanul kellene annak a vidéknek viselnie, ahova telepítik, hogy megépítése – amint ez a dorogi lakosság esetében is történt – beleütközhetik a helyi ellenállásába.

Az ideig-óraig rejtett környezetszennyezés esetében a lokális haszon az, amelynek érdekében az ökológiai terheket megpróbálják az egész szervezetre ráterhelni. A rejtett környezetszennyezésnek azoknak – a szó minden értelmében mocskos – esetein kívül, amikor ez tudatosan történik a veszélyes hulladékok kezelésekor, „egyre több tudományos bizonyítékunk van azokra az egészséget, környezetet, az eljövendő generációkat károsító, egyre halmozódó hatásokra, amelyeket a meg gondolatlan fegyverkezés, a vegyszeres növényvédelem, az erőforrások pazarlása, a túlzott gyógyszerfogyasztás, a tartósítószer alkalmazása, a kényelmet és biztonságot szolgáló gépek használata, olykor túlzott használata idéz elő”¹³³.

A konfliktusoknak ebből a típusából a valamennyiünk által legmarkánsabban tapasztalt: a 90-es évek rendszerváltásáé. A volt ún. szocialista országok térségében ma már alig valaki tagadja, hogy az a rendszer tovább nem volt tartható s hogy radikális átalakítása költségekkel jár. Azonban annyira

A határköltség, ill. a határbevétel realizálódási helyének különbözősége a szervezetben

Amikor a szervezet haszna az egyénnek is, ill. költsége az egyénnek sem kifizetődő

A szemétegető...

...ill. a rejtett környezetszennyezés példája

A 90-es évek rendszerváltásának példája

¹³³ Scitovsky, 1990; 17. oldal.

elválik egymástól azok osztálya, akik a rendszerváltás haszonélvezői, és azoké, akik a költségét viselik, hogy e két osztály konfliktusa Kelet-közép- és Kelet-Európa egész térségét még beláthatatlan következményekkel fenyegetheti.

A közös javak és a potyázás

Annak következményét, hogy a marginális költség és a marginális bevétel egymáshoz való viszonya eltérő lehet a szervezet, illetve a részét képező csoportok/egyének számára, a gazdaságpszichológiai vonatkozású szakirodalom mindenekelőtt a fogyasztásra vonatkozóan tárgyalja: mint *potyázást* (free riding), vagyis a felek egyik-másikának (netán külön-külön mindegyikének) titkolt szándékát, hogy ingyen vegyen részt a *közös javak* (public goods) élvezetében.¹³⁴

A nem zéró végösszegű játék

Az öreg hölgy meglátogatott szeretőjének paradigmája szerint mintázódó összefüggéseket – így azokat, amelyek a közjavak használatára vonatkoznak – gyakran a *nem zéró végösszegű játék* kategóriáiban szokták leírni. A zéró végösszegű játékban az egyes résztvevők csak annyit nyerhetnek, amennyit a partner(ek) veszít(enek), s amit elveszít(enek), azt a partner(ek) maradéktalanul megnyeri(k). A nem zéró végösszegű játék esetében azonban létezik a játék lehetséges kimeneteleinek legalább egy olyan párosa, amelynek tekintetében – két játékkal számolva – **Én** előnyben

¹³⁴ A potyázásnak valójában lehet ettől merőben eltérő oka is, amellyel a gazdaságpszichológiai szakirodalom nem foglalkozik, de a vele kapcsolatos sejtést – majd ezután induló kutatások reményében – érdemes megfogalmazni.:

Ha több egyén, csoport, nemzet összeadja eszközeit egy cél megvalósítására, akkor arra számíthatunk, hogy az egyesített eszközök hatékonysága nagyobb lesz, mint az egyes eszközök hatékonyságának összege. Tegyük fel, hogy n számú személy úgy járul hozzá a közös cél (c) megvalósításához, hogy különböző minőségű eszközeik működése mennyiségileg értékelhető, s e lehetőség alapján úgy intézik, hogy bármelyikük hozzájárulása bármely másik hozzájárulással egyenértékűen e legyen. Ekkor e megfogalmazott feltétel értelmében nem lehet szó potyázásról. S mégis, az imént megfogalmazott másik feltétel értelmében

$$c > ne.$$

Ebből pedig triviálisan következik, hogy

$$e < c/n,$$

vagyis, hogy kinek-kinek a hozzájárulása a maga eszközével a közös célhoz *kisebb* lesz, mint a közjavakban testet öltött közös cél reá jutó hányada.

Ez az összefüggés éppolyan szükségszerű módon jellemzi az eszközök felhasználását meghatározott célok szolgálatában, mint az a másik, amely szerint a lekötött eszközöktől az várható, hogy az általuk megvalósított célok értéke az idő múlásával egyre növekvő mértékben múlja felül maguknak az eszközöknek az értékét. Ezt az összefüggést számítja le az ember, amikor – mint fentebb láttuk (tekintetbe véve az összefüggés alóli kivételeket is) – a jövőbeli fejleményért annál kevesebbet hajlandó a jelenben áldozni, minél távolibb e várható fejlemény az *időben*. Sejtésem szerint mármost ugyanilyen leszámítolásra kerül sor a *térben*, amikor az egyén annál kevesebbet hajlandó saját eszközeiből a közösen élvezhető termékekért áldozni, minél tágabb közösség közjavairól van szó.

részesítem **K**-t **K'**-vel szemben, miközben **Te** nem részesítéd előnyben **K'**-et **K**-val szemben.¹³⁵

Ha ez a kimenetek összes lehetséges párosára érvényes, akkor a megoldás (a felek teljes érdekazonosságánál fogva) lehet triviális. A paradigmáknak megfelelő játékokban viszont egyszerre vannak jelen olyan kimenetelpárosok, melyekre nézve a felek között *érdekazonosság* van, és olyanok, amelyek tekintetében *érdekellentét* áll fenn.

Az ilyen játékok néhány fontosabb típusát és a bennük követhető stratégiákat az alábbiakban mutatom be. A bemutatott mátrixokban a játékoknak két szereplője van: Annak a játékosnak, amelyik a mátrix sorai közül választhat, a „\” jel előtt álló szám mutatja, mekkora előnye származott választásából a másiktól függően – e másik játékosnak, aki az oszlopok közül választhat, a jel után álló szám mutatja e választásból fakadó, az előbbiétől befolyásolt előnyét.

E játékok közül Luce és Raiffa kiemelt kettőt:

Fogoly-dilemma. A mintája annak a két tettestársnak

Mindketten adjuk fel önös érdekünket

a viselkedése, akik külön cellákban töltik vizsgálati fogságukat, tudva, hogy mivel a vizsgálóbíró csak a

1 \ 1	3 \ 0
0 \ 3	2 \ 2

adék csekély részére vonatkozóan van ellenük bizonyítéka, ezért ha kitartanak tagadásuk mellett, akkor csekély büntetéssel megússzák (1); ha mindketten vallanak, pozitív kimenetel viszonylagos pozitív értéke: **2**); ha mindketten vallanak, büntetésüket, de mindkettőjükénél enyhítő körülményként veszik tekintetbe az önként tett őszinte vallomást (**1**); ha viszont egyik kitart tagadása mellett, míg a másik bevallja elkövetett bűnüket, akkor ez utóbbinak, minthogy segítségére volt az igazságszolgáltatásnak, csekély büntetését még fel is függesztik (**3**), míg társát a büntetért és megrögzött tagadásáért a lehető legsúlyosabb büntetéssel sújtják (**0**).

A mátrixban az alsó sor, ill. a jobboldali oszlop képviseli a tagadó magatartást, a felső sor, ill. a baloldali oszlop pedig a vallomástételt. Látható, hogy az utóbbiak választása mindkét játékos számára nagyobb nyereményt ígér (**0** helyett **1**-et, ill. **2** helyett **3**-at). De látható az is, hogy ha mindketten a maguk maximális hasznát keresik, akkor ténylegesen együttes kárakat készítenek elő (az előnyös sor és az előnyös oszlop találkozásánál: **1 \ 1**).

Családi vita. A férj vasárnapi délután bokszmeccsre akar menni, a feleség pedig moziba, de mindketten együtt akarják egymással eltölteni az időt (kinek-kinek az ő kedve szerint való, de közös programnak a mátrixban feltüntetett értéke: **3**), miközben a másik kívánságának engedő együttes időtöltést mindketten jobbnak tartják (**2**), mint ha kitartva a maguk programja mellett, egymástól különválva keresnék vasárnapi élvezetüket (**1**), a legrosszabbnak azonban az a groteszk fejlemény ígérkezne, ha mindketten engednének a másik kényének, s így a férj egy moziban találná magát, a feleség pedig egy bokszmeccsen, társuktól, akinek a kedvére tettek volna, mégiscsak elválasztva.

Érdekazonosság és érdekellentét egyszerre

Nem zéró végösszegű játékok

Egyikünk adja fel önös érdekét, másikunk ragaszkodik hozzá!

¹³⁵ Vö. Luce és Raiffa, 1957.

További nem zéró végösszegű – félig érdekellentétre, félig érdekazonosságra épülő – játékok mátrixaihoz fenti kettőnek a mintája szerint lehet konkrét tartalmakat rendelni. Ilyenek például:

Idealizált piaci verseny. A „Fogoly-dilemma” fordítottja, amennyiben az egyes játékosok ragaszkodása a maguk önző szempontjához (amelyet a mátrix felső sora, illetve baloldali oszlopa képvisel, lévén az általuk mindegyik félnek ígért nyeremény **0** helyett **2**, ill. **1** helyett **3**), magától vezet el olyan optimális fejleményhez (2^2), amely mindnyájuk érdeke szerint való.

$$\begin{array}{c|c} 2 \setminus 2 & 3 \setminus 0 \\ \hline 0 \setminus 3 & 1 \setminus 1 \end{array}$$

A másik számára kikapart gesztenye. Az egyik játékos a maga érdekei szerint választva a másiknak az érdekeit is megvalósítja (a mátrix második sorát választva nyereménye **0** helyett **2**, ill. **1** helyett **3**, a partneré pedig **0** helyett **3**, ill. **1** helyett **2**); ugyanakkor a partnernek olyan választási lehetőséget ad, hogy az a maga érdekét az övének a rovására juttassa érvényre (a mátrix baloldali oszlopát választva a nyereménye **2** helyett **3** lesz, míg az első játékosé ezáltal **3** helyett **2**).

$$\begin{array}{c|c} 0 \setminus 0 & 1 \setminus 1 \\ \hline 2 \setminus 3 & 3 \setminus 2 \end{array}$$

A kikényszerített érdekazonosság. Az egyik játékos a maga közvetlen érdekeit követve (a mátrix alsó sorát választva nyereménye **0** helyett **1**, ill. **2** helyett **3**) igazi érdekei ellen dolgozna (lehetővé tenné, hogy partnere a mátrix baloldali oszlopát választva az ő nyereményét **3** helyett **1**-re szorítsa le). A maga közvetlen érdekei ellen döntve viszont az érdekellentét helyett az érdekazonosságot kényszeríti a partnerére, aki most a maga nyereményét növelve egyúttal az övét is növeli (a mátrix felső sorát választva a partnert rászorítja a jobboldali oszlop választására, s ezzel az ő nyereménye az imént megállapított **1** helyett **2** lesz).

$$\begin{array}{c|c} 0 \setminus 0 & 2 \setminus 2 \\ \hline 1 \setminus 3 & 3 \setminus 1 \end{array}$$

Egy további mintát, amely szerint olyankor alakul a **A jó vég megtermelt javak újabb meg újabb kvantumainak a sorsa, paradigmája** amikor ezek valamilyen nagyobb építmény egészévé illeszkednek, ez a közmondás képvisel: „Minden jó, ha a vége jó”.

Képzeljük el, hogy valaki hitelemeket termel. Feltételezhető lenne, hogy ha már megtermelt tíz hitelemet, akkor egy tizenegyediknek a megépítésére kevesebbet áldoz, és még annál is kevesebbet, ha már 63 darabot halmozott fel ebből a termékből, és ezt a készletet kell egy 64-edikkel

Mindketten ragaszkodjunk önös érdekünkhöz!

Amelyikünk választhat, versengésével a másikat is versengésre készíti

Amelyikünk választhat, együttműködésével a másikat is együttműködésre készíti

Az utolsó hídelem beemelésé

gyarapítania. Ám ha éppen 64 darab hídelemből áll össze egy híd, akkor ez megfordítja az összefüggéseket: az első hídelemre való határköltés ráfordítása a hídnak $\frac{1}{64}$ részét produkálja, vagyis 0,0156 hidat; a tizenötödik hídelem legyártása már 0,02, a negyvenötödiké 0,05 részét fedezi a híd aktuális hiányának. Amikor azután az ember hozzáfog az ötvenötödik elem legyártásához, hídja még éppúgy nincs (a túlsó partra még éppúgy csak csónakon vagy úszvást lehet átjutni), mint az építkezés megkezdése előtt, de ennek az elemnek a legyártása és a helyére illesztése már az aktuális hiány 0,1-ének, a hatvanegyediké 0,25-ének, a következő 0,33-ának, végül az utolsóelőttié már a felének a ledolgozását engedi elkönyvelni tényleges határhozamátként. A legutolsó határköltés ráfordításának tényleges határhozama pedig: 1 egész híd.

Ennek a tendenciának a tekintetbevételét, amely a csökkenő határhozadék motivációs összefüggését a visszajára fordítja, azért kell fontosnak tartani, mert gazdaságpszichológiai hozzájárulást jelenthet annak megértéséhez, hogy a tervgazdálkodással miért járt krónikusan együtt a *hiány*. A tervgazdálkodás során rendszerré vált, hogy az igénylő a benyújtott igénye mellett azzal érvelt, hogy az előzetesen alkalmazott ráfordításnak is az újabb ráfordítástól jöhetne meg a hozama.

Az olyan esetek mellett azonban, amikor a beruházásnak a dolog fizikai természete ad egészszleges jelleget, a tervgazdálkodás a maga gazdaságpolitikai természetének megfelelően a termelésnek általában adta ezt a jelleget, beleértve az egyes tételek pusztán mennyiségileg bővített újatermelését is:

Vegyünk egy olyan esetet, amikor bizonyos termékből egy terv előírása évi 150,000 darab volt. Magától értetődik, hogy az egyes határköltések ráfordításának határhozámát nem a határhaszon-elméletre épülő számítások adták meg, hanem sokkal inkább az az összefüggés, amely szerint az első kvantum legyártásával 0,0000067 részét teszi meg a vállalat az éves terv teljesítésének, míg a 150,000-dik kvantum megtermelésének a *hozama*: az éves terv teljesítése volt.

S hogy ez éppen az utolsó kvantumnak a hozama, bizonyítja, hogy ha egy vállalat 149.999 darabbal zárta volna az évet, akkor a tervet *nem* teljesítette volna. S vajon mekkora határköltés lett volna túlméretezett akkora határhozamához, mint az éves terv teljesítése? Vagyis: az utolsó, a 150,000-ik darab legyártása?

Hát még a 750,000-diké, amely az ötéves terv teljesítésével volt egyenértékű!

A tervgazdálkodás rendszerében tehát a határhozám nem attól függött, milyen kevés volt még csak meg egy termelési folyamat kezdete óta, hanem attól, milyen kevés hiányzott már csak egy termelési folyamat végéhez.

Másfelől a tervgazdálkodás nemcsak a termékre, de az erőforrásra is egészszleges jelleget szabott ki. Itt a dolgok jó vége a másik végük volt: nem az, amikor *már*, hanem amikor *még* megvan az egész.

Vegyük azt az esetet, amikor a vállalatnak a terv által egy évre előírt 150,000 darab termék legyártásához szükséges erőforrást a kérdéses évre ki is utalták. A vállalat igazgatása ekkor nem az erőforrás 150,000 egységével gazdálkodott, amely bőség viszonylag alacsonyan szabta volna meg egy-egy egység értékét, szemben azzal, ahogyan becsülték volna a pótlólagosan felhasználandó egységet, amikor az év vége felé már csak kevés maradt volna belőle. Gazdaságpszichológiailag a tervgazdálkodás

A tervgazdálkodás gazdaságpszichológiája és a hiány

Tervgazdálkodás: a termék egészszleges jellege

Tervgazdálkodás: az erőforrás egészszleges jellege

feltételei mellett a 150,000 egységnek az a minőség szabott értéket, hogy ez volt *a vállalat egész évi kiutalása*, s a vállalat vezetése e magas értéknek megfelelő szigorúsággal mérlegelte, mekkora várható hozam igazolhat egy olyan ráfordítást, mint hogy a kiutalt készlet egészét megbontsák. Amikor azután már csak *a vállalat félévi kiutalása* állt rendelkezésre, ennek már alacsonyabb volt az értéke, s ezzel arányban csökken a mérlegelés szigorúsága is, amikor az egyes részlegek előterjesztették pótlólagos igényüket s a várható hozammal kapcsolatos ígéreteiket. S amikor már mindössze *a vállalat egyhavi kiutalása* állt az igazgatóság rendelkezésére, ekkor már ennek a csökkent értéknek megfelelően értékelték a ráfordítás határköltségét.¹³⁶

Tervgazdálkodás: a dinamika erősödő tendenciája

Az ilyen termelési rendszerben minél inkább előre haladt a folyamat, amelyben **A** erőforrásból **B** terméket előállították, annál erőteljesebbé tette saját dinamikáját: az erőforrás marginális értéke egyre csökkent – a termék marginális értéke egyre növekedett. Aligha össze nem függött a szocialista gazdaságnak ezzel a tendenciájával a Kornai által megállapított tendencia az erőforrás-hiány bővített újratermelésére.

A munka: eszköz vagy kielégülés?

A munka beavatkozik a termelés folyamatába

A munka az a tevékenység, amellyel a termelést folytató ember beavatkozik a termelés folyamatába: ahelyett, hogy csak kivárná az időt, amíg a természeti anyagban maguk a reá ható természeti erők alakítják ki az emberi célokra használható képződményt, mesterségesen szabja meg az irányt, amelyben azután majd ezek az erők kifejthetik természetes hatásukat.

Munka: termékének szempontja helyett az érte kapott fizetségé

A gazdaságpszichológiai szakirodalom azonban a munkát általában nem a termékével összefüggésben szokta tárgyalni, hanem mindenekelőtt azzal a pénzösszeggel összefüggésben, amelyet az fizet érte, akinek a javára végzik. Ebben a kontextusban a munkát úgy kezelik, mint ami a háztartások és

¹³⁶ Talán jobban áttekinthető ez a gazdaságpszichológiai összefüggés, ha a közösségi termelés helyett a magánfogyasztás köréből vesszük a következő példát:

Az ötvenes években gyakran előfordult, hogy korábban jobb napokat látott családok e napok materializált emlékeiből átmentettek valamit a szűkösebb időkre, melyeket is e holmik eladogatásával vészeltek át. Gondoljunk el egy családot, amelynek ahhoz, hogy fenn tudja tartani magát, hozzá kell nyúlnia a huszonnégyszemélyes ezüst evőeszközkészlethez. Az első kényszerű eladási aktusnak, bármekkora is a hozama, a költsége hatalmas: maga a 24-személyes készlet mint egész, amely nem létezik többé, ha abból akár csak egyetlen mokkáskanalat is eladnak. A később megismétlődő kényszerű eladási aktusok egyre csekélyebb ráfordítással produkálják – elvben – ugyanazt a hozamot: az az értékesítési aktus, amely majd a maradékként még meglévő 12-személyes készlethez fog hozzányúlni, jóval kisebb áldozatot hoz, mint hozott a legelső; még kisebb lesz az áldozat értéke, amikor az eredeti kincs 6-személyesre, majd 3-személyesre zsugorodott.

Érdeemes felfigyelni rá, hogy ilyenkor két olyan eladási aktus között, amely még meglévő jó végén bont meg valamely egészet, ideiglenesen visszanyeri érvényét a marginális paradigma: a 24-személyes készletet megbontó terhes eladási aktus után a második ügyletet már valamilyen elkeseredett könnyedséggel követi el a tulajdonos, majd a ráfordítások további határértékei egyre nagyobbak lesznek, míg a tizenkettedik készlet utolsó kiskanalanának eladása már ismét nagy gazdaságpszichológiai teherterhelés lesz. Messze nem akkora azonban, mint lesz majd a kényszereladás ezután sorra kerülő aktusa, amely már a következő egésznek – a 12-személyes készletnek – a jó végét fogja áldozatul követelni.

a vállalatok közötti anyagcsere-körforgásnak az egyik félkörét alkotja: a háztartásokhoz tartozó emberek munkát végeznek a vállalatok számára, cserébe pénzt kapnak, amit arra használnak, hogy árukat és szolgáltatásokat vásároljanak a vállalatoktól. Eszerint a munka csak eszköze a vásárlásnak.

Az ilyen értelemben tekintett munkáról állapítható meg, hogy az emberek durván számítva életük egynegyedét töltik ezzel a tevékenységgel. E tény motívumait illetően pedig vannak empirikus tanúságok is, amelyek kétséget támasztanak afelől, hogy ezek között a pénz akkora szerepet játszana, amekkorát a józan ész neki tulajdonít.

Egy amerikai vizsgálatban az ötvenes években a megkérdezett dolgozók 80%-a arra a kérdésre, megszakítaná-e munkaviszonyát, ha váratlanul annyit örökölné, hogy életszínvonalának megőrzése mellett vonulhatna vissza, tagadó választ adott.

Magyarországon 1947-ben a megkérdezettek 62%-a nyilatkozta azt, hogy örömet leli a munkájában. 1995-ben, amikor a Szonda-Ipsos megismételte ezt a vizsgálatot, a pozitív válaszok aránya már 83% volt.

A munka és a fizetség annyira szoros összekapcsolása a köztudatban valószínűleg az összefüggés másik iránya mentén történt: a pénztelenség megszűnése nem okvetlenül vezet a munkaviszony megszűnéséhez, ám a munkaviszony megszűnése általában pénztelenséghez vezet. Egy másik vizsgálatban olyanokat kérdeztek, akik hosszú idő óta voltak munkanélküliek, s arra a kérdésre, hogy miben szenvednek a leginkább hiányt, első helyen valamennyien a pénzt említették.¹³⁷

Annak a feltevésnek mentén, hogy a munkára nézve az érte kapott fizetség a meghatározó, a haszon maximalizálására vonatkozó megfontolások a rendelkezésre álló szabadidő és a munkaidő során nyerhető pénzmennyiség (által lehetővé tett fogyasztás) határértékeivel számolnak.

Az ilyen számítások buktatóival az előzőekben foglalkoztam: a Tom Sawyer-effektus és a Puskás Öcsi-effektus következtében ugyanaz a tevékenység munkából szórakozássá vagy szórakozásból munkává válhat,¹³⁸

Életünk egynegyedét töltjük munkával

A megkérdezettek 80 %-ának véleménye a munkáról

A munka és a pénz

A szabadidő és a pénz

¹³⁷ A kérdőíves vizsgálatok felhasználhatósága a gazdaságpszichológiában valószínűleg korlátozott. Módszertani fenntartásokat kell, hogy ébresszen az a tény, hogy míg e vizsgálatok egy része reális feltételek között (például tényleges munkanélkülieket) kérdez, addig más részükben a személyeket felszólítják, hogy képzeljék el a vizsgálat feltételeit (például egy jelentősebb örökséget). A kétféle vizsgálat eredményének az összehasonlítása csak arra alkalmas, hogy a figyelmet felhívja egy esetleges összefüggésre, nem pedig arra, hogy az összefüggés létezését bizonyítsa.

¹³⁸ A PÖ-effektus kísérleti igazolását kínálják azok a vizsgálatok is, amelyekben azt akarták megállapítani, mennyi időt tölt az ember meghatározott tevékenységgel ingyen, ill. fizetségért. Miután meghatározták az ingyenes tevékenységgel töltött időt, a várakozásoknak megfelelően az mutatkozott, hogy ez az idő növekedett, amikor tevékenységéért fizettek az embernek, és ismét lecsökkent, amikor a tevékenység újra ingyenessé vált. Ami azonban nem a várakozásoknak megfelelően alakult, az az a tény volt, hogy a tevékenységre fordított idő ilyenkor messze a kiinduló érték alá csökkent. Magyarazattal a PÖ-effektus összefüggései szolgálhatnak: az ingyenes tevékenységre eredetileg az készíthetett, hogy a tevékenység önmagában volt szórakoztató; később a fizetség ebből a szórakozásból munkát csinált; s a

s ezért nem dönthető el róla, hogy milyen minőségben kell vele számolni: úgy-e, mint aminek élvezete társul a fogyasztásához, vagy pedig úgy, mint elfogyasztott szabadidővel, ami ellentételezi a fogyasztást.

Scitovsky a munka nyújtotta kielégülésről

Scitovsky ezzel az összefüggéssel kapcsolatosan egyebek között egy előadásában a következőket mondta: „Engem majd megfizetnek ezért az előadásért, mert kielégülést nyújt a közönségnek, de őszintén szólva én [is] élvezem, hogy előadok, és nem is fogadtam volna el ide a meghívást, ha ez másképp lenne. Mármint a kielégülés, amelyet az nyújt nekem, hogy előadok, része a fizetségnek, amelyet az általam nyújtott szolgáltatásért kapok. Gazdasági tevékenységből származó kielégülés ez, s mégsem sorolják a gazdasági jólét tényezői közé, nem szerepel a nemzeti termékre vonatkozó számításokban [...]. Holott én nem vagyok holmi kivételes lény: sok ember van, akit munkájának végzése kielégüléshez juttat”, bár a „statisztikai adatok nagy mennyisége és sokfélesége tanúsítja, hogy a különböző foglalkozási ágak és különböző embercsoportok számára a munkavégzés által nyújtott marginális kielégülés igen különböző, méghozzá nemcsak mértékét, hanem előjelét tekintve is: egyesek számára munkájuk végzésével marginális haszon jár, mások számára pedig marginális haszonvesztés”.¹³⁹

Scitovsky: Marx a munka nyújtotta kielégülésről

Amihez még ezt teszi hozzá Scitovsky: „Egyetlen közgazdát tudnék említeni, aki nem hagyta figyelmen kívül ezt a kielégülést, hanem a gazdasági jólét szerves részeként kezelte azt, és ez Marx Károly volt. Amint tudják, Marx sokat foglalkozott az elidegenedéssel, amin elsősorban azokat a munka természetében és feltételeiben bekövetkező változásokat értette, amelyek elveszik e tevékenység örömét, mindennapi robottá változtatják azt, amelyet kizárólag a fizetségért végez az ember.”¹⁴⁰ S a gondolatmenetet enyhe gúnyt sugalló kérdéssel fejezi be: „Csak nem az a hangsúly, amelyet Marx fektetett e tárgyra, készíti a modern közgazdaságtant, hogy oly tökéletesen figyelmen kívül hagyja azt?”¹⁴¹

Az a munka, mely több fizetséget biztosít, egyúttal több örömet is ad

Holott az összefüggés tekintetbevétele érdekes tendenciák megfigyelésére ad módot. Pl. arra, hogy a jobban megfizetett tevékenység egyszerűen olyan, amely több élvezetet is nyújt annak, aki végzi.¹⁴² Erre Scitovsky olyan jelekből következtet, hogy önként a magasabb jövedelmű csoport több munkára vállalkozik fizetés nélkül, mint az, amelyiknek alacsonyabb a jövedelme; hogy az előbbihez tartozó személyeknek még az sem mérsékli igazán a munkakedvét, hogy a többletmunka jövedelmére kivetett adó majdnem elkobzással ér fel; hogy az alacsonyabb jövedelmű csoport munkahete egyre rövidül, és ezen belül is növekszik a hiányzások száma, míg a magasán fizetett munkánál e jelenségek egyike sem figyelhető meg.

Akinek a munka több örömet ad, annak a szabad idő is több örömet ad

Amihez azután még azt a megfigyelést teszi hozzá, hogy „azok, akik a munkájukat szeretik, több kielégülést találnak szabadidejükben is, mint azok, akik számára a munka mindennapi robot. Akik a munkájukat élvezik, szabadidejüket még jobban élvezik, míg, akik számára a munka csak teher, a szabadidő mindössze kisebb teher”.¹⁴³ Mindebből pedig arra következtet, hogy (legalábbis) a mai amerikai társadalomban az egyenlőtlenség még nagyobb fokú, mint azt pusztán a pénzvagyom és a pénzjövedelem eloszlása alapján számítani lehetne: ilyen számításoknál ugyanis általában az a feltételezés, hogy ezt az eloszlást az élet más előnyeinek eloszlása részben kompenzálhatja.

Folyt. az előző oldalról:

harmadik szakaszban a kísérleti személy kevésbé volt hajlandó a tevékenységet munkaként ingyen végezni, mint korábban ugyanazt a tevékenységet szórakozásként üzni.

¹³⁹ Scitovsky, 1986; 17-18. oldal.

¹⁴⁰ A marxista József Attila 1934-ben írott *Bérmunkás-balladája* az ilyen munkáról szól, amelyben – tekintet nélkül a munka konkrét tartalmára – „bérünk van, nincsen örömünk”.

¹⁴¹ Scitovsky: *Id. mű*, 17-18. oldal.

¹⁴² Scitovsky itt arra a kérdőíves felmérésre hivatkozik, amelyben Sheppard és Herrick (1972) magas korrelációt találtak amerikai munkásoknak a munkával és az étellel szembeni attitűdjében.

¹⁴³ Scitovsky: *Id. mű*, 31. oldal.

Mitől függ mármost, hogy a munkavégzés kielégülést jelent-e vagy terhet? A gazdaságpszichológia különböző elméleteket próbált e kérdés megválaszolására alkalmazni.

Így Maslow (1954) elméletét, amely szerint az emberi szükségletek hierarchikusan öt szintbe szerveződnek oly módon, hogy a magasabb rendű szükségletek csak akkor érintenék a viselkedést, amikor valamennyi állítólag alacsonyabb rendű szükséglet már kielégült. A szükségletek legalsó szintjét a fiziológiai szükségletek képviselnék, amelyek táplálékra, vízre, kedvező hőmérsékletre, szexre és más hasonlókra irányulnak. Erre épülnének rá a biztonságos környezeti feltételek iránti szükségletek. A szükségletek harmadik szintje a személy szociális viszonyaira irányul: arra, hogy szeressék az embert, hogy kortársai elfogadják, arra, hogy valamilyen társadalmi csoporthoz tartozhassék. A negyedik szint szükségletei az ember szociális státuszára irányulnak, a figyelemre, elismerésre, megbecsülésre, amit másoktól kaphat. Végül a szükségletek legmagasabb szintje az lenne, amely az önmegvalósításra, az egyén lehetőségeinek minél teljesebb kifejtésére irányul.

A munkavégzésre vonatkoztatva Maslow elmélete szerint a legvégső soron az ember azért dolgozik, hogy fiziológiai szükségleteit kielégüléshez segítse. Ezen a szinten a munka instrumentális szerepet játszik a szükséglet-kielégítésben. Ha (vagy amikor) fiziológiai szükségleteink kielégítéséhez már nincs szükség (további) munkavégzésre, akkor ennek a biztonság lesz a célja. Ez a szükséglet is kielégülvén, az emberek azért fognak dolgozni, hogy ezáltal olyan társaságba kerüljenek, amely befogadja őket. Még magasabb rendű lesz az a munka, amellyel elismerést akarunk kivívni. S amikor már ezek a – szociális – szükségletek is mind ki vannak elégítve, akkor a további munkavégzést az önmegvalósítás szükséglete fogja motiválni.

Maslow elméletét igen gyakran kritikátlanul idézik, holott bemutatása óta sokan bírálták. A szükségletek öt különböző szintjét sem empirikus vizsgálatokban nem sikerült azonosítani, sem pedig a létezésére vonatkozó feltevést elméletileg igazolni. Legfeljebb két szint volt elkülöníthető: a biológiai és a szociológiai szükségletek szintje. ám ezekre nézve sem volt megállapítható olyan viszony, mely szerint az alacsonyabb rendűnek a kielégítése aktualizálná a magasabb rendűt.

Murray (1938) elmélete szerint az embernél megfigyelhetők lennének olyan szükségletek, mint az, amely arra irányul, hogy teljesítményt érjen el [need for achievement], hogy szociálisan befogadják [need for affiliation], vagy az autonómia szükséglete, a hatalomé, az agresszióé stb. Ezeket a szükségleteket az ember tanulja, s azok környezeti hatásra aktualizálódnak. McClelland (1961) szerint az ilyen szükségletek fontos szerepet játszhatnak az ember gazdasági viselkedésében, így a teljesítményszükséglet például a vállalkozói magatartásban. Ugyanez hajtóereje lehet a munkának is.

Az emberi szükségletek öt szintbe szerveződnek?

A munkavégzés motivációjának öt szintje – Maslow elmélete szerint

Maslow elméletének kritikája

Teljesítményszükséglet

Aki ingyen is dolgozik, annak teljesítményszükséglete van

Murray elmélete nem általános pszichológiai összefüggéseket állapít meg, amelyeknél fogva meghatározott feltételek mellett bárki magas teljesítményre törekedne, hanem személyiségvonásokat. Ennek megfelelően inkább arra alkalmas, hogy olyan személyről, akiről megállapítható, hogy képes minden külső készítés nélkül is órákon át elmélyülten dolgozni, az elmélet alapján azt a *post hoc* következtetést vonják le, hogy az illetőnek erős a teljesítményszükséglete, semmint hogy az elméletből kiindulva előzetes prognózist készítsenek valakinek a várható gazdasági magatartásáról, egyebek között munkavégzéséről.

A behaviorizmus álláspontja

További elméletek egyáltalán nem tartják fontosnak, hogy a munkavégzést bármilyen előzetesen adott szükségletből származtassuk. A behaviorizmusnak az előzőekben¹⁴⁴ bemutatott elmélete szerint egy viselkedési aktus sorsát előre nem kiszámítható megerősítések döntik el utólag: ha a megerősítés pozitív (jutalom), akkor az aktusra a továbbiakban újra meg újra sort kerít az ember (akárcsak az állat) – ha a megerősítés negatív (büntetés), akkor az aktust a továbbiakban kerülni fogja. Ennek értelmében a munkáért való fizetség pozitív megerősítés, amelynek hatásával állítólag a legpontosabban lehet szabályozni, hogy a munkavégzés teljesítményének milyen mennyiségi és minőségi jellemzőit tanulja meg az ember.

Az ún. ösztönző bérezés

Az ún. ösztönző bérezéssel kapcsolatosan a tervutasítás rendszerére épült ún. szocialista társadalmak reformkísérletei során elterjedt az a nézet, hogy ha az emberek teljesítményük szerint díjazták, akkor képességeik szerint fognak teljesíteni. Mármost ha ezzel kapcsolatosan eltekintenénk is azoktól a megfontolásoktól, amelyek kétségeket kell, hogy támasszanak a teljesítmények összemérhetőségével szemben, akkor is érvényben vannak a behaviorizmussal szemben álló alternatív pszichológiáknak (a kognitívizmusnak, a szociálpszichológiának és a pszichoanalízisnek) azok a fentebb bemutatott gondolatmenetei¹⁴⁵, amelyek más összefüggések tekintetbe vétele alapján arra engednek következtetni, hogy az „adekvát” teljesítménybérezésnek „inadekvát” hatása is lehet.

Amikor a teljesítménybérezés hatása a teljesítmény kerülése

Ilyen hatás következik be, például akkor, amikor valaki azért (vagy azért is) produkálja egy személy, csoport vagy szervezet számára a kiváló teljesítményt, mert ezáltal az illetőhöz való tartozását akarja nyilvánítani. Ha erre válaszul teljesítményarányos fizetséget kap, akkor ezzel a teljesítmény címzettje azt nyilvánítja, hogy ők ketten nem tartoznak egymáshoz, közöttük viszonyt csak a piac létesít. Ennél az ellentétnél fogva ilyen esetben a fizetségnek a tényleges hatása nagy valószínűséggel az lesz, hogy az ember a jövőben kerülni fogja hasonló teljesítmény megismétlését.

A munka szociális motivációja

A tervutasítás rendszerére épült gazdasági-társadalmi rendszerek, amelyek korábban emberek „megtervezett” összetartozását és ennek tevékenységben (egyebek között társadalmi munkában) való megnyilvánítását ugyancsak utasításban írták elő, létezésük kezdeti időszakát leszámítva nem tudtak mit kezdeni a munka szociális motivációjával, amelyet piacon kívüli összefüggések határoznak meg, de éppolyan spontán módon, mint ahogyan „láthatatlan kézzel” a piac szabályoz.

A munka manifeszt és latens funkciói

Jahoda (1979) elmélete a szükséglet-kielégítés tekintetében megkülönbözteti egymástól a munka manifeszt és latens funkcióit. A manifeszt funkció olyan szükségletekkel kapcsolatos, amelyek kielégítetlensége a munkatevékenységet kiváltja, hogy ennek révén kielégüljön: ilyen funkciója a munkának például a fizetség. A latens funkció ezzel szemben olyan

¹⁴⁴ Lásd 23–26. oldalon.

¹⁴⁵ Lásd 27–39. oldalon.

szükségletekkel függ össze, melyeknek az ember nem okvetlenül van tudatában; ezért kielégületlenségük nem feltétlenül vezeti őt arra, hogy munkaviszonyt létesítsen, ám ha a munkaviszony megszűnik, ez elvezet a kérdéses szükségletek kielégületlenségéhez. A munkának Jahoda szerint legalább öt latens funkciója van: módot nyújt az egyénnek, hogy tevékenységet végezzen; strukturálja az időt; rendszeres kapcsolattartást és tapasztalatcserét biztosít; olyan célokkal teremt közösséget, amelyek túlhaladják az egyén perspektíváját; és státuszt ad a személynek.

A munkanélküliség gazdaságpszichológiája

Jahoda elmélete különösen a munkanélküliség pszichikus hatásainak vizsgálatában bizonyult használhatónak. A tények, melyeket egy elméletnek itt magyaráznia kell, azt mutatják, hogy a munkanélkülivé válásnak – különösen középkorú munkanélkülieknél – súlyos mentálhigiénés következményei lehetnek: növekvő szorongás, csökkenő képesség a figyelem koncentrálására, depresszió, általános apátia. Megfigyelték, hogy a munkahelyüket elvesztett emberek élményének és magatartásának időbeli szekvenciája ugyanolyan, mint az embert érő akármilyen nagy veszteségélmény esetén: az első időkben szenvedélyesen elkövetnek mindent – a legkisebb reményt (vagy még azt sem) nyújtó és a legvadabb ötletből fakadó próbálkozásig, – hogy visszanyerjék, amit elvesztettek, majd bekövetkezik a reményvesztett passzivitás, a depresszió időszaka. E forgatókönyvnél fogva megállapítható, hogy minél régebben munkanélküli valaki, annál kisebb a valószínűsége, hogy új munkát talál.

A munkanélkülivé válásnak súlyos mentálhigiénés következményei lehetnek

...s a nyugdíjaztatásnak szintén

Hasonló összefüggések érvényesek a munkának arra az elvesztésére is, amely nyugdíjaztatás következtében áll elő. Egy vizsgálatban a megkérdezetteknek a magánélet nagy stresszhatású történéseit kellett minősíteni, és egy 100-fokozatú skálán, ahol a (szeretett) házastárs halála 100-as értéket kapott, a nyugdíjaztatás értéke 45, a munkanélkülivé válásé pedig 47 volt.

A nyugdíjaztatást a biológiai kényszerűség elkerülhetetlenné teszi, így ott csak annyit lehet (és érdemes is) tenni, hogy a következményekkel számoljanak, ellensúlyozásukról gondoskodjanak *hasznos* és *magas presztízsű* elfoglaltság szervezésével számukra.¹⁴⁶ A munkanélküliség bevezetése, azonban elkerülhető lett volna Magyarországon. A struktúraváltást és a vele járó kényszerű munkakör-, sőt gyakran szakmaváltást meg lehetett volna oldani anélkül, hogy az átmenet időszakára a

A munkanélküliség alternatívája

¹⁴⁶ Franciaországban például egyebek között annak a lehetőségnek az intézményesítésével sikerült hasznos és magas presztízsű elfoglaltságot találni a „troisième âge” (harmadik életkor) képviselőinek, hogy teljes jogú hallgatóként látogathatják az egyetemeket, a teljes jogba beleértve a diploma megszerzésének, tehát a diplomás minősítés elnyerésének a lehetőségét is.

munkást munkanélkülivé minősítették volna, ha – gazdaságpszichológiai megfontolások közvetítésével – felismerték volna, hogy e minősülés következményeinek *gazdasági* kára több mint egy alternatív megoldás költségei. Az alternatív megoldást egyebek között az tette volna lehetővé, hogy Magyarországon a munkabérek a fejlett ipari országokénál jóval alacsonyabb hányadát képviselték a termelési költségeknek, s így lehetséges lett volna ennek teljes összegű kifizetése egy olyan időszakra, amely alatt az a dolgozó, akinek *munkahelye*, nem pedig *munkavégzése* vált feleslegessé, nem munkanélkülivé minősült volna, hanem olyanná, aki rendelkezési állományban van, s a rendelkezés a folyósított munkabér fejében a szakmai továbbképzést írja elő.

Az alternatíva akadálya: egy konzervatív mentalitás

Minthogy a magyar nemzetgazdaság struktúrájában a munkanélküliségnek újra megjelenésének pillanatában nem volt mereven rögződött helye, sőt a teljes foglalkoztatásnak volt, ezért egy alternatív megoldás választását gyaníthatóan nem strukturális, hanem szemléleti tényezők akadályozták. Ezek természetének megismeréséhez vélhetően közelebb vitt volna, pl. egy olyan vizsgálat megismétlése magyarországi népelességen, mint amelyben NagyBritanniában konzervatív, illetve munkáspárti szavazókat kérdeztek a munkanélküliség általuk vélt okai felől. A megkérdezettek közül a munkáspárti beállítottságúak olyan okokat jelöltek meg, mint a kormány politikája, az iparirányítás inkompetenciája miatt előforduló tervezési hibák, a szakszervezetek gyengesége, ami miatt ezek nem harcolnak kellő energiával a munkahelyek megtartásáért. Ezzel szemben a konzervatív beállítottságúak az előző (munkáspárti) kormány politikája mellett olyan okokra hivatkoztak, mint hogy a munkanélküliek nem is akarnak dolgozni, mert több pénzhez jutnak a munkanélküli segélyből, meg hogy a munkanélküliek lusták, nem iparkodnak, képzettségi és szakképzettségi színvonaluk alacsony. Ehhez még másfelől hozzáteszik, hogy az automatizálásnak a munkanélküliség az ára, hivatkoznak a nemzetközi méretű recesszióra és inflációra, vagy a munkanélkülivé vált személyek balszerencséjének tulajdonítják e szerencsétlen fejleményt.

A munkanélküliségről való fogalmunk a 19. századból való

A munkanélküliségről való fogalmunk a 19. századból való. E fogalom szerint a munkanélküliséget úgy tekintjük, mint ami, bár roppant kellemetlen állapot, ha véget ér, az ember ott folytathatja normális munkás életét, ahol korábban abbahagyta. A szakképzetlen munkaerő, mialatt nem foglalkoztatják, semmivel sem lesz szakképzetlenebb, ez a jószág az alkalmazás szüneteltetése alatt nem veszít értékéből, minthogy nincs minek elvesznie. Amennyiben egyes munkanélküliek személyükben mégis *irreverzibilisen megrongálódnak* – például a nyomorba belepusztulnak, vagy gyógyíthatatlan módon belebetegszenek, esetleg bűnözővé lesznek s vagy az igazságszolgáltatás, vagy a konkurens banda vonja ki őket a munkaerő-tartalékok köréből, a gazdaságot nem érte károsodás: a munkaerő *vadon termett*, ha szükség volt rá, bármikor rendelkezésre állt a kellő tartalék, ezért gazdaságilag ésszerűtlen lett volna biztonságos tárolására költséget fordítani.

A munkaerő pénzbe kerül, és a munkanélkülínél lebomlik

Mára azonban mindkét feltétel megváltozott: 1., a munkaerő előállítása pénzbe kerül; 2., a kiképezett munkaerő, ha hordozója munkanélkülivé lesz, lebomlik.

Ez utóbbi olyan fejlemény, amely csak kisebb részben ered abból az általános összefüggésből, hogy a tanulóval szerzett vagy tökéletesített képesség, ha nem gyakorolják, elfelejtődik.

Persze, ez az összefüggés is érvényre jut, hiszen Magyarországon, pl. 1994-ben a munkaerő **10,4 százalékat** kitevő munkanélkülieknek **41 %-a** egy évnél hosszabb időt tölt munka nélkül¹⁴⁷. Egy évnél hosszabb időre való kiesés a gyakorlatból még akkor is szétzilálná a készségeket, amelyek a még el nem vesztett munka éve alatt kicsiszolódtak, ha történetesen nem munkanélküli-segélyen töltené az ember, hanem akár világ körüli kéjutazáson, ahová holmi milliomos nagybácsi fizette be. Még inkább ez a helyzet olyankor, amikor a munkanélküliség pályakezdeket súlyt, akiknek megszerzett szaktudását még nem tudta megrögzíteni az alkalmazás mindennapi gyakorlata. S kiváltképpen szétzilálja a készségeket, ha gondtalanság helyett gondok kísérik a semmittevést: a lakosság legszegényebb ötödébe a munkanélkülieknek majdnem kétötöde tartozik. Gazdaságpszichológusok számos vizsgálatot végeztek olyan országokban, ahol a szakszervezetek rég kivívták, hogy a segély összegét automatikusan igazítsák az eltartandók számára tekintettel aznap számított *társadalmi létminimumhoz*. Ilyen országok munkanélkülijei is arra a kérdésre, hogy miben szenvednek a leginkább hiányt, első helyen a pénz említik.

A munka elvesztését azonban nem csak ezért sorolják az emberek a magánélet olyan nagy stresszhatású történései közé, amilyen például egy szeretett társ halála. Nemcsak ezért van, hogy a munkanélkülivé válásnak súlyos mentálhigiénés következményeit állapítják meg a vizsgálatok: növekvő szorongást, csökkenő képességet a figyelem koncentrálására, depressziót, általános apátiát (különösen középkorú munkanélkülieknél, ahová különben ma Magyarországon a munkanélküliek 40%-a tartozik).

A fizetés elvesztésén kívül, amellyel a mai Magyarországon a legtöbb ember számára az emberhez méltó létezés fenntartásának a lehetősége vesz el, magának a munkának az elvesztése, amely tevékenységgel durván számítva életünk egynegyedét töltjük; a ritmusnak az elvesztése, amelyet napjainkba, heteinkbe, hónapjainkba és éveinkbe a munkavégzés vitt; a rendszeres kapcsolat elvesztése azokkal, akikkel az együttes munka hozott össze (s kiváltképp, mivel sokunknál a munkahelyi kapcsolatokon kívül a többi családon kívüli kapcsolat már korábban kikopott az életünkből); az elidegenedés a múltól, amelynek létrehozásában vagy fenntartásában a legtöbben csak a munka elvesztésével ébredünk rá, hogy addig részt vettünk – mindez együttesen eredményezi azt, hogy *az ember elveszti a maga társadalmi személyazonosságát* is, és ha nagy sokára talál is munkát, az lesz az állandósuló érzése, hogy ő „már nem a régi”.

A következő fejezet azokkal az összefüggésekkel foglalkozik majd, amelyeknél fogva a társadalom gazdasági életében bekövetkező fejlemények és az egyén gazdasági tevékenysége között éppen ez az ilyenkor leépülő faktor, az egyén társadalmi azonossága közvetít. Másfelől látni fogjuk, hogy a szociális identitás közvetíti annak társadalmi hatását is, hogy meghatározott gazdasági vonatkozású tevékenységet nem folytat az egyén. Így ez a közvetítője azoknak a pusztító tendenciáknak is, amelyekkel a munka elvesztése, a munkanélküliség jár együtt.

A kéjutazó munkanélküli és a nyomorgó

A mentálhigiénés következmények

Az új munkát találó munkanélküli „már nem a régi”

A szociális identitás közvetíti annak a hatását is, hogy egy tevékenységet nem folytatunk

¹⁴⁷ Az ENSz EGB adatát idézi Szamuely (1995, 11–12. oldal.), aki rámutat, hogy a Magyar Háztartási Panel 1994. tavaszi megfigyelése ennél magasabb arányt, **52 %-ot** mutatott ki, amelynél a munkanélküliség átlagos időtartama **71 hét**, azaz **16 és fél hónap** volt.

Ellenőrző kérdések

1., Hogyan változik a jelenbeli ráfordításból (**P**) kivitelezett jövőbeli kibocsátás (**F**) értéke az esedékességi idejének változásakor?

2., Ha **F** esedékességi ideje azzal az időponttal, amelyben **P**-t eszközlik, hogyan alakul az elvárt **F/P**

a., a marginális paradigma,

b., az újszülött paradigmája,

c., az öreg hölgy meglátogatott szeretőjének paradigmája, illetve

d., a jó vég paradigmája szerint?

3., Hogyan motiválja a munkavégzést a SEASz?

4., Hogyan közvetíti a munkanélküliség mentálhigiénés hatását a szociális identitás?

A beszerző magatartás: vásárlás és igényjog- érvényesítés

A vásárló választásai

A gazdaságpszichológián belül talán a vásárlásnak a leggazdagabb a szakirodalma.¹⁴⁸ Ezt bizonyos értelemben magyarázza, hogy a gazdasági történésbe itt kapcsolódik be a legnyilvánvalóbban a pszichológiai tényező, ti. a *választás*¹⁴⁹: „Bármilyen árucikk beszerzése úgy írható le, mint egy választási sorozatnak a betetőzése. A vevőnek választania kell, hogy 1. vásároljon-e egyáltalán egy bizonyos árucikket; 2. melyik vásárló központot keresse fel; 3. melyik üzletbe lépjen be; és 4. mennyit vásároljon a kérdéses áruféleségből” – olvassuk egy gazdaságpszichológiai kézikönyvben, amelynek szerzői mindjárt így folytatják: „Nem kell okvetlenül azt gondolnunk, hogy a vásárló tudatosan ejti meg mindegyik választási aktust”, mert „a felsorolt lépések mindegyikében van választás abban az értelemben, hogy a cselekvésnek alternatív lefolyásai lehetségesek”, és a választásnak, úgy tekintik, már az elégséges kritériuma, hogy végül „inkább az egyik dolog lesz téve, mint egy másik”¹⁵⁰. Emellett nem okvetlenül szükséges, hogy a felsorolt választási lépések mindegyike minden vásárlásnál jelen legyen: az ember előzetes vásárlási szándék nélkül is betévedhet egy üzletbe, és ha már ott van, megpillantván egy árucikket, hirtelen a megvásárlása mellett dönthet, még akkor is, ha előzetesen semmi efféle szándéka sem volt.

Az az áru fajta, amelynek vásárlása nem szokott impulzív aktusként, előzetes vásárlási szándék nélkül végbemenni: a tartós fogyasztási cikk.

¹⁴⁸ Lásd például Nicosia, 1966; Howard és Sheth, 1969; Engel és Blackwell, 1982.

¹⁴⁹ Ez és a továbbiak a *vevők piaca* által definiált viszonyokra érvényesek, ahol a vevő választja meg az árut, amelyet pénzéért vásárol. Merőben más viszonyok érvényesülnek az *eladók piacán* ahol az áru választja meg a vevőt, akinek jut belőle.

A vevők piacán a kérdés: *Mivel lehet rávenni a vevőt arra, hogy az én árumért adja a pénzét, ne máséért?* Az eladók piacán viszont ez: *Mivel lehet rávenni az eladót arra, hogy az én pénzemért adja az áruját, ne máséért?* A két kérdés csak látszólag szimmetrikus. Aszimmetrikussá az a tény teszi őket, hogy egyikünk áruja lényegesen nagyobb mértékben különbözhet a másikunkétól, mint amennyire a pénzünk különbözik.

Addig is, amíg az eladók piacán folyó beszerzések gazdaságpszichológiai vizsgálata várat magára, az olvasó Kornai (1980) könyvét hívhatja segítségül az eligazodáshoz, ha nem hiszi, hogy az ún. szocializmus letűntével az eladók piaca végképp a múltba tűnt volna.

¹⁵⁰ Lea et al., 1987; 172-173. oldal.

A tartós fogyasztási cikk

A vásárlások három típusa

A lakossági vásárlásokon belül meg szokták különböztetni azokat, melyek *fogyó javak* beszerzésére, amelyek *szolgáltatások* igénybevételére, és amelyek *tartós fogyasztási cikkek* megvásárlására irányulnak.

Fogyó javak és szükségletek

Az elsőnek a motívumait többnyire az ember állítólag eleve adott szükségleteiből próbálják származtatni.¹⁵¹

Szolgáltatások és csábítás

A másodiknál tekintetbe kell venni, hogy a szolgáltatást kínáló nagyobb mértékben próbál keresletet kelteni, mint ez a szolgáltatás vevőjének „természetes” szükségleteiből magától adódna, ezért a szolgáltatásnak nagyobb vagy kisebb súllyal, de mindenkor (és nem csupán annak a bizonyos ősi szolgáltatásnak az esetében) szerves része a csábítás.

Megfeleltethető-e szükséglet a tartós fogyasztási cikkeknek?

A harmadiknak, a tartós fogyasztási cikkeknek a tekintetében pedig kérdéses, hogy mennyiben beszélhetünk egyáltalán szükségletekről. Mondhatjuk-e, hogy az embernek autószükséglete, mosógépszükséglete, képmagnószükséglete, személyszámítógép-szükséglete van, mint ahogy van kenyérszükséglete vagy cipőszükséglete? S ha közvetetten beszélhetnénk is olyan szükségletekről, amelyek kielégítéséhez eszközül szolgálhat az autó, a mosógép, a képmagnó, a személyi számítógép, vajon magyarázhatjuk-e ezekből a szükségletekből, hogy miért éppen *most* válnak ezek a vásárlás motívumává, nem pedig tavaly vagy jövőre, mint ahogyan egy „kenyérszükséglet”, vagy egy „cipőszükséglet” megközelítő magyarázatot nyújthat a kielégítéséhez vezethető vásárlás időzítésére?

A tartós fogyasztási cikk rendszeres használata

Ahhoz, hogy valamiféle szükségletfogalom egyáltalán értelmezhető legyen a tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatosan, elengedhetetlen, hogy ezek beépültek legyenek a mindennapi élet ciklusaiba: ha az embernek már van autója, mosógépe, képmagnója, személyi számítógépe, és ezek *rendszeres* használatuk során elkoptak vagy tönkrementek, akkor e rendszeres használat során az embernek tényleg szüksége támad e használati tárgyakra, nélkülük a mindennapi élet ciklusainak lefutása olyasféle károsodást szenvedhet, mintha „valódi” szükséglet maradt volna kielégítetlenül.

Az első vásárlás motívuma

A szükségletelmélet azonban még megközelítően sem tudja magyarázni azokat a motívumokat, amelyek szerint valaki első ízben vásárol magának autót vagy mosógépet, képmagnót vagy személyi számítógépet; egyáltalán, amikor a mindennapi reprodukció ciklusai után a jövedelmének esetleg még rendelkezésére álló részét belátása szerint költi el. Katona (1975) kutatásaiból tudjuk, hogy a vásárlás időzítését ilyenkor bármiféle „szükség”

¹⁵¹ Hogy a gazdaságpszichológiai motívumoknak a szükségletekből való eredeztetése már eleve milyen problémákat vet fel, erre vonatkozóan lásd a 16–20. oldalt.

érzésénél sokkal erősebben motiválta, hogy a vásárlók úgy érezték, hogy „az idők most kedveznek” az ilyen vásárlásnak.

Katona abból a megállapításból kiindulva folytatta a II. világháborút követően három évtizeden át gazdaságpszichológiai vizsgálatait, hogy „a gazdaság stabilitásának hiánya még mindig Amerika egyik legnyomasztóbb problémája”. Ezért aztán másokkal együtt azt találta, hogy azok az időszakok, amelyekben (mint az 50-es, majd ismét a 60-as években) „létezett egy meglehetősen általános egyetértés arra vonatkozóan, hogy a depressziók, sőt még a recessziók is a múltba tűntek”, váltogatták egymást olyanokkal, amikor (1958-ban, majd megint 1970-ben) a munkanélküliség meredek növekedése és egy gyors infláció a jövedelmek gyors csökkenésével „emberek millióinál okozott rossz közérzetet és szorongást”¹⁵².

Márpedig a bizonytalanság kiváltotta szorongás olyan gazdasági magatartáshoz vezethet, mely tovább növelheti a gazdaság stabilitásának hiányát. Ezért különösen fontos, hogy erre a gazdasági magatartásra vonatkozóan megbízható prognózisokat lehessen készíteni, amelyeknek, hogy megbízhatóak legyenek, a kormány és a vállalatok magatartásán kívül előre kell tudniok jelezni a háztartások magatartását is.

Katona módszertanilag rámutat, hogy itt a prognosztizálás csak igen korlátozottan alkalmazhatja a múltbeli tendencia jövőbe való kivetítésének a módszerét, minthogy a jövőbe látásnak itt a gazdasági tevékenység ciklikus jellegére vonatkozóan kell érvényesülnie, tehát épp azt kell megállapítania, meddig marad érvényben, és mikor fordul a visszajára az addig érvényesült irányzat.

A múltban például érvényesülhetett a *homo economicus*-nak az az irányzata, mely szerint az áremelkedésre a vásárlók magatartása a kereslet csökkenésével válaszol. A prognosztizálásnak azonban azt a pillanatot kellene előre látnia, amikor ez tömeges méretekben átvált az inflációs stratégiára, amely mellett az áremelkedés a kereslet növekedését váltja ki, mert a vásárló olyan jelzéseként értékeli, hogy „az árak növekedni kezdenek”.

Ugyanezért nem tartja Katona alkalmazhatónak azokat a megállapításokat sem, amelyeket a pszichológia tesz tartós tendenciákra vonatkozóan: „Sem az Ödipusz-komplexumtól, sem a szigorú, illetve az engedékeny szülők által a gyermekkorban alkalmazott neveléstől nem várható, hogy hozzájáruljon annak a változásnak a magyarázatához, amely, mondjuk, az 1928-as gazdasági virágzás és az 1930-as depresszió között az emberek érzéseiben bekövetkezett.”¹⁵³

A háztartások magatartásának előrejelzésére vonatkozólag mármost Katona kulcsfontosságúnak tekinti a tartós fogyasztási cikkek vásárlásával kapcsolatos attitűdök vizsgálatát. Emlékeztet rá, hogy Keynes (1936) olyan függvény szerint értelmezte a fogyasztást, amely nem foglalt magába ilyesmit, sőt semmilyen pszichikus mutatót nem vett számításba. Jóllehet „pszichológiai alaptörvénynek” nevezi e *fogyasztási hajlandóságot* (propensity to consume) meghatározó függvényt, ez csak annyit állapít meg, hogy az ember hajlamos

Optimista és pesszimista időszakok váltakozása

Megbízható prognózisok és a háztartások magatartása

A múltbeli tendencia kivetítése a jövőbe

A váltás megragadása

A pszichoanalízis képtelensége a váltás megragadására

Keynes: a fogyasztási hajlandóság a jövedelemmel együtt változik, de kisebb mértékben...

¹⁵² Katona, 1975; 61. oldal.

¹⁵³ *Id. mű*, 72. oldal.

arra, hogy növelje a fogyasztását, amikor a jövedelme növekszik, de kisebb mértékben, mint amilyen a jövedelmének növekedéséé – ami eközben abszolút értékben is, meg a növekvő jövedelemhez viszonyítva is növekszik, az a megtakarítás.

...a megtakarítási hajlandóság pedig szintén, de nagyobb mértékben

Például aki **5000** forintos jövedelmének **100%**-át kénytelen elfogyasztani, az jövedelmének esetleges megduplázódásakor a fogyasztását is növeli, de például csak annyira, hogy az új – **10000** forintos – jövedelemből most **9000** forintot, az egésznek tehát **90%**-ra csökkent részét fogyasztja el. S ugyanígy az esetleg **15000** forintra növekedett jövedelemből az előzőnél többet, például **12000** forintot költenek fogyasztásra, ami azonban az új jövedelemnek csak kisebb hányadát teszi ki. Eközben a megtakarítás **0** forintról (**0%**) **1000** forintra (**10%**), majd **3000** forintra (**20%**) növekedett.

Ugyanez az összefüggés érvényes Keynes szerint az ellenkező irányban is: a jövedelem csökkenésekor, de ennek arányainál kisebb mértékben, csökken a fogyasztás is és – a csökkenés arányainál nagyobb mértékben – a megtakarítás is.

Katona: e Keynes-féle „pszichológiai alaptörvény”-ből kimarad a pszichológia

Amennyiben Keynesnek mindebben igaza van, annyiban jöllehet „pszichológiai alaptörvény”-ről beszél vele kapcsolatosan – nincs szükség arra, hogy pszichológiai közvetítő tényezőkre tekintettel legyünk: ha valaki jövedelmének növekedésekor kevesebbet fogyasztana, mint ezt megelőzően, vagy ha valaki a fogyasztását átlagosan nagyobb mértékben növelné, mint a jövedelmének növekedését átlagosan jellemző arány, ez olyan „nem normális” egyedi eset lenne, amelyet bőségesen ellensúlyozna azoknak a nagy száma, akik a „normális”, vagyis a kérdéses „pszichológiai alaptörvény”-nek megfelelő viselkedést még el is túlozzák, így az aggregált jövedelem, illetve az aggregált költségek közötti viszony megfelelné annak, amit egy tisztán gazdaságtani logikával ki lehet számítani.

A tartós fogyasztási cikk vásárlása fogyasztás és megtakarítás egyszerre

Katona mármost elismeri, hogy Keynes ide vonatkozó gondolatmenete száz évvel ezelőtt érvényes lehetett: ekkor a lakossági költségek fogyasztó javak beszerzésére vagy szolgáltatások biztosítására irányultak, amelyek gazdaságpszichológiai „magatartása” lényegesen eltér a megtakarításétól. Rámutat ugyanakkor, hogy a II. világháborút követően a vásárlások jelentős hányadának tárgya tartós fogyasztási cikk, márpedig Katona szerint „ezek a költségek ugyanúgy viselkednek, mint ahogyan ez a megtakarításokról feltételezhető. [Így aztán] a bevétel növekedését, amennyiben nem használják fel szokásszerű kiadásokra, vagy tartós fogyasztási cikkekre, vagy megtakarításra fogják használni [...]”. Másfelől „amikor a bevétel csökken, akkor a szokásszerű kiadásokat nem azonnal igazítják lefelé, így aztán vagy tartós fogyasztási cikkekre, vagy megtakarításra kevesebb pénz marad.”¹⁵⁴ Valójában pontosabb lenne itt az a felismerés, hogy a tartós fogyasztási cikkek beszerzése afféle átmenetet képvisel a szokásszerű vásárlások és a

¹⁵⁴ *Id. mű*, 70. oldal.

megtakarítás között: az előbbiekhöz hasonlóan a megvásárolt jószágot a vásárló használhatja – de az utóbbihoz hasonlóan e jószág befagyaszt vásárlóerőt, amit később esetleg vissza lehet nyerni.

Ily módon nem közömbös, hogy a Keynes-féle „pszichológiai törvény” összefüggései tényleg a szokásszerű vásárlások és a megtakarítás között érvényesülnek-e. Előfordulhat ugyanis, hogy a szokásszerű vásárlások és a megtakarítások volumene esetleg egyszerre csökken, amikor mindkettőnek növekednie kellene, mert a megnövelt bevételeket ezek bármelyikének növelése helyett valamilyen tartós fogyasztási cikk beszerzésére fordítják.¹⁵⁵

Ez utóbbiról mármost Katona azt tételezte fel, hogy a vásárlási hajlandóságot nem a jövedelemben bekövetkező változás határozza meg,¹⁵⁶ hanem e változás szubjektív jelentése. A szubjektív jelentést pedig olyan felmérésekkel szándékozta felderíteni, amelyekben egy reprezentatív mintát arról kérdeztek, mik az egyes személyek érzései saját anyagi helyzetük alakulása felől, valamint az alakulással kapcsolatos rövid, illetve hosszú távú kilátásaik felől. Kísérletek történtek továbbá annak kiderítésére, milyennek látja a megkérdezett saját egyéni gazdasági perspektíváinak tágabb feltételeit a nemzetgazdaság perspektíváiban. Mindezeket követte végül a kérdés, amely azt tudakolta, kedvezőnek találja-e a megkérdezett az időket arra, hogy éppen most vásároljon valamilyen tartós fogyasztási cikket, például autót.

Katona irányításával a Michigani Egyetemen működő kutatóközpont rendszeressé tett felvételeit a 40-es években hathavonként, az 50-es években négyhavonként és az 1960-as években már háromhavonként megismételte. Következtetéseit pedig nem az egyes kérdőívekre kapott válaszokból vonta le, hanem e válaszoknak a felmérések során megfigyelhető jellegzetes időbeli változásaiból. Ezekből Katona szerint sokkal megbízhatóbban lehet előre látni azokat a változásokat, amelyek a tartós fogyasztási cikkek vásárlásában, tehát a költségek és a megtakarítás arányában bekövetkeznek, mint a családok bevételeinek alakulását számon tartva.

A Katona-féle vizsgálatokban tulajdonképpen az adatoknak öt halmazát vetik össze egymással:

1. A háztartás, illetve a háztartást integráló tágabb (például nemzeti) gazdasági egység helyzetének alakulása a közelmúlt rövidebb, illetve hosszabb időszakosa alatt.

A jövedelem-növekedés csökkentheti egyszerre a szokásszerű vásárlásokat és a megtakarításokat is

A vásárlási hajlandóság változása nem a jövedelemváltozástól függ, hanem ennek értelmezésétől

Prognózis nem a válaszokból, hanem ezek változásaiból

A Katona-féle vizsgálatok

¹⁵⁵ Valójában a tartós fogyasztási cikkek beszerzése nemcsak a megtakarítások lassúbb növekedésével vagy éppen csökkenésével járhat együtt, hanem a vásárló éppenséggel vásárlási hitelt is igénybe vehet. Másfelől annak megfontolásához, hogy a szokásszerű vásárlások csökkenhetnek, amikor a bevételek növekedése ezeknek is a növekedését diktálná, érdemes emlékeztetni, hányszor fordul elő (legalábbis nálunk), hogy a nagyobb beszerzést (majd pedig esetleg a beszerzett jószág – például egy autó – fenntartását is) megkoplalják.

¹⁵⁶ Annál is inkább, mert a jövedelem alakulását a Katona korabeli Amerikai Egyesült Államokban intézményesen úgy szabályozták, hogy ez – a kékgallérosoknál és a fehérgallérosoknál egyaránt – nominálisan csak növekvő lehetett.

2. A v[izsgálati] sz[emély]lek becslése erről (válaszuk például olyan kérdésre, mely azt kutatta, hogy a megkérdezettek érzése szerint jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul él-e a családjuk, illetve a nemzet, mint tavaly, illetve mint 5 évvel korábban).

3. A vsz-ek várakozása saját háztartásuk, illetve a tágabb egység gazdasági sorsának további alakulását illetően.

4. Úgy találja-e a megkérdezett, hogy most érdemes tartós fogyasztási cikket, például autót vásárolni?

5. A kérdéses tartós fogyasztási cikk vásárlásának alakulása a vizsgálatot követő időszakban.

Az adathalmazok mindegyikét idősorba rendezve megállapítható, hogy

A. az 1. és a 2. idősor jól korrelál egymással: amikor nőtt azoknak a vsz-eknek az aránya, akik úgy találták, hogy a gazdasági magán-, illetve közállapotok rosszabbak, mint korábban, akkor ezeknek az állapotoknak az objektív mutatói tényleg rosszabbak voltak, mint korábban, s amikor a megkérdezettek növekvő aránya ezzel ellenkező irányú változásokat érzett, akkor a helyzet ténylegesen javult;

B. a 2. és a 3. idősor között nincs korreláció: amikor növekszik azoknak az aránya, akik a gazdasági magán-, illetve közállapotokat rosszabbnak találják, akkor egyszer az állapítható meg, hogy ezt a múltbeli romlást jövőbeli hanyatlás előjeleként értelmezik, máskor meg az a vélekedés kap többséget, hogy az aktuális állapot olyan mélypontot képvisel, ahonnan már csak felfele vezet út; s éppígy a kedvező közelmúltbeli helyzet alakulást is egyszer pesszimista, máskor optimista prognózis kíséri;

C. a 4. idősor nem korrelál a 2.-kal, de – bizonyos feltételek mellett – jól korrelál a 3.-kal: hogy azok aránya növekszik-e, akik úgy érzik, hogy gazdasági sorsuk az utóbbi időben rosszabbra fordult, vagy pedig azoké, akik azt tartják, hogy jobbra, ez nem annyira befolyásolja, hogy vajon csökken-e vagy növekszik azok aránya, akik éppen úgy vélik, érdemes tartós fogyasztási cikket vásárolniok, mint azok arányszámának alakulása, akik a helyzet jövőbeni alakulására nézve pesszimisták, ill. optimisták;

D. végül, az 5. idősor jól korrelál a 4.-kel: ha növekszik azok aránya, akik szerint az adott időpontban érdemes tartós fogyasztási cikket vásárolniok, akkor várható azok arányának a növekedése, akik valamilyen tartós fogyasztási cikket ténylegesen megvásárolnak.

Melyikre legyen szükség?

Melyik tartós fogyasztási cikket választjuk?

Kérdés marad továbbra is, hogy ha az embert nem valamiféle szükséglet sarkallja a tartós fogyasztási cikk beszerzésére, hanem az, hogy úgy érzi, „kedvező idők járnak”, mi dönti el mégis, hogy egyszersmind úgy is érezze: az idők például egy mosogatógép, nem pedig egy mikrohullámú sütő beszerzésére „kedvezőek”?

Nagy számok törvénye és a reagálások nagyfokú egyöntetősége

A tartós fogyasztási cikkek tisztán gazdasági összefüggései iránti érdeklődés (például a marketing részéről) ismét megpróbálhatna elvonatkoztatni az ilyen pszichológiai összefüggésektől, ezúttal is arra hivatkozva, hogy például olyanokkal szemben, akiknek a beszerzési sorrendje ez, kellő számban lesznek majd olyanok is, akiké ettől eltérő, s így a nagy számok törvénye az efféle, tisztán egyéni képződményeket hatástalanítja. A közelebbi vizsgálatban azonban kitűnik, hogy az emberek nagyfokú

egyöntetűséggel reagálnak a gazdasági kihívásokra, még az olyan kihívásra is, hogy tartós fogyasztási cikkek új fajtája jelenik meg a piacon.

A reakció egyöntetűsége természetesen nem homogén, hanem a társadalom tagolódása szerint mintázott. A tényleges mintázatot attól, amely triviálisan kiszámítható (gazdagnak telik rá – szegénynek nem; a fiatal halad a korrallal – az idős maradi; stb.),¹⁵⁷ egyebek mellett elsősorban az téríti el, hogy a fogyasztásbeli hasonlóság, illetve különbség nemcsak következménye társadalmi hasonlóságoknak, illetve különbségeknek, hanem olyan szimbolikai eszköz is, amellyel e társadalmi viszonyokat kontrasztosabbakká vagy, ellenkezőleg, árnyaltabbakká teszik.¹⁵⁸

A gazdagság képessé teheti az embert arra, hogy drága fogyasztási cikket szerezzen be magának, a magas ár megfizetése pedig lehetővé teszi, hogy minőségileg kiváló áruhoz jusson hozzá. Veblen (1979) szerint mármost ez az oksági összefüggés az, amelyre a szimbolikus feldolgozás „rátesz egy lapáttal”, amikor a gazdag ember még drágább fogyasztási cikket vásárol, mint amilyent indokolna a minőséggel kapcsolatos igénye: ha a drága áru megvásárlása jelzi, mennyire gazdag az ember, akkor a túlzottan magas ár megfizetése eltúlzó jelzést ad erről. Veblen *feltűnő fogyasztásnak* (conspicuous consumption) nevezi az ilyen szimbolikus jellegű árubeszerzéseket.

Egyesek mármost „ellen-Veblen-effektus”-ról beszélnek, rámutatva, hogy az ember esetleg olcsóbb árut vesz, mint amilyenre szüksége is és lehetősége is lenne, hogy elkerülje a fitogtatás gyanúját, s ezzel a „feltűnő nem fogyasztással” mintegy fitogtatja, mennyire kerüli a fitogtatást.

A tartós fogyasztási cikkek valamelyik fajtája iránti preferenciáról soha nem lehet kizárni, hogy a következő fejezetben tárgyalandó gazdaságpszichológiai jelenségblokkba illeszkedik, amelyben éppen azért választom, hogy például televíziót vásárolok és nem mást, mert e vásárlással is hasonlóságomat akarom hangsúlyozni azokkal, akik szintén televíziót vásárolnak, vagy különbözőségemet azokkal szemben, akiktől egyébként is különbözni akarok. Ez pedig már nem lehet közömbös gazdasági szempontból, például a kérdéses termék elterjedését meghatározó összefüggések szempontjából.

Amikor a „fogyasztói társadalom” kezdeti időszakában, 1953-ban, Cramer (1962) azt találta, hogy az Egyesült Királyságban pl. mosógép még csak a háztartások 12,5%-ában van, de televízió már 17%-ukban, akkor e gazdasági jelenségnek ugyan

A fogyasztásbeli hasonlóság/különbség nemcsak következménye társadalmi hasonlóságnak/különbségnek, hanem feldolgozása is

Veblen: feltűnő fogyasztás

Ellen-Veblen-effektus

A televízió elterjedésének esete

¹⁵⁷ Az összefüggések nem csak olyan triviálisak lehetnek, mint amit például Stötzel *et al.* vizsgálata kiderített, amikor megállapította, hogy a karórák megjelenésére a piacon a francia népességnek gazdagabb, továbbá városi és 35 éven aluli része pozitív vásárlói magatartással reagált, míg a szegényebb, a falusi és a 65 évesnél idősebb populáció őrizzé zsebóráját vagy órahiányát.

¹⁵⁸ Lásd erről részletesebben „A döntés és az elosztás gazdaságpszichológiai közvetítője: a szociális identitás” című fejezetet s különösen ennek „Szociális kategorizáció” című részét.

pszichológiai magyarázatát adta, de ez a tényezők tulajdonságaival és az általuk elszenvedett, illetve gyakorolt oki hatásokkal operált, nem pedig viszonyaikkal és a viszonyokra épülő szimbolizációval. Eszerint az ember szükségletei, szemben azzal, amit Maslow állít róluk (lásd §§. lap), úgy látszik, olyanok, hogy a szórakozás fontosabb lehet számukra, mint a kényszerű munka csökkentése. Holott esetleg csak annak a hasonlósági viszonyoknak a túlhangsúlyozásáról volt szó, amely egyébként is fennáll azok között, akik megengedhetik maguknak, hogy televíziót vásároljanak.

A képet nézem-e vagy a készüléket

Vagy pedig egy olyan jellegzetes túlhangsúlyozásról, amelynek kapcsán Baudrillard így ír: „[Mindaddig általában] a használónak a televíziós üzenethez, [...] a képhez, mint mass mediumhoz való viszonyát vizsgálták, figyelmen kívül hagyva azt a dimenziót, amelyet maga a tárgy, a televíziós *készülék* képvisel. Márpedig magától értetődő, hogy még mielőtt képek hordozója, egy felvevőhöz címezett üzenet kibocsátója lenne, ez mindenekelőtt [...] egy megvásárolt és birtokolt tárgy. Az az evidencia, hogy az ember a maga kulturális épülésére vagy egyszerűen a képek öröme végett vásárol televíziót, [...] ez kétségtelenül annál inkább csalóka, minél alacsonyabb szintjén vagyunk a társadalmi hierarchiának. Az érdeklődésnél vagy az örömnél, amely gyakran csak arra szolgál, hogy a társadalmi kényszerűséget jóváhagyja, mélyebb szerepet játszik a konformitás és a presztízs indexe, [...] amely előírja a tévé beszerzését (csakúgy, mint a frizsiderét, az autót és a mosógépét). [...] A tévé a közép- (és az alsóbb) osztály szobabelsőiben mindig jól látható, valamilyen piederasztálon trónol, tárgyként összpontosítva magára a figyelmet. Az ember kevésbé csodálkozik azon a 'passzivitáson', amelyet az átlagnéző tanúsít a televízió üzeneteinek tartalmával szemben, ha tekintetbe veszi, hogy e tévéző minden társadalmi aktivitását [...] a tárgy elsajátításába fekteti be – maga a praxis eközben logikusan alakul át passzív kielégüléssé, haszonélvezetté, haszonná és juttatássá, egy végrehajtott társadalmi feladat jutalmává (*reward*). [...] Minthogy a tárgy itt tökéletes, kifizetődőnek kell lennie. [...] Úgy hogy [...] éppen azokban a társadalmi kategóriákban, ahol a tévé-tárgy, mint olyan, e tárgy kommunikációs funkcióján kívül van szakralizálva, történik az, hogy rendszeres, nem szelektív nézést művelnek, minden este nézik a tévét, egymás után a legkülönbözőbb adásokat, műsorkezdéstől műsorzárásig. Minthogy nincs ésszerű gazdaságtana a tárgynak, az ember elszántan veti alá magát egy formális és irracionális gazdaságtani normának, amelynek elve az abszolút használati idő.”¹⁵⁹ Végül is Baudrillard szerint itt arról van szó, hogy „vannak azok, akik számára a tévé tárgy, és vannak azok, akik számára kulturális gyakorlat: ezen a gyökeres ellentétén egy olyan kulturális osztályprivilegium alapszik, amely beilleszkedik egy lényeges szociális osztályprivilegiumba.”¹⁶⁰

A vásárlási szándék és a vásárlás

Ilyen s hasonló összefüggéseken belül születik meg a *vásárlási szándék*. Láttuk fentebb¹⁶¹, hogy a megszületett szándék kvázi-szükségletként működik: olyan belső feszültséget kelt, amelyet csak a szándékolt tevékenység lefuttatásában elnyert kielégülés csillapíthat. Ezért a vásárlási szándékról is azt találták, hogy, ha egyszer előállt, nagy valószínűséggel elvezet a vásárlási aktushoz.

A bevásárlás

A vásárlás annak ellenére a gazdaságpszichológia változatlanul intenzív érdeklődésének a tárgya, hogy a piacgazdaságokban terjed a beszerzésnek az a formája, amely a kereskedelem kikapcsolásával történik. E

¹⁵⁹ Baudrillard, 1972; 44-47. oldal.

¹⁶⁰ 49-50. oldal.

¹⁶¹ Lásd a 31. oldalon.

Vásárlás vagy gyártótól való megrendelés?

szerint a termelővállalat komputerei különböző szempontok szerint összeállított címlistákat tárolnak, egy-egy új vagy hagyományos termékükre a megfelelő listán szereplő személyeknek hívják fel a figyelmét, akik a kapott információ alapján közvetlenül e vállalattól rendelik meg a terméket.

A komputerizálás a szervezet (esetünkben a termelő vagy a szolgáltatást végző szervezet), és az ügyfél közötti kapcsolattartás tetszés szerint messzemenő individualizálását teszi lehetővé. Ügyfelek nagy tömegéről lehet személyes dossziéikban adatok nagy tömegét tárolni az ügyfél és a szervezet kapcsolatának előtörténetéről, továbbá e kapcsolattal összefüggésbe hozható egyéb tényekről, és ezek felhasználásával bármikor szerkeszthető olyan körlevél, amely mindegyik címzettjét személy szerint szólítja meg, és tetszőleges számú további személyes utalást is tartalmazhat. Márpedig az ilyen megszólítás különösen fogékonyra tesz a megszólítás tárgyának tekintetében, s ha az ilyen kampányok irányítói kellően tudnak bánni azokkal a gyakran finom feltételekkel, amelyekről függ, hogy a bizalom fogékonyságát fogja-e kiváltani a személyesség, vagy a gyanakvás, akkor különösen nagy reklámtechnikai hatást lehet elérni az iránt a termék vagy szolgáltatás iránt, amelyről a szervezet levele megvételre ajánló információkat tartalmaz.

Ami mármost magát a hagyományos vásárlást illeti, ezt racionalista modellek szerint általában megelőzi egy szakasz, melyben az ember „keresi” az információt az esetleges beszerzés szempontjából szóba jöhető termékekről. Valójában ezt a szakaszt pontosabb lenne úgy leírni, hogy az ember hagyja, hogy hassanak rá az árureklámok, a nézegethető kirakatok, továbbá barátainak és ismerőseinek rábeszélő, illetve lebeszélő szava. A poszt-kapitalista piacgazdaságban ehhez egyre gyakrabban társulnak olyan, szervezetektől és folyóiratoktól jövő rá- és lebeszélések, amelyek nem a termelők, hanem a fogyasztók érdekeit képviselik (tőkeerejüktől is függő hatékonysággal). Mindenesetre ez a vásárlást közvetlenül megelőző szakasz az, amelyben a vásárló a legfogékonyabb mindenféle, a tervezett vásárlással összefüggő információra, így arra is, amellyel a marketing próbálja őt befolyásolni.

Gazdaságpszichológusok laboratóriumi vizsgálatokban elegáns összefüggéseket állapítottak meg, például a vásárlási döntéshez rendelkezésre álló idő hossza és a beszerzett (illetve -fogadott) információ terjedelme, továbbá a beszerzett és a vásárláskor ténylegesen felhasznált információ mennyisége között. Kétségek támadnak azonban a tekintetben, hogy a laboratóriumban kapott eredmények mennyire vihetők át a valóságos viszonyokra.¹⁶²

¹⁶² E kétségek tekintetében a gazdaságpszichológia osztozik általában a szociálpszichológia sorsában (vö. például Erős, 1976).

A szociálpszichológiai kísérletek társadalmi érvényességét vitatók egyebek között azzal érvelnek, hogy a laboratóriumi kísérletnek egyik szigorú módszertani feltétele, hogy a kísérletező a maga megismerő eljárásával ne változtassa meg az általa vizsgált jelenségek lefolyását. Ezzel szemben a társadalmi valóság olyan, hogy szerkezetébe a társadalomtudós szervesen beépül, és – az általa elfoglalt pozíció súlyával arányosan – éppúgy hatást gyakorol megismerő eljárásával a társadalmi jelenségek lefolyására, mint a társadalom bármely más tagja a maga pozíciójának megfelelő eljárással. Egy további módszertani követelmény szerint a kísérletnek változatlan feltétellel megismételhetőnek kell lennie, és ilyenkor ugyanazt az eredményt kell adnia, mint a korábbi alkalmakkor. A társadalmi valóság lényegéhez azonban hozzátartozik, hogy benne a feltételek állandóan változnak, s e változások felhalmozódása időről időre forradalmi változást eredményezhet, amelyben még a változások törvényszerűségei is megváltoznak.

A komputerizálás és az ügyfelek individualizálása

A vásárlást közvetlenül megelőző szakasz és az információ

Az üzleti negyed kiválasztásának gravitációs modellje

A termelők és a vásárlók közötti közvetlen kapcsolatok bővülése ellenére az árubeszerzések nagy része üzletekben és áruházakban történik.

Azt, hogy bevásárláskor hogyan választja meg az ember az üzleti negyedet, ahol majd körülnéz, gyakran írják le egyfajta „gravitációs modellel”. A gravitációs vonzás tudvalévóleg egyenesen arányos a tömeg nagyságával, amely az adott tömegre a vonzást gyakorolja, és fordítottan arányos a közöttük levő távolsággal. Az analógia értelmében egy-egy üzleti negyed vonzereje annál nagyobb, minél nagyobb a mérete, és annál kisebb, minél nagyobb távolságra van. Pontosabban, itt nem a fizikai méret a meghatározó, hanem az áruválaszték nagysága; és nem a fizikai távolság, hanem a szubjektív távolság. A szubjektív távolságot elsősorban az odajutás ideje határozza meg. Budapesten a Déli-pályaudvarnál lakó vásárló számára metrón tényleg „egy ugrás a Sugár”, míg, ha nincs autója, egy olyan vásárlóközpontot, amely például a lakásával szomszédos Orbán-hegy tetején épülne, sokkal távolibbnak érezhetne. A szubjektív távolságot az irány is befolyásolja: a városközpont irányába vezető út rövidebbnek hat, mint az, amely az indulási periféria köre mentén vezet, amelyet szintén rövidebbnek érzünk, mint azt, amely a központtól halad a periféria felé.

A szegénység, mint az üzleti negyed kiválasztásának motívuma

Természetesen az egyes üzleti negyedek vonzerejét – és különösen azokat, melyek üzletközpontként szerveződnek – jelentősen befolyásolhatja a reklám, de csak az említett összefüggéseken belül. Másfelől maguk ezek az összefüggések természetesen azon a kényszerűségeken belül érvényesülnek, amely a szegényebbeknek nem hagy más választási lehetőséget, mint vagy olyan üzleti negyed felkeresését, ahol gyatrább minőségű árukat találnak, vagy pedig olyanét, ahova az oda- és visszautazás, továbbá ahol a vásárlás hosszabb időt vesz igénybe.¹⁶³

Folyt. az előző oldalról:

Állandóan visszatérő kritikai érv, hogy ha az ilyen laboratóriumi kísérletek reprezentatív mintán folynának, nem lehetnének önkéntesek (eltérően a folyamatoktól, amelyeket modelleznek) – ha viszont önkéntesek, akkor a jelentkezők szükségképpen a középosztályból, annak jobb nevelést kapott részéből kerülnek ki (gyakran a kísérlet színteréül szolgáló egyetem hallgatói közül; máskor otthonukban telefonon elérhető személyek vagy olyanok közül, akik valamely fogyasztói szervezet előfizetői; stb.).

¹⁶³ Az első kényszerűségnek a terepei a bolhapiacok, amelyek, amióta nagyjából mindenütt ugyanúgy vándorolnak a periféria felé, mint Budapesten a Teleki térről az Ecséri úton át a Nagykörösi útra, egyúttal a második kényszerűséget is hordozzák. A diszkont-áruházak, ahol már normális minőségű áruhoz lehet az előnytelen csomagolás miatt olcsóbban hozzájutni, szintén általában a nagyvárosok periferiáján működnek. A szupermarketekben a bevásárlás hosszabb idejével a piacgazdaságokban szintén azt a kedvezményt válthatják meg az emberek – akik ott ezt a formát nem kényszerűségből (jobb híján) választják, hanem önként, – hogy olcsóbban jutnak hozzá az áruhoz, mint a kiskereskedőnél, ahol viszont megtakaríthatják maguknak az áru keresgélésére és a pénztárnál való sorbaállásra fordítandó időt.

Ugyanazon üzleti környéken egymáshoz egészen közel is létezhetnek üzletek, amelyek (vagy árusok, akik) ugyanazt az árucikket egymáséval azonos minőségben, de különböző árakon kínálják. Ilyenkor a bevásárlást végző személy egyáltalán nem haszonmaximalizáló, hanem sokkal inkább a kielégítő haszonra törő módon jár el: ahelyett, hogy megkeresné a kérdéses árut a legolcsóbban árusító üzletet (ami – mint minden információgyűjtés és -feldolgozás – időigényes folyamat), kiköt az egyik útjába esőnél, amely számára elfogadható áron kínálja az árut. Ha azután utólag olyan tapasztalatot szerez, amely szerint olcsóbban is hozzájuthatott volna ugyanolyan áruhoz, akkor ezt a tapasztalatot esetleg úgy dolgozza fel, hogy a megvásárolt árut vagy a megvásárlás körülményeit (például a kiszolgálás udvarias, figyelmes, segítőkész jellegét) túlértékeli, vagy az utólag felfedezett olcsóbb cikket alábecsülje. Ennek alapján azután a vásárlás későbbi megisméltésekor esetleg ugyanúgy fog eljárni. A kognitív disszonancia csökkentésének egy további eljárásaként figyelték meg azt, hogy a vásárló elfelejti, mennyiért is vásárolta meg ezt vagy azt az árut.

Bevásárló stratégiánk nem haszonmaximalizáló, hanem kielégítő haszonra törő

Áruféleség – árucikk – márka

A vásárló válogató magatartása más és más lesz attól függően, hogy a mindennapi élet újratermelődési ciklusaiban szükségletté lett termékek szélesebb vagy szűkebb kategóriájának megválasztásáról van-e szó: általában egy áruféleségről, amely meghatározott társadalmi funkciót tölt be a mindennapi ciklusokban; vagy egy különös árucikkről, amely meghatározott tulajdonságai révén másképp tölti be a kérdéses funkciót, mint más tulajdonságot hordozó más árucikk; vagy pedig egy egyedi márkájáról a kérdéses tulajdonságot hordozó terméknek. Más, ha afelől dönt a vásárló, beszerezzen-e olyan anyagot, amelyből enyhén serkentő hatású, esetleg társas együttlétet is motiváló élvezeti ital készíthető; más, ha afelől hoz döntést, hogy ez az anyag a kávé legyen-e vagy a tea; és megint más, ha azt mérlegeli, hogy például a Lipton legyen-e a tea vagy inkább a Twinings, az Omnia legyen-e a kávé vagy a reklámozott külföldi márkák valamelyike, stb.¹⁶⁴

A termékek szélesebb vagy szűkebb kategóriájának megválasztása

¹⁶⁴ Egészen hasonló összefüggések jellemzik a fogyasztást célzó beszerzés választási helyzeteit is, ahol a döntés vonatkozhat arra is, vásároljanak-e egyáltalán eszközöket például a távolsági személyforgalom szinten tartására; arra is, hogy a vásárolandó eszköz vonat legyen-e, autóbusz vagy repülőgép; s végül arra is, hogy, amennyiben repülőgép, akkor például egy újabb Tupoljev legyen-e vagy egy régebbi B7ing. Az ilyen beszerzések összefüggéseiről a gazdaságpszichológiai szakirodalomban nagyon kevés olvasható, a beruházási javak beszerzéséről pedig még annyi sem.

Ezek a kategorizációs szintek azonban pszichológiai mechanizmusok mentén átmennek egymásba.

A belső indítású tevékenység és a külső tárgy kapcsolódási szintjei

A pszichológia négy olyan mechanizmust ismer, amelynek közvetítésével belső indítású tevékenység valamilyen külső tárgyra való irányulást kap:

Az *ösztönnél* a tárgyi irányulás éppúgy vele születik az egyeddel, mint a tevékenység indítása (tehát nemcsak az, hogy időről időre éhséget érezzen, hanem az is, hogy mi legyen az a táplálék, amely ezt csillapíthatja).

Az ösztön és a bevésődés

Az egyik legnagyobb hatású mechanizmus, amely a belső és a külső tényezőt összekapcsolja: a *bevésődés* (imprinting), amelyet a „követési ösztön” jelenségének példáján lehet bemutatni. Az állati magatartás megfigyelői régóta ismerték, és a fenti értelemben vett ösztönnel vélték azt a kapcsolatot, amelynek erejénél fogva a tojásból kiköltött kiskacsák megindulnak anyjuk nyomában a víz felé. Konrad Lorenz feltette a kérdést, hogy a keltetőgépben, anya nélkül kikelt állatoknak ez az ösztöne vajon milyen ösztöntárgyra irányul. Azt találta, hogy ha a kellő pillanatban ezek előtt a baromfiak előtt is ott terem egy nőstényállat, amely megindul valamire, akkor a kiskacsák ennek is a nyomába erednek. Kiderült azonban, hogy ha a kritikus pillanatban valamilyen más tárgy mozdul el az állatok szeme előtt, akkor ennek követésére indulnak. A legfontosabb történet azonban nem ez a pillanatnyi reakció, hanem az, hogy az állatba ilyenkor egy életre kiirthatatlanul bevésődik a kapcsolat a tevékenység és a vele egyszer kapcsolatban állott tárgy között, amely attól fogva ennek a tevékenységnek a tárgya lesz. Így amikor a kísérlet során az éppen kikelt kacsák egy csapata előtt történetesen egy cipődobozt húztak el, akkor a csapat megindult e madzagon húzott tárgy nyomában, és egyidejűleg kialakult egy „cipődoboz-követési ösztön”, amely ekkor egy életre szölgződött.

A tanulás

Egy további mechanizmus a *tanulás*, amelynek révén az egyed éppúgy megszokhatja, hogy meghatározott belső indítású tevékenységet meghatározott külső tárgyra irányítson, mint ahogy – a körülmények változásával – leszokhat erről az irányulásról. Az így alakuló kapcsolat képlékenyebb annál, amelyet az előző alakít.

A belátás

A leginkább képlékeny kapcsolatot a *belátás* [insight] alakítja, amellyel az egyed a szituációban éppen adott tárgyak közül kiválasztja azt – még ha semmiféle előzetes tapasztalat nem fűződik is ehhez a speciális tárgyhoz, – amelyik felé azután a tevékenységét majd irányítani fogja.

Nagyobb képlékenység – nagyobb szerep

Feltételezhető, hogy embernél az ösztön mechanizmusa nem vagy alig, a többi mechanizmus pedig növekvő képlékenységgel együtt növekvő mértékben játszik szerepet belső indítású – a mindennapi élet újratermelési ciklusaival vagy ezek élettörténeti megszakításával összefüggő – tevékenységek és olyan külső tárgyak összekapcsolásában, amelyekre attól fogva ezek irányulni fognak.

A fogyasztás és az áru összekapcsolódásának a mechanizmusa

Ezeknek a mechanizmusoknak a működése révén történik az a specifikáció is, amelynek folytán az a tevékenység, mely esetleg csak elvontan irányulna egy áruféleségre (fentebbi példánknál maradvá: egy enyhén serkentő hatású, esetleg társas együttlét keretében is fogyasztható élvezeti italra), többé vagy kevésbé elválaszthatatlanul fog egy konkrét tárgyként adott árucikkre (például teára) irányulni, s ennél fogva úgy megjelenni, mint a teaivás szükséglete.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Feltételezhető, hogy embernél a bevésődés egyszer kisebb, máskor nagyobb mértékben, de általában a kultúrát közvetíti. Ezért van az, hogy a példánkban vizsgált áru fajtája magyarok,

Mármost a márkával kapcsolatos reklám annál nagyobb hatású, minél kevésbé képlékeny specifikációs mechanizmust tud működtetni, mellyel is egy tevékenységet, amely csak elvontan irányulna egy árucikkre (a teára), elválaszthatatlanná tesz egy konkrét tárgyként adott – személyes ismerőssé váló névvel és külalakkal képviselt – márkára (például a Twiningsre) irányulástól, s ennél fogva úgy jeleníti meg, mint a Twinings-tea szükségletét.¹⁶⁶

Minél kevésbé képlékenyek és minél jobban működnek ezek a specifikációs mechanizmusok, annál kevesebb lehetőséget hagynak, hogy az egymással többé vagy kevésbé egyenértékű árucikkek, sőt márkák egymást helyettesítsék. Aki számára a fentebb definiált ital teaként konkretizálódik, azt esetleg csak viszonylag súlyosabb gazdasági (vagy gazdaságon kívüli) kényszer tudja rávenni, hogy tea helyett kávéval szerezzen be. Aki számára pedig a tea Twiningsként konkretizálódik, ha arra kényszerül, hogy Liptonnal cserélje fel, ezt esetleg azzal az érzéssel teszi, hogy a teától fosztották meg.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy Lancaster (1971) mikroökonómiai indítású elmélete pszichológiailag nem tartható. E szerint az elmélet szerint a kereslet nem javakra, mint olyanokra irányulna, hanem különböző tulajdonságokra, amelyeket különféle kombinációkban tartalmaznak az egyes javak. **A** jószág mármost e szerint az elmélet szerint akkor helyettesíthető **B**-t, ha a keresett tulajdonságokból legalább annyit tartalmazna, mint a helyettesítendő.

Lehet, hogy beruházási javak, esetleg tartós fogyasztási cikkek vásárlásakor ilyen analitikus eljárás is folyomodik a vásárló. Az azonban bizonyos, hogy a mindennapi vásárlásoknál még a belátás típusú tárgyválasztás esetében sem így megy végbe a folyamat, hanem a jószág szintetikus minőségén múlik minden. Erre vonatkozóan pedig a kognitivisták *alaklélektan* (Gestalt-pszichológia) nemcsak azt bizonyította, hogy ha **A**-nak **B** összes tulajdonságán felül van még egy további tulajdonsága, akkor az egészes alakként észlelt két minőség egymástól esetleg igen távoli lesz. Ezenfelül még azt is bemutatta, hogy ez a pszichológiai távolság akkor is kialakulhat két minőség között, ha ezek ugyanazon tulajdonságok együtteséből tevődnek össze, de a tulajdonságok különböző sorrendben engedik magukat a különböző tárgyakon érzékelni.¹⁶⁷

Kevésbé képlékeny mechanizmus – nagyobb hatású márkareklám

Az egymással egyenértékű árucikkek egymást helyettesítésének korlátja

Egy mikroökonómiai elmélet pszichológiai tévedése

A szintetikus minőség alaklélektani összhatása

Folyt. az előző oldalról:

olaszok, törökök számára inkább kávéként, oroszok, angolok, kínaiak számára inkább teaként konkretizálódik.

¹⁶⁶ Léteznek márkák, amelyek reklámja vagy monopolhelyzete a piacon azt eredményezi, hogy még az árucikk nevéként is a márkanév rögződik. Például: a „neszkávé” egyszerre jelenti a Nestlé-cég által gyártott „Nescafé” nevű liofilizált kávéval és egyáltalán a liofilizált kávéval. Korábbi nemzedékek számára ilyen volt a „stolwerk”, amit a „Stollwerck” márkanévvel viselő tej-karamella örökölt át általában a tej-karamellára. A francia szóhasználatban ugyanígy rögződött például a papírzsebkendőre a „Kleenex” márkanév.

¹⁶⁷ Az egyik jellegzetes alaklélektani kísérleti eljárásban a kísérleti személyek két csoportja kap egy-egy listát, amelyen, mondjuk, 11 jelző jellemez egy meghatározott objektumot – személyt vagy dolgot – akképpen, hogy a 11 közül 10 jelző s bemutatási sorrendjük is mindkét csoport számára ugyanaz, de például a 6. helyen az egyik csoporthoz tartozó kísérleti személy listáján például „hideg”, a másikén pedig „meleg” áll. E bemutatás után a kérdéses objektumot további, elsősorban értékelő tulajdonságok mentén maguknak a k. sz.-eknek kell jellemeznük, fantáziájuk működtetésével megállapítva például, mennyire „ismerős” vagy „idegen”, „jó” vagy „rossz”, „szép” vagy „csúnya” stb. a bemutatott objektum. Ennek során pedig azt

Az igényjogosultság érvényesítése

Az árverés csak lehetőség az optimális elosztásra

A beszerzésről szólva a gazdaságpszichológiai munkák a kereslet és a kínálat egyensúlyának biztosításához általában kizárólag az ármechanizmust veszik számításba. Valójában azonban a gazdaságpszichológusok figyelmére is méltó Kornai megjegyzése: „A walrasi árveréses séma csak akkor végezhetné el egymaga a termékek elosztását, ha az árak tökéletesen flexibilisek lennének, továbbá az aktorok tökéletesen érzékelnék az árakat, és tökéletesen alkalmazkodnának hozzájuk” – írja, majd hozzáteszi, hogy ebben a sémában csak a lehetőségről szól, tehát pl. arról, hogy az aktorok *képesek* érzékelni az árakat és alkalmazkodni hozzájuk, nem pedig arról, hogy *akarják* is ezt: „Ha a vevő (vagy az eladó) bármely motívumtól vezettetve, kedvezőtlenebb árajánlata ellenére előnyben részesíti azt az eladót (illetve vevőt), akinek nagyobb a társadalmi presztízse, akihez személyes barátság fűzi, aki őt megvesztegette stb. – akkor már nem érvényesül tisztán az árveréses séma.”¹⁶⁸

Motívumok az árveréses sémától való eltérésre...

Ehhez érdemes még hozzátenni, amit Samuelsontól fentebb idéztünk: arról, hogy a piaci rendszerben „a javak oda áramlanak, ahol a legtöbb [...] dollár van, s így John D. Rockefeller kutyája kaphatja meg azt a tejet, amelyre egy szegény gyermeknek lenne szüksége, hogy ne legyen angolkóros”.¹⁶⁹ S azok mellé a motívumok mellé, amelyekből Kornai az imént hajlandóságot származtatott, hogy a vevő (vagy az eladó) esetleg eltérjen az árveréses sémától, Samuelson megnevez egy olyant, amelyet általánosnak mutat be: „A demokráciákat nem elégíti ki az a válasz, amit egy teljesen korlátlan piaci rendszer a *mit, a hogyan* és a *ki számára* kérdésekre ad”.¹⁷⁰ Mert, mint rámutat: „A modern vegyes gazdaságban a választók még akkor is ragaszkodnak egy bizonyos minimális életszínvonalhoz, ha ezt a piac nem is képes biztosítani. [...] Ezért az emberek kormányuk révén közbelépnek [...] A minimális életszínvonal biztosítása ma már világszerte elfogadott, modern cél”.¹⁷¹

...s az eltérés objektív és szubjektív mechanizmusai

Folyt. az előző oldalról:

találták, hogy a két csoport által felvázolt profil markánsan eltér egymástól, annak ellenére, hogy „objektíve” csak tulajdonságaik jelentéktelen (példánkban: $\frac{1}{11}$) része különbözik. A meghatározottságok azonos készlete és különböző észlelési szerkezete közötti feszültségek érhetők tetten például olyan viccekben, amelyek poénja erre a feszültségre épül: például az egyik ilyen viccben a rabbi megtiltja a bócheroknak, hogy *talmudolvasás közben cigarettázzanak*, de megengedi nekik, hogy *cigarettazás közben talmudot olvassanak*...

¹⁶⁸ Kornai, 1980; 445-446. oldal.

¹⁶⁹ Samuelson, 1976; 113. oldal.

¹⁷⁰ 115. oldal.

¹⁷¹ 113-115. oldal.

Az árveréses sémán kívül mármost a javak allokációjának léteznek olyan mechanizmusai, amelyek szintén nem függenek szubjektív döntésektől, és olyanok, amelyek működését szubjektív döntések közvetítik.

A szubjektív döntésektől független mechanizmusok közül Kornai a *sorban állást* említi, amelyben a meghatározó az lesz, hogy a két *időpont* – az, amelyikben a személy érkezik a vásárlás reménybeli helyére, és az, amelyikben az általa keresett dolog – hogyan viszonyul egymáshoz; valamint a *keresést*, ahol a meghatározó viszony két *térbeli pont* között létesül, amelyek egyikében a kereslet, másikában a kínálat nyilvánul meg. Hogy sorbaállskor a két időpont, ill. kereséskor a két térbeli pont milyen sűrűn esik egybe, az a szerencsés vagy szerencsétlen véletlenül múlik. Minthogy e mechanizmus működésében a gazdasági tényezők *per definitionem* pszichológiai közvetítések nélkül hatnak, ezért egy gazdaságpszichológiai vizsgálat számára e működés itt még nem, csak következményeiben válhat érdekessé.

Olyan mechanizmusként, amelynek működését szubjektív döntések közvetítik, Kornai a *kiutalást* vizsgálja, amelynek döntési motívumai közül a rászorultságot, az érdemet, a származást, a társadalmi állást, a politikai magatartást, a kiutalóhoz fűződő személyes szálakat (rokonságot, barátságot), a kiutalónak tett szívességet és a korrupciót említi – csupa olyan motívumot, amelyben a kiutaló foglalja el a hatalmi pozíciót, az igénylő pedig függő helyzetben van. Ismerünk olyan viszonyt is, amely a kiutalást úgy motiválja, hogy az igénylő az erőszak pozíciójából nyújtja be az igényét, a kiutaló pedig kényszerhelyzetben utalja ki a szóban forgó jószágot.

Akárhogyan juttatja is érvényre az igénylő az igényjogosultságát, az erre irányuló stratégia az illető társadalmi azonosságának feldolgozásával és érvényre juttatásával függ össze:

Jogos az igényem, érvel a *rászorult*, mert a *magamfajta beteg ember* élete azon múlik, időben állapítják-e meg a megbízható eredményt nyújtó modern diagnosztikai eljárásokkal, hogy hova lokalizálható a szervezetben a betegség.

Jogos az igényem, érvelhet az *érdemdús*, mert a *magamfajta mozgalmi ember*, ha nem lett volna ott a gödi parton, illetve a lakitelki sátorban, akkor ma sokkal kevesebb embernek jutna abból, amit igényelek.

Jogos az igényem, érvel a *jó származású*, mert a *magamfajta nemesember* családjában évszázadok óta élnek a kérdéses jószággal, így a képesség, hogy megbecsüljük azt, velünk születik.

Jogos az igényem, érvel a *magas állású*, mert a *magamfajta hivatalviselő ember* a hivatalának tartozik annyival, hogy jobb árut vásároljon.

Jogos az igényem, érvel a *megfelelő politikai pártállású*, mert a *magamfajta X-párti embert* bárki Y-pártinak nézhetné, ha kiderülne, hogy nem azt a lapot járhatja, vagy hogy nem oda jár vadászni.

Máskor egy olyan társadalmi azonosság alapozza meg a bejelentett igény jogosságát, amelynek vonatkoztatási keretét nem más igénylők szolgáltatják, mint a fenti példákban, hanem éppenséggel a kiutaló: ha olyan

A sorban állás és a keresés

A kiutalás

Igényjogosultság és társadalmi azonosság

A beteg ember rászorult

A mozgalmi ember érdemdús

A jó származású ember

A magas állású ember

A megfelelő politikai pártállású ember

A kiutalóhoz viszonyított társadalmi azonosság

barátnak tekint, mint őt én, ha nem kezel baleknek, mint őt sem én stb. akkor kiutalja nekem (illetve: akkor nekem utalja ki) a jószágot, amely éppen a tét.

Ellenőrző kérdések

- 1., Jellemezze a vásárlói magatartás három típusát!
- 2., Hogyan függ a tartós fogyasztási cikk beszerzésére irányuló hajlandóság a jövedelem alakulásától?
- 3., Mutassa be G. Katona gazdaságpszichológiai vizsgálatait!
- 4., Hogyan függ össze az egyes emberek fogyasztásbeli sajátosságai társadalmi minőségük sajátosságával?
- 5., Miért folytat az ember feltűnő fogyasztást?
- 6., Milyen mechanizmusok kapcsolhatják az ember fogyasztási készletét meghatározott áruhoz?
- 7., Milyen mechanizmusok térítik el a vásárlást az árveréses sémától?

*

A speciális gazdaságpszichológiának van egy olyan fejezete, amely már visszakanyarodik az általános gazdaságpszichológiához, amennyiben olyan folyamatokkal foglalkozik, amelyek nélkül egyáltalán nem jött volna létre a könyvünk tárgyát képező határtudomány, mert nem jött volna létre az a jelenségvilág sem, amellyel foglalkozik.

A kérdéses fejezetben a *második modernizációról* van szó.

A MÁSODIK MODERNIZÁCIÓ

A gazdasági rendszerek – írtam jelen könyv Bevezetésében – a múltban hosszú ideig másképp viszonyultak az *anyagi*, és megint másképp az *emberi* erőforrásokhoz: az anyagi feltételeket, amelyektől működésük függött, egyre inkább maguk termelték – az emberi feltételektől viszont, melyeket is nem maguk termeltek, egyre inkább függetlenítették működésüket.

Ismert összefüggésekről van szó – vagy legalábbis olyanokról, amelyek első látásra azok. S a Bevezetés azt ígérte, hogy e könyv majd úgy tárgyalja a gazdaságpszichológiát, mint olyan változások fejleményeinek a tudományát, amelyek ezekre az összefüggésekre nézve a társadalmi-gazdasági rendszerekben bekövetkeztek.

Mondom, ismert összefüggésekről van szó, ám olyanokról, amelyek leginkább azon a téves módon lettek ismertté, mintha a gazdasági rendszerek természetéhez tartozna, hogy működésük független azoktól a személyektől, amelyek gazdasági magatartása által megvalósul. Holott valójában az a helyzet, hogy egy gazdasági rendszer működésének személyi feltételei is vannak, csak *a XIX. századi kapitalizmus gazdasági rendszere külön mechanizmusok működtetésével úgy intézte, hogy meg tudjon lenni nélkülük.*

Ismert, de félreismert összefüggések

A modernizáció két szakasza

Kapitalizmus és poszt-kapitalizmus

Kialakult, például, a gépipar, mely a saját működéséhez is nélkülözhetetlen gépet megtermelte – másfelől a gép függetlenné tette az ipart számos olyan személyes képességtől, amelyet az ipar nem tudott maga előállítani.

S ha a termelés esélyeit egyre kevésbé határozta meg, hogy egy népesség tulajdonságai között milyen *képességek* vannak, s egyre inkább az, hogy tulajdonában milyen *gépek* – a fogyasztást sem az fogta vissza a felhalmozás esélyeinek javára, hogy a lakosságnak mire nincs *leküzdhetetlen szüksége*, hanem egyre inkább az, hogy mire nincs *pénze*.

Márpedig a kapitalista gazdasági rendszerben olyan automatizmus is működik, amely a tulajdonos tetszése szerint elkölthető pénz elvonását biztosítja onnan, ahol a tetszés a fogyasztásnak kedvezhetne, és átirányítását oda, ahol esély van rá, hogy a tulajdonos tetszésén keresztül a felhalmozás

A tőkeviszony automatizmusa...

érdekei érvényesüljenek. Marx e tekintetben is gépet emleget: „Ha a klasszikus gazdaságtan számára a proletár csak gép, amely értéktöbbletet termel, akkor a tőkés is csak gép, amely ezt az értéktöbbletet többlettőkévé változtatja át”.¹⁷²

Marx a polgári közgazdaságtanról azt írja, hogy „számára döntően fontos volt, hogy a tőke felhalmozását a polgár első kötelességévé nyilvánítsa és fáradhatatlanul prédikálja: nem tud felhalmozni az, aki egész jövedelmét megesszi, ahelyett, hogy annak jó részét pótlólagos termelő munkások felfogadására fordítaná, akik többet hoznak a konyhára, mint amennyibe kerülnek”.¹⁷³ Maga ugyanakkor amellet érvel, hogy a felhalmozásnak ennél a tényezőjénél sokkal hatékonyabbak azok a „körülmények, amelyek az értéktöbblet tőkére és jövedelemre [vagyis a termelést, illetve a tőkés személyes fogyasztását szolgáló hányadra] való megosztásának arányától függetlenül meghatározzák a felhalmozás terjedelmét”.¹⁷⁴

E körülmények sorában a legfontosabbnak Marx azt a tőkeviszonyt tekinti, melynek révén az értéktöbblet egyáltalán előáll, leírása szerint oly módon, hogy e viszony emberek egyre nagyobb tömegétől vonja el automatikusan mindazt a pénzt, amely, ha rendelkezének felette, módot adna rá, hogy többet fogyasszanak a nélkülözhetetlennél. A tőkeviszonyt pedig, amely ekképpen függetleníti a kapitalista gazdasági rendszer működését a nélkülözhetetlent meghaladó szükségletektől és a személy hajlandóságától arra, hogy ezeket aszketikus kordában tartsák, e gazdasági rendszer éppúgy bővítetten termeli újra, mint működésének másik dologi feltételét: a gépi nagyipart.

Mármost a helyzet az, hogy éppen azok a tendenciák, amelyek a személyi tényezőt kikapcsoló mechanizmusokat működtették, fordultak egy ponton az ellentétükbe: például, a gép működtetéséhez, amely függetlenítené a gazdasági növekedést biztosító termelést az emberi képességektől, merőben új képességek kellene.

A gépi nagyipar első évszázadában a gép kezeléséhez absztrakt *erőkifejtésre* és absztrakt *felügyeletre* volt szükség. A múlt század végére aztán a technikai fejlődés olyan gépi berendezéseket vezetett be, melyeken az absztrakt erőkifejtés követelményét egyre inkább a *gyorsaságé* váltotta fel, az absztrakt felügyeletét pedig a *koordinálásé* több műszer figyelemmel követése és több irányítószervezet kezelése között. A gyorsaság és a koordinálás azt

...határozza meg a felhalmozás terjedelmét...

...automatikusan elvonva a pénzt a potenciális fogyasztóktól

Az automatizmusok az ellentétükbe fordulnak

¹⁷² MEM, 23. kötet, 556. oldal.

¹⁷³ Id. mű, 550. oldal.

¹⁷⁴ Id. mű, 560. oldal.

jelentette, hogy a gép kezelőjének a dolga annyi volt, hogy *a megfelelő időpontban a megfelelő módon reagáljon a gép működésére.*

A megfelelő időpontban a megfelelő módon – e két **Az információval való** feltétel azután a gép fejlődésének *kettős* tendenciája mentén **gazdálkodás** kettéválk. A technikai fejlődés egyszerre eredményezte a gépi **antinómiája.** berendezések gyorsaságának és a koordinálás bonyolultságának növekedését, s a feladat, hogy a gépkezelő egyszerre tartson lépést mindkét fejlődési tendenciával, egymást *pszichológiailag kizárta*: a koordinálás bonyolultságának növekedéséből következett, hogy a „megfelelő módon” történő reagáláshoz egyre több információt kellett feldolgozni, amihez egyre *több* időre volt szükség – a gyorsaság növekedésének következtében pedig a „megfelelő időpontban” történő reagáláshoz egyre *kevesebb* idő állott rendelkezésre.

Az információ- gazdálkodás általános antinómiája

Az információval való gazdálkodás általános antinómiájáról van itt szó, amelynek lényege, hogy a gazdaság fejlődésének ugyanaz a trendje egyszerre gerjeszt az információkezelés tekintetében két olyan szükségletet, amelyek bármelyikének érvényesítése a másikat korlátozza az érvényre jutásban. Ugyanennek az általános antinómiának további megnyilvánulásai között ott találjuk majd például azt, amely annak nyomán áll elő, hogy a második modernizáció előrehaladása során, vállalatokon belül egyre több (elsősorban kutatással és fejlesztéssel összefüggő) szerveződés alakul, amelyek egyfelől emberek egyre nagyobb számát egyre szervezettebben koordinálják, másfelől az így egymáshoz idomított személyek mindegyikétől egyre kreatívabb működést várnak el.

Megfelelő időpontban a megfelelő módon reagálni

Az információval való gazdálkodásnak ez az antinómiája új irányt kényszerített a modernizációra. A képesség, hogy megfelelő időpontban a megfelelő módon reagáljon egy gép működésére, olyan tulajdonságnak látszott, amely minden normális személyben egy bizonyos életkorra vadon is megterem – olyan személyes feltétel tehát, amely bármikor tetszés szerinti tömegben állhat rendelkezésére a termelésnek. Arról a képességről azonban, hogy egy gépi berendezést gyorsasága ellenére is a megfelelő módon kezeljenek, s hogy a kezelő beavatkozására a gépi berendezés bonyolultsága ellenére is a megfelelő időpontban kerüljön sor (melynek mintája az egyre gyorsabbá, egyszersmind egyre bonyolultabbá váló repülőgépek pilótáinak képessége), nem tartható többé, hogy egyszerűségénél fogva vadon is megterem a népességben.

A képességeket is meg kell termelni

Ha egy termelési folyamatnak az az emberi feltétele, hogy a szükséges időben és helyen a szükséges mennyiségben álljanak rendelkezésre személyek, akik ilyen vagy hasonló képességek birtokában vannak, akkor

E KÉPESSÉGEKET ÉPPÚGY MEG KELL TERMELNI, MINT AHOGY A TERMELÉS ANYAGI FELTÉTELEIT MEGTERMELIK.

Hasonló összefüggés érvényes a szükségletek tekintetében is. Mint fentebb a gép fejlődésének láttuk, itt a tőkeviszonynak figyelhetjük meg kettős irányzatát, melynek mentén ugyancsak kettéválnak és a visszájukra fordulnak a klasszikus kapitalista alakzat összefüggései. Azt a tendenciát tekintve, hogy a pénz mint vállalkozói tőke elválik a munkaerőtől, az történik, hogy a pénztőke magától a vállalkozástól is elválik. Az a pozíció, amelyet a klasszikus kapitalista alakzatban a *tőkés vállalkozó* foglal el, kettéhasad: akinek tőkéje van, abból hiányozhat a vállalkozó szellem az előnyt ígérő befektetéséhez, s akinek érzéke van az optimális kockáztatáshoz, annak nem okvetlenül van mit kockáztatnia.

Mindenesetre annyit máris megállapíthatunk, hogy a pénzhiány ekkor már nemcsak a fogyasztásnak szab feltételeket és korlátokat, de ezzel együtt a felhalmozásnak is. A hitelrendszer pedig, amely ilyen viszonyok mellett is biztosíthatja a felhalmozás lehetőségeit, szükségképpen a fogyasztás korlátait is kitágítja. A fogyasztás és a felhalmozás lehetőségeinek elhatárolásához immár nélkülözhetetlen az emberek egyfajta uralma szükségleteiken. Ez az az időszak, amikor Max Weber (1982) már érvelhet amellett, hogy például a szükségleteket megrendszabályozó puritanizmussal a protestáns etika a kapitalizmus szellemét erősíti.

Különben amikor ugyanő rámutat, hogy a kapitalizmus működéséhez nélkülözhetetlen a bürokrácia¹⁷⁵, akkor ez egyebek között azt is jelenti, hogy egy olyan tőkeviszony működtetéséhez, amely az emberek szükségletére nem nézve terelné az eszközöket a fogyasztástól a felhalmozáshoz, hivatalokat kell létesíteni és fenntartani. Azóta ez, mindennapos tapasztalatunk, s kiváltképp napjainkban, márpedig ez azt is jelenti, hogy emberek egyre újabb kontingensének – ti. a hivatalos viselőknél – kell a szükségletéről gondoskodni – akár úgy, hogy kielégítik, akár úgy, hogy kordában tartják.

Ezért azután, amiképp a gazdasági rendszer működése többé nem független attól, milyen képességeket lehet mozgósítani az adott populációban, a posztkapitalista gazdasági rendszer működése nem független immár attól a személyi feltételtől sem, mennyire lehet a nélkülözhetetlent meghaladó szükségleteket a népességben kordában tartani:

E SZÜKSÉGLETEKKEL SZEMBEN VALÓ SZABADSÁGOT ÉPPÚGY MEG KELL TERMELNI, MINT AHOGY A TERMELÉS DOLOGI FELTÉTELEIT MEGTERMELIK.

A tőkés vállalkozó pozíciója kettéhasad

A pénzhiány és a hitel a fogyasztást és a felhalmozást egyaránt érinti

A tőke önműködését működtető hivatal

A szükségletekkel szemben való szabadságot is meg kell termelni

¹⁷⁵ Weber, 1967; 78-79. oldal.

Schumpeter a kapitalizmus radikális változásáról

A szerzőben a gazdaságpszichológiai vizsgálódás évei alatt megszilárdult a bizonyosság, hogy éppen ezek azok a változások, amelyek okot adtak Schumpeternek, hogy az I. világháború után nem sokkal megállapíthassa: „A kapitalizmus olyan nyilvánvaló módon alakul át valami mássá, hogy nem is maga e tény, csak a tény értelmezése válthat ki vitákat”; amihez aztán még azt teszi hozzá, hogy azt, amivé a kapitalizmus átalakul, „csak ízlés és terminológia kérdése lesz szocializmusnak nevezni vagy sem”.¹⁷⁶

„Posztkapitalizmus”

Az első időkben¹⁷⁷, hogy megkerüljem „ízlés és terminológia” e kérdését, azt, amivé a kapitalizmus átalakult – tekintet nélkül arra, vajon a piac mechanizmusára épült-e vagy pedig a tervezésére – *posztkapitalizmusnak* neveztem. Abból indultam ki, hogy ízlés és terminológia sem teszi vitathatóvá, hogy amivé a kapitalizmus átalakul, az időben utána van a kapitalizmusnak; sem pedig azt, hogy ami időben utána van, az „poszt-”.¹⁷⁸

„A munkás a termelési folyamat mellé lép” – ez a fejlemény a gazdaság fejlődésében éppenséggel nem úgy következett be, ahogyan Marx „a kapitalizmus utánra” előrelátta.

Marx a szerszámról és a gépről

A 60-as években a reneszánsz marxisták egyik kedvenc locusa volt az, ahol Marx így hasonlítja össze a szerszámmal a később kifejlesztett gépet: „A gép semmilyen vonatkozásban sem jelenik meg az egyes munkás munkaeszközeként. Differentia specificája semmiképpen sem az, hogy, mint a munkaeszköznél, a munkás tevékenységét az objektumra közvetítse, hanem ez a tevékenység éppenséggel úgy van tétélezve, hogy már csak a gép munkáját, annak akcióját a nyersanyagra közvetíti – felügyeli, és óvja a zavaroktól. Nem úgy, mint a szerszámnál, amelybe a munkás, mint szervbe, saját ügyességével és tevékenységével lelket lehel, és amelynek kezelése ezért a munkás virtuozitásától függ. Hanem a gép, amely a munkás helyett ügyességgel és erővel bír, maga a virtuóz, amely saját lélekkel bír a benne ható mechanikai törvényekben. [...] A munkás tevékenységét, a tevékenység pusztá elvonatkoztatására korlátozva, minden oldalról a gépi berendezés mozgása határozza meg és szabályozza, nem pedig fordítva. [...] A termelési folyamat véget ért abban az értelemben munkafolyamat lenni, hogy a munka, mint a rajta uralkodó egység, túlnyúljon rajta. Éppenséggel a munka csak mint tudatos szerv jelenik meg, a mechanikai rendszer számos pontján egyes eleven munkások alakjában szétszórva, besorolva maga a gépi berendezés folyamatai alá, maga is csak egy tagja a rendszernek, melynek egysége nem az eleven munkásokban, hanem az eleven (aktív) gépi berendezésben létezik, amely a munkás egyes, jelentéktelen ténykedéséhez képest mint hatalmas organizmus jelenik meg vele szemben”.¹⁷⁹ Végül ennek a történelmi útnak, melyen először a személy maga alá rendelte a dolgot, majd pedig engedte magát a dolog alá rendelni, a végső fejleményét látta Marx úgy, hogy a termelő személy a termelő dolog – a munkás a termelési folyamat – „mellé lép”, és ezzel összefüggésben vázolta fel azt, amit ő nevezett kommunizmusnak

¹⁷⁶ Schumpeter, 1971, 41-42. oldal.

¹⁷⁷ Például Garai, 1990.

¹⁷⁸ Megtisztelő számomra, hogy egyik kritikusom (Szabó, 1991) észrevette, hogy ez a „szóhasználat esetleg nemcsak ízlés és terminológia megkerülésére szolgált a szerzőnek, hanem tabuk megkerülésére is. Emlékeim szerint [...] Garai László már több évvel ezelőtt is megjelentetett írást a posztkapitalizmusról. Akkoriban tabuk tiltották a vizsgálódást, amely kétségbe vonta volna, hogy a „szocializmus” szocializmus. A „posztkapitalizmus” szóval azonban e tabuk szelíd öreit tovább lehetett szelídíteni: aki „posztkapitalizmus”-t mondott, az majdnem „szocializmus”-t mondott. Hiszen mi más következne „post capitalismum”? (192. oldal.)

¹⁷⁹ Marx, 1972; II. 161. oldal.

Miközben trivialitás megállapítani, hogy a felvázolt társadalmi berendezkedés nem állott elő, ugyanakkor úgy látszik, hogy halálát követő évtizedekben olyan fejlemények álltak elő, melyek éppen így írhatók le: a *személy a dolog mellé lép, a népességben adott emberi potenciál ugyanolyan feltételévé válik a társadalomban végbemenő gazdasági folyamatoknak, mint a népesség rendelkezésére álló anyagi potenciál.*

Az emberi potenciál és az anyagi potenciál

Mégis a továbbiakban „ízlésnek és terminológiának” az az alakulása, amely Magyarországon és a térségben a rendszerváltás során végbemegy, amikor is e váltást úgy írják le, mint visszatérést a kapitalizmushoz¹⁸⁰, arra készítetett, hogy olyan terminológiára térjek át, amely legalább gondolatilag lehetővé teszi e „visszatérés” elhatárolását egy olyan folyamattól, amely a kapitalizmust *a szó szoros, tehát XIX. századi értelmében* restaurálná. Ezért a schumpeteri váltás megjelölésére a kapitalizmus–posztkapitalizmus terminológiai páros helyett áttértem egy olyan terminológiára, amely a XIX. századi *első modernizációtól* megkülönbözteti a XX. századi *második modernizációt.*

Visszatérés a kapitalizmushoz?

A második modernizáció

A modern világot különböző szempontok szerint szokták megkülönböztetni a hagyományos világtól.¹⁸¹ Jelen könyv, mint *gyártott világot* fogja megkülönböztetni attól, amelyet a benne élő ember természetes folyamatokból vagy egy isten teremtő aktusából eredeztet.

A modernizáció, amikor kiteljesíti azt a tendenciát, hogy a maga működési feltételeinek javítása végett *a társadalom mesterségesen beavatkozik természetes folyamatokba*, XIX. századi első szakaszában másképp kezeli működésének anyagi, és megint másképp emberi feltételeit. Az anyagi feltételeket, amelyekről a társadalmi-gazdasági rendszer működése függ, egyre inkább maga ez a rendszer termeli – az emberi feltételektől viszont, amelyeket nem maga termel, egyre inkább függetleníti a működését.

A kapitalista gazdaság a modernizáció általa megvalósított első szakaszában a *dolgokat* olyanból, amilyenek, nagy tömegben átalakítja olyanná, amilyen e gazdaságban célszerűen használható. A schumpeteri váltás utáni *második modernizáció* pedig ezen annyit változtat, hogy a dolgok mellett feldolgozás tárgyává teszi a társadalmat alkotó *személyeket* is: a gazdaság

Dolgok feldolgozása és személyeké

¹⁸⁰ Érdemes észrevenni, hogy ez a leírás teljesen egybecseng egykori „agitpropos” értelmezésekével, amelyek mentén arról értesülve, hogy valaki a rendszer radikális megváltoztatására törekszik, Illetékes Elvtárs ezt azonnal a kapitalizmushoz való visszatérés szándékának minősítette.

¹⁸¹ Lásd Márkus, 1992.

ezeket is nagy tömegben átalakítja olyanból, amelyenek, olyanná, amilyent célszerűen használni tud.

Az alkalmatlan személy lecserélésének feltétele...

A modernizáció első szakaszában a személyekkel azért nem volt gond, mert még mielőtt valamelyikük gondot okozott volna, a rendszer lecserélte: vagy valamely gépi berendezésre, tehát olyan dologra, amelyet előzetesen célszerűen alakított ki, vagy pedig olyan más személyekre, akiket jó szerencsénk úgy teremtett, hogy az előbbieknél jobban használhatóak legyenek. Mindkét cserének tulajdonképpen ugyanaz a feltétele: hogy a jól használhatóságához a személynek ne holmi agyafűrt tulajdonságok ravasz kompozícióját kelljen hordoznia, hanem olyan egyszerű képességet, amelyet egy dologban (a gépben) is ki lehessen alakítani, vagy amely tömegesen megterem a lakosságban, s amely így, amint szükség támad rá, magától is mindig kéznél van.

...a századfordulótól nem teljesül

A századforduló idejére mármint megállapítható, hogy a kevésbé megfelelő személyek lecserélésének ez a feltétele többé nem teljesül: azok a mechanizmusok, amelyek a gazdasági rendszer működésének a függetlenséget biztosították az emberi feltételektől, maguk immár működésképtelenek. Láttuk, például, hogy a gép működtetéséhez, amely függetlenítené a gazdasági növekedést biztosító termelést az emberi képességektől, merőben új képességek kellenek.

A modernizáció eljárását kiterjesztik az emberre

A tömegméretekben szükségessé váló új képességeket, s éppígy a szükségletekkel szemben való szabadságot is a második modernizáció időszakában ugyanúgy kezdik termelni, mint ahogyan az első modernizáció idején a kifejlődő nagyipar a dolgok tulajdonságait alakította át tömegméretekben olyanokból, amelyenek, olyanokká, hogy azok a gazdasági növekedést optimálisan szolgálják. A második modernizáció osztozik az elsővel abban a felismerésben, hogy a gazdasági növekedés feltételei nem teremnek meg szervesen a természetben, hanem azokat a természeti folyamatokba mesterségesen beavatkozva kell kialakítani. Ezen belül a második modernizációt megkülönbözteti az elsőtől, hogy ezt az eljárást az anyagi feltételekről kiterjeszti az emberi feltételekre.

Kizsákmányolás

Ily módon az első, illetve a második modernizáció érdekei gyökeresen eltérnek egymástól az emberi potenciállal való gazdálkodásra nézve. A tizenkilencedik századi modernizációban amennyire a gazdasági rendszer működése még függött emberi feltételektől, ez utóbbiak triviálisak voltak, a gazdasági rendszer *nem termelte, csak kitermelte* őket. Gyakorlata és a hozzá

kapcsolódó szemlélet ennek megfelelően a kizsákmányolásé¹⁸² volt. Miközben az anyagi termelésben a XIX. századi gazdálkodó nyereszkes, haszonleső beállítódással azt kalkulálta, *mekkora ráfordítás mennyi hasznot hoz*, a humán potenciált ugyanez a szemlélet és a hozzá tartozó gyakorlat úgy kezelte, mint ami gazdasági erőfeszítésektől független okokból áll rendelkezésre, s így a belőle kihozható haszon ingyen van, *nem az emberre való ráfordítás kamatozik benne*. S ezt kiegészítette ugyanezen összefüggés ellenkező irányban számon tartott evidenciája: *az emberre való ráfordítás nem kamatozik*.

Ellenőrző kérdések

1. Mi a modernizáció?
2. Milyen értelemben beszélhetünk a kapitalista modernizáció XIX. százada után posztkapitalizmusról?
3. Miben különbözik a modernizáció első szakaszától a második modernizáció?

¹⁸² A szót itt nem a Marx elmélete és a reá hivatkozó ideológia által használt értelemben alkalmazom, hanem valamilyen – anyagi vagy emberi – potenciál olyan használatát értem rajta, amely nem jár együtt e potenciálnak nemhogy aktív megtermelésével, de még annak a lehetőségnek a meghagyásával sem, hogy ez magától újratermelődjék.

Az emberi erőforrás termelése és az emberi tőke

A második modernizáció érdeke az emberi potenciállal való gazdálkodásra nézve éppen abban tér el az elsőétől, hogy immáron az emberek jól hasznosítható tulajdonságait is termelik, s ezért az emberekkel kapcsolatos számítás sem lehet többé a kizsákmányolásé. Ez egyszerre kellene, hogy jelentse azt a felismerést, hogy *az emberből kihozható haszon nem ingyen van*, és azt, hogy *az emberre való ráfordítás nem terméketlen*. Ugyanúgy, ahogy az anyagi termelésre nézve már a XIX. századi modernizáció, úgy a XX. századi *a humán termelést tekintve is azt kellene, hogy kalkulálja, hogy mekkora ráfordítással mekkora haszon jár, s hogy mekkora haszonnal mekkora ráfordítás*. Innentől fogva *az a tőke és az a munkaidő, amelyet például új képességek kifejlesztésére fordítanak, éppen annyira a gazdasági növekedést szolgálja, mint az, amelyet új gépek kifejlesztésére*.

Beruházás emberi tőkébe és a második modernizáció

A kétféle ráfordítást már annak idején a gazdaságtudomány klasszikusa, Adam Smith is úgy vetette össze egymással, hogy mindkettőt úgy tekintette, mint ami egyaránt *állótőkét* hoz létre. „A lakosoknak, illetve a társadalom tagjainak szerzett és hasznos képességeiről” szólva rámutatott: „Az ilyen tudás és készség megszerzése tényleges kiadásokat jelent, mivel megszerzőjét neveltetése, tanulmányai vagy tanonckodása idején el is kell tartani; alapjában véve úgy kell felfogni őket, mintegy az illető személyben rögzült és megtettesült tőkét. *Ez a tudás és készség az illető személy vagyonának egy része*, de egyben része ama társadalom vagyonának is, amelyhez a személy tartozik. A munkás fokozott egyéni kiképzését ugyanúgy foghatjuk fel, mint a munkát megkönnyítő és megrövidítő gép vagy szerszám beszerzését: *bizonyos kiadást jelent ugyan, de ez profittal együtt megtérül.*”¹⁸³

Produktív tőke és improduktív munka?

Igaz, Adam Smith ugyanerről az összefüggésről mást is mond. Miközben a *tőke* ráfordítását a képességek megszerzésére hasznosnak mondja, ugyanakkor a *munka* ráfordítását ugyanerre, mint *improduktívat* különbözteti

¹⁸³ Smith, 1992; 282. oldal.

meg attól a munkától, amely csak attól *produktív*, hogy dologi javakat termel.¹⁸⁴ A következtetés valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy Smith még a modernizáció első szakaszában anticipál olyan összefüggéseket, amelyek majd csak a második modernizáció időszakában lesznek nyilvánvalóak.

Theodore W. Schultz viszont már a második modernizáció összefüggéseire nézve teheti megállapítását: „Széles körben megfigyelték, hogy a nemzeti termék növekedése a föld, a teljesített munkaórák és az újratermelhető fizikai tőke növekedéséhez viszonyítva igen nagy. Az emberi tőkébe való beruházás valószínűleg a legjobb magyarázat erre a különbségre.”¹⁸⁵

Könyvének egy másik helyén így fogalmaz Schultz: „[...] felfigyeltem az emberek szerzett képességeinek, mint a meg nem magyarázott termelékenység-növekedés fontos forrásának a szerepére. Ezek a szerzett képességek nyilvánvalóan nem ingyenesek. Szűkös erőforrásokat kell igénybe venni megszerzésük céljából [...]”¹⁸⁶ Majd ezzel összefüggésben rámutat: „Mindannak, amit fogyasztásnak nevezünk, jó része az emberi tőkébe való beruházást jelent. Az oktatásra, az egészségügyre fordított közvetlen kiadások, a belső vándorlás, amelynek célja a jobb munkaalkalmak megszerzése, világos példák erre.”¹⁸⁷ S ezután kísérletet tesz rá, hogy az anyagi eszközöknek azon a részén belül, amelyet emberre fordítanak, elválassza egymástól azt a hányadot, amelyet fogyasztásra, illetve azt, amelyet az emberbe, mint tőkébe való beruházásra költenek.

Ezt az elválasztást azonban például Bródy András tulajdonképpen nem is tartja fontosnak. Szerinte „ami növekszik, itt már nem a nemzeti jövedelem, ez túlságosan szűk kategóriának bizonyult a társadalom tevékenységének mérésére. [...] Benne szerepel az összes gazdasági tevékenység szintje, nemcsak a termelő és szolgáltató tevékenységeké, hanem az emberi munkaerő

**Fogyasztás vagy
beruházás?**

**Az emberi élet
újratermelése**

¹⁸⁴ Produktív és improduktív munka megkülönböztetését Marxnak tulajdonította az a köztudat is, amely Marxra való hivatkozással teremtett magának jó lelkiismeretet ahhoz a gyakorlathoz, amely a humán potenciál kifejlesztésére irányuló (például pedagógusi) vagy karbantartásával foglalkozó (például orvosi) tevékenységet másodrendűnek értékelte, meg az is, amely e gyakorlattal együtt Marxot is elveti. Marx e megkülönböztetésről például a következőket írja: „... az áruk világa két nagy kategóriára esik szét: az egyik oldalon a munkaképességek; a másik oldalon maguk az áruk. ...az áru, mint múltbeli, tárgyasult munka jelenik meg, tehát ha nem jelenik meg egy dolognak a formájában, akkor csak magának a munkaképességnek a formájában jelenhetik meg... Termelő munka ezek szerint olyan munka, amely árukat termel vagy *magát a munkaképességet közvetlenül termeli, képezi, fejleszti, fenntartja, újratermeli.*” Amihez mindjárt ezt teszi hozzá: „Az utóbbi fajta munkát A. Smith kirekeszti a maga termelőmunka-rovatából; *önkéntesen...*” (Marx-Engels, 1976; 136. [Kiem. tőlem – G. L.]. A termelő és a nem termelő munkára általában vonatkozólag lásd e mű 117-269. és 354-375. oldalait).

¹⁸⁵ Theodore W. Schultz, 1983; 44. oldal.

¹⁸⁶ *Id. mű*, 21. oldal.

¹⁸⁷ *Id. mű*, 44. oldal.

újratermelése, képzése, betanítása során megfigyelhető tevékenységeké is. A [...] mérőszámnak tartalmaznia kell az emberi munkaerő, sőt az emberi élet újratermeléséhez szükséges összes tevékenységet is.¹⁸⁸

Mindenesetre a második modernizáció koncepciója teljes egészében elfogadja a maga érvelésének alapjaként az emberi tőkébe való beruházás elméletét: azt, hogy „a munkaerő minőségét javító tényezők és folyamatok az emberbe fektetett beruházások formájában *a gazdaság endogén forrásaivá* válnak”¹⁸⁹

Schultz azonban, miközben tulajdonképpen a második modernizációnak írja le markáns tendenciáit, nem dönti el, hogy vajon történelmi változások nyomán megjelent új jelenségekről van-e itt szó vagy csak szubjektív ellenállásunk csökkenéséről, hogy felismerjük végre az emberi tőkébe való beruházás tényeit, melyek már jóval korábban is kínálták volna magukat a felismerésre.

„[...] miért hökölték vissza a közgazdászok az emberi tőkébe való beruházás nyílt elemzésétől’ – kérdezi Schultz, amikor arra a felismerésre jut, hogy „a közgazdászok [...] nem hangsúlyozták azt az egyszerű igazságot, hogy az emberek beruháznak önmagukba, és hogy ezek a beruházások igen nagyok. [...] a közgazdászok [...] sohasem merészkedtek odáig, hogy érintkezésbe kerüljenek a beruházásnak ezzel a formájával.”

Schultz válasza (mely ma és minálunk is érvényes lehet) az, hogy itt „mélyen rejlő morális és filozófiai kérdések jelentkeznek. A szabad ember elsősorban és mindenekelőtt öncél, amelyet a gazdasági törekvésnek szolgálnia kell, a szabad emberek tehát nem tulajdontárgyak vagy értékesíthető vagyontárgyak. [...] Vannak, akiket az emberekbe fektetett tőke pusztá gondolata is sért. Értékrendünk és hiedelmeink megakadályoznak bennünket abban, hogy emberi lényekre, mint tőkejavakra tekintsünk, kivéve a rabszolgaságot, amelytől borzadunk. Erősen befolyásol bennünket az a hosszú harc, amelyet a társadalom a szolgaság megszüntetéséért és az emberi szabadságot vívó jogi intézmények kialakításáért vívott. Ezeket a vívmányokat igen nagyra értékeljük. Ezért emberi lényeket vagyontként kezelni, amelyet beruházással növelni lehet, mélyen gyökeredző értékekkel áll szemben. Úgy tűnik, hogy ez a felfogás az embert ismét pusztá anyagi összetevővé, a tulajdonhoz hasonló valamivé teszi. Márpedig, ha az ember önmagát mint tőkejóságot tekinti, ez [...] lealacsonyítónak tűnhet.”¹⁹⁰

A második modernizáció elmélete ezzel a kétértelműséggel szemben az emberi tőkébe való beruházásnak legalábbis azt a mértékét, amelyet többé már nem lehet elhanyagolni, a különböző gazdasági-társadalmi rendszerek XX. századi fejlődéséhez kapcsolja, s egyértelműen a modernizáció első, XIX. századi folyamataiban előállott fejlemények következményeiként írja le azt az elháríthatatlan tendenciát, mely szerint az anyagi erőforrások növekvő részét emberi erőforrások alakítására kell fordítani.

¹⁸⁸ Bródy András, 1983; 51. oldal.

¹⁸⁹ Kovács János: Theodore W. Schultz. In: Schultz: *Id. mű*, 12. oldal. (kiem. tőlem – G. L.)

¹⁹⁰ Schultz: *Id. mű*, 49-50. oldal.

Új jelenség vagy új felismerés?

Schultz válasza...

...és a második modernizáció elmélete

Információgazdálkodás

Egy további különbség, hogy az emberi tőkébe való beruházás koncepciója egyének szerzett potenciáljával számol és azokkal a költségekkel, amelyek akkor merülnek fel, amikor ennek alakítása végett az egyének *tulajdonságainak* természetes alakulási folyamataiba történik mesterséges beavatkozás. A második modernizáció koncepciója az egyes egyéneken adott tulajdonságok mellett az egyének között előálló *viszonyokat* is tekintetbe veszi.

Ez azzal összefüggésben válik szükségessé, hogy a második modernizációt az információval való gazdálkodás antinómiája kényszeríti ki¹⁹¹, aminek folyományaképp a modernizáció XIX. századi szakaszában a nyers- és feldolgozott *anyaggal folytatott gazdálkodás* ebben az időszakban egyre növekvő súllyal *információgazdálkodássá* alakul át. Márpedig az információt nem tulajdonságok minősítik, mint az anyagot, hanem viszonyok.

Amikor a diák lemásolja a tanár által előterjesztett információt, megannyiszor úgy jár el, hogy a tábla fekete függőleges felületére felvitt fehér jelet a füzetlap fehér vízszintes felületére fekete jelként viszi át – az információ azonosságát ilyenkor a tulajdonságok különbözőségének ellenére a viszonyok azonossága hordozza. És fordítva: az *eleven* szónak például hiába ugyanaz az optikai tulajdonsága, amikor magyar, illetve amikor angol szövegbe van beleírva, a szó a két esetben különböző információt hordoz, mert ezt a magyar, illetve az angol nyelven belül különböző viszonyok közvetítik a nyelv többi szavával.

**Az információt
viszonyok minősítik**

Még nyilvánvalóbb az információgazdálkodásban a viszonyok meghatározó súlya, ha nem magát az információt, hanem ennek *kommunikációját* tekintjük, amelynek teljesítményét egészen nyilvánvaló módon határozzák meg *egyének tulajdonságai helyett egyének közötti viszonyok*: például azok, amelyek az információ közlésekor küldő és befogadó között fennállnak.

A tulajdonságról meg lehet állapítani, mely dolgok hordozzák és melyek nem, mint ahogy az is eldönthető, mely személyek élvezhetik e dolgok kérdéses tulajdonságát. Elvben kiszámítható, milyen áron lehet más dolgokban más személyek számára kifejleszteni ugyanezt a – hasznos vagy kellemes – tulajdonságot.

**A tulajdonságok
logikája...**

Valójában az ilyen megállapítások és számítások még az anyagi javak esetében is elvonatkoztatnak attól, hogy „ezek a termékek és szolgáltatások vásárlóikon kívül másoknak is gyakran szereznek örömet vagy okoznak bosszúságot, kellemetlenséget. Egy szép ház látványában a szomszédok és a járókelők is gyönyörködhetnek. A ház építésével járó zaj, por, piszok viszont sokaknak okoz kellemetlenséget. Ezeket a járulékos, a kívülállókra érintő előnyöket és hátrányokat ([externáliákat vagy] externalitásokat) nem szokás

**...elvonatkoztat az
externáliáktól...**

¹⁹¹ Vö. 167–171. oldallal.

beszámítani a nemzeti termékbe, mert az érintettek nem fizetnek az élvezetükért, illetve nem kapnak kártérítést az elszennvedésükért. Nyilvánvalóan jelentős viszont az emberi közérzetre gyakorolt pozitív és negatív hatásuk. Mivel ezek a járulékos előnyök és hátrányok fontos melléktermékei a gazdasági tevékenységnek, indokolt lenne figyelembevételük a gazdasági döntésekben. Ennek módja azonban mindmostanáig a közgazdaságtudomány megoldatlan kérdései közé tartozik.¹⁹²

...amelyek járulékosból lényegivé lesznek...

S ez utóbbi tény annál is sajnálatosabb, mivel hogy az információgazdálkodásban az externáliák többé nem „járulékos” vonatkozásai egy jószágnak vagy egy szolgáltatásnak, nem melléktermékei egy gazdasági tevékenységnek, hanem a dolog lényegét teszik. Többé nem arról van szó, hogy *milyen mennyiségi mutatók jellemzik a hatékonyságát adott minőségű erőforrás felhasználásának* adott elosztási viszonyok mellett, hanem arról, hogy e viszonyok határozzák meg *az elosztásra kerülő jószág vagy szolgáltatás minőségét is.*

...s elvben kiküszöbölhetőből...

Ha autóm van, ennek valóságos használati értéke elvileg független attól, hogy másoknak is van-e. Persze, mások autójának járulékos kellemetlenségeit megszenvedni az ember: szennyezett levegőt szív, a parkolóhelynek használt járdán nem tud lépni, saját autójával jóval hosszabb időbe telik, míg közlekedési dugók ellenére célba jut s amíg ott maga is parkolni tud. Mindez az externalitás azonban elvben kiküszöbölhető s kellő kapacitású út és kellő számú parkoló építésével elvben el lehetne érni, hogy az ember a maga autójának a tulajdonságait attól függetlenül tudja élvezni, van-e másoknak is ilyen járművük vagy nincs.

...a viszonytól elválaszthatatlanná...

Ezzel szemben, ha például egy URH-telefonom van, akkor az információforgalmazásnak merőben más eszköze van a birtokomban attól függően, vajon adás- és vételkörzetén belül egyetlen-e ez a készülék, mely esetben csak szobadísznek használható, vagy van még néhány, netán mindenkinek van, akivel valaha is a kritikus távolságon belül ezen az úton akarok érintkezésbe lépni. A többiek információ-feldolgozó berendezése nem tulajdonságot nyilvánít meg mintegy járulékosan az én számomra – a hatás forrása a berendezések viszonya, amely a lényegre nézve határozza meg az én berendezésem értékét.

...s így a humán erőforrástól általában is

Mármost a humán erőforrásnak az egészére nézve ez utóbbi paradigma érvényes. Ha a modernizáció első szakasza az olyan berendezéseket, mint a Martin-kemence, az esztergapad, *az anyagfeldolgozás szerszámaiként* teszi tömegtermelés tárgyává, akkor a második modernizáció során az emberi

¹⁹² Scitovsky Tibor, 1990. 79. oldal.

potenciál tömegtermelése úgy kerül napirendre, mint olyan tényezőé, amely az *információfeldolgozásnak a szerszáma*. Ennélfogva a többi információfeldolgozó berendezéshez hasonlóan az embert sem tulajdonsága minősíti erőforrásként, hanem viszonya más emberek tudásához.

Ami a tudás értékét megadja, az igen gyakran például az *elsőnek* tudás vagy éppenséggel az *egyedül* való tudás: az atombomba gyártásának monopolizált ismerete nem ugyanaz az ismeret, mint amivé lett, amikor már ketten birtokolták. Máskor éppen a tudás *elterjedtsége* adja meg a tudás lényegét: az a képesség, hogy írásban kommunikáljak másokkal, nem ugyanaz a képesség egy analfabéta társadalomban, mint egy olyanban, ahol mindenkiben megvan. Eszperantóul tudni nem ugyanaz a tudás, amikor e mesterséges nyelv feltalálója, Zamenhoff egyedül birtokolja, mint amikor már ezer eszperantista tudja szervezett összejövetelein az egymás közötti érintkezésben használni, s megint más, ha már milliósámra vannak, akiknek aztán éppen ettől, hogy már milliósámra vannak, olyan tudásuk van, amelyet spontánul előállható élethelyzetekben is lehet használni. A szovjet gazdasági-társadalmi rendszerben felhalmozott fantasztikus tömegű és igen kiváló minőségű tudást is tulajdonsága ellenére az a viszonya tette a rendszer egésze számára nagyon erősen csökkent értékűvé, hogy a rendszer szerkezetében nem volt lehetőség rá, hogy e tudás eredeti – hadiipari – kialakulási helyéről elterjedjen.

Ugyanilyen kritériuma lehet a szellemi munkaképességnek az a viszony, hogy a szellemi érték egymással vetélkedő szellemi termékek közül váljék ki. Ahol a pozitív és a negatív érték eleve egyértelműen ki van osztva a szellemi élet különböző produktumai között, ott semmilyen szellemi életről nincs szó. Sőt, a legegyszerűbb lelki élet is csak ott áll elő, ahol az élethelyzet valami többértelműséget foglal magába – e nélkül csak fiziológiai mechanizmusok által szabályozott automatikus működések vannak. Ezzel függ össze a pszichológiának az a felismerése, hogy *a gondolkodás csak másképpen gondolkodás lehet*: aki ugyanúgy gondolkodik, mint ezt ő vagy másvalaki korábban tette, az nem gondolkodik, hanem működik, amint ezt bármely más automata is teszi mindaddig, amíg egy váratlan fejlemény nyomán zavar nem támad a működésében.

De egy fentebb¹⁹³ felidézett kísérlet eredményéből tudjuk, hogy nemcsak a szellemi munkaképességről állapítható meg, hogy hordozóját a maga tulajdonsága helyett másokhoz való viszonya minősíti erőforrásként: a kísérlet munkásnők egy csoportjáról állapította meg, hogy diszpozíciójuk arra, hogy termelékenységüket fokozzák akkor is, amikor javulnak, és akkor is, amikor romlanak a munkafeltételek, annak a ténynek volt köszönhető, hogy a kísérlet előrehaladására és eredményeire kíváncsi menedzsment részéről *megkülönböztetett érdeklődés* irányult rá.

Az információgazdálkodás összefüggéseinek ez a különlegessége eredményezi azt a további különleges összefüggést, amelynél fogva anyaggazdálkodáson felnevelt mentalitásunk az információgazdálkodással nemigen tud mit kezdeni. Ha valakinek a raktárából elhozok egy számítógépet és tíz lemezt, neki annyival kevesebbje lesz, s ezért úgy érzem, pénzbeli kompenzációval tartozom. De ha a magam lemezeire a magam gépén átmásolom az ő információit, neki semmivel sem marad ezekből kevesebb, tehát az érzésem az, hogy tulajdonképpen nem tartozom semmivel. És mégis: ma 200 forint sem szükséges, hogy megvásároljak egy számítógéplemezt, melyre azután ráírhatom a magam információit – de esetleg 200 ezer forint sem elégséges, hogy megvásároljak egy információt, melyet ráírhatok a magam lemezére.

A tudás elterjedtsége

Vetélkedésből kiválás

A megkülönböztetett érdeklődés viszonya

Információ – az anyag logikája szerint?

¹⁹³ A 87. oldalon.

Információ – az energia logikája szerint?

Nem kevesebb zavart okoz az információgazdálkodás összefüggéseinek megértésében, ha egy energiagazdálkodás az, amelynek fogalmi és intézményi keretében maradván próbálunk bennük eligazodni. Ha azt akarom, hogy saját munkagépem egy központi kazán energiakészletéből részesedjék, érdekelt vagyok abban, hogy figyeljek a központ előírásaira, nehogy a kazán felrobbanjon attól, hogy rosszkor vagy rossz helyen nyitom meg a csapját. Ha viszont egy központi memória információkészletét akarom a magam gépe számára megcsapolni, nem kell ügyelnem semmilyen központi megszorításra, mert ennek a tárolónak az egyensúlyát akkor sem fenyegetné a hirtelen támadó úr veszélye, ha akár az összes tárolt információt egyszerre lehívnám belőle.

„Én írok levelet Magának”

A valóságos összefüggések azonban e tekintetben is mást mutatnak: számítógémem be- vagy kikapcsolása felől, vagyis arról, hogy működtetéséhez mennyi energiát fogyasztok, saját belátásom szerint dönthetek, – ellenben az információ kezelése során a legnagyobb zavarok támadhatnak, ha a rendszer nem szabályozza, hogy hányan férnek ahhoz hozzá s hogy kicsodák.

Az az információ, amelynek monopolizált birtokában az Egyesült Államok atombombát tudott gyártani, nem ugyanaz, mint lett, amikor már a Szovjetunió is birtokolta. S amikor egy papíron ezt olvasom: „Én írok levelet Magának”, akkor merőben mást jelent az információ, ha kedvesem küldte nekem, mint ha Tatjana Anyeginnek.

Az információgazdálkodás tárgya és alanyának szociális identitása

Itt – az anyag és az energiagazdálkodástól eltérően – a gazdálkodás tárgyának is meghatározza mind minőségét, mind mennyiségét annak a másokéhoz viszonyított identitása, aki az információgazdálkodás alanya. Ezért az információnak ezeket a meghatározóit a rendszernek valahogyan nyilván kell tartania, méghozzá úgy, hogy a rendszer minden alkotórésze tekintettel legyen erre a nyilvántartásra.

S akkor eddig még csak azokról a feltételekről volt szó, amelyek meghatározzák, hogy valaki *átvehet-e* információt. Vajon milyen feltételektől függ, hogy *átadhat-e* információt annak a rendszernek a központjába, amely nemcsak *leolvassa*, hogy milyen folyamatok mentek már addig végbe a rendszerben, hanem *előírja*, hogy milyenek menjenek még ezután végbe benne. Vajon egyetlen instancia monopóliuma legyen-e a rendszeren belül, hogy az információkat kezelje, vagy mindenki egyenlő eséllyel szállhasson versenybe ezért?

Túllicitálni Anyegint?

Az a „szocialista” kísérlet, hogy a szabályozás a modern információs hálózatban úgy történjen, hogy a központ csak általa preparált információt engedjen eljutni az egyes felhasználókhoz, nem bizonyult sikeres megoldásnak. Kár volna azonban ebből egy olyan modell sikerére tippelni, amelyben az információ sorsát az határozná meg, hogy egy árverésen ki mennyi pénzt kínál érte. Nem valószínű, hogy ha túllicitálom Anyegint, akkor

Tatjana majd nekem küldi el azt a bizonyos levelet. Még kevésbé látszik értelmes feltevésnek, hogy ha a Szovjetunió 1945 őszén megfelelő árajánlással áll elő, akkor az USA megosztja vele az atomtitkot.

Ahol az öreg hölgy meglátogatott szeretőjének paradigmája érvényesül

S ha nem magáról az információról van szó, hanem feldolgozásának arról a szerszámáról, amely az ember, akkor vajon hogyan alakul a viszony a költségek és haszon között? Ki viselje azokat a költségeket, amelyek árán kialakítják valakiben a hasznot hajtó diszpozíciót? S kié legyen a haszon, amelyet a kifejlesztett diszpozíciónak a működése eredményez? Fentebb idéztük Adam Smith klasszikus megállapítását, amely szerint az egyén kiképzését úgy foghatjuk fel, mint ami „*bizonyos kiadást jelent ugyan, de ez profittal együtt megtérül*” – a megállapítás akkor magától értetődően sugallta, hogy annak térül meg profittal, akinek kiadást jelent.

Maga Smith egyébként még hozzáteszi, hogy a megszerzett „tudás és készség az illető személy vagyonának egy része, de egyben része ama társadalom vagyonának is, amelyhez a személy tartozik”, ami meg azt sugallja, mintha a személy vagyona és a társadalom vagyona egyfajta sorsközösségben lennének egymással, ami a költségek viselését és a haszon élvezetét illeti.

A fentebb megvizsgált összefüggések fényében sokkal inkább úgy látszik, mintha olyan ráfordításról és hasznosulásról lenne itt szó, amelyek összefüggései egy interindividuális viszonyrendszerben kalkulálhatók, de amelyben megannyiszor olyan határköltséget, amelyet a rendszer struktúrájának meghatározott helyén kezelnek, és olyan határhasznot kell egymáshoz viszonyítani, amelyet e struktúrának más helyén realizálnak. Mintha olyan jelenségtartománynak bizonyulna az emberi tőkéé, ahol *jellegzetesen az öreg hölgy meglátogatott szeretőjének paradigmája érvényesül*, amiről viszont korábban¹⁹⁴ láttuk, hogy ugyancsak jellegzetesen hajlamosít arra a beállítódásra, amelyet az idézett paradigma kapcsán úgy írtunk le, mint *potyázást*: az egyes személyek számon tartják azt is, hogy externáliák nyomán esetleg az általuk alkalmazott *többletráfordításnak nincs többlethaszna* számukra, meg azt a lehetőséget is, hogy *többletráfordítás nélkül többlethaszon támadjon*.

A személy vagyona és a társadalom vagyona

Ráfordítás haszon nélkül – haszon ráfordítás nélkül

¹⁹⁴ A 127–130. oldalon.

Ellentmondás a beállítódásunk és a történelmi szükségszerűség között

Márpedig ez a beállítódás a modernizáció XIX. századi első szakaszáé, s fentebb¹⁹⁵, ahol ezt megállapíthattuk, egyszersmind azokkal a történelmi kényszerűségekkel is meg kellett ismerkednünk, amelyek szükségszerűen vezettek el a XX. században egy második modernizációhoz. A beállítódásunk és a történelmi szükségszerűség között feszülő ellentmondás feloldása csak azoknak a mostanra megfogalmazódó kérdéseknek a megválaszolásán keresztül lehetséges – ha egyáltalán lehetséges –, amelyekről éppen ezért kell belátnunk, hogy ez:

Az emberi tőkével való gazdálkodás három meghatározó kérdése

Az elsőt közülük annak idején már Széchenyi István megfogalmazta: „[...] nevelés, tanulás, idomulás kell. De mint eszközöljük ezeket? Számos mestert miképp fizethetünk, jó nevelőket mi módon tarthatunk, minden szorgalmat melly úton fordíthatunk gyermekink kimívelésére? Hiszen mindez szörnyű sokba telik. Pénz kell tehát! De ezt megint ugyan ki adja?”¹⁹⁶ Vagyis az első kérdés: Ki a beruházó az emberi tőkébe? Az egyén-e vagy a társadalom? S ha az egyén, akkor melyik: az-e, akinek a képességeit a beruházás kifejleszti – vagy pedig az, amelyik a vállalatot képviseli, ahol a kiképezendő tudást alkalmazzák? Ha pedig a társadalom az, akkor vajon a maga céljai mentén saját magát megszervező civil társadalom-e – vagy egy közösnek minősített akaratot az emberekre kívülről rákényszerítő állam?

A humán beruházáshoz szükséges összeg nagysága az, ami a vitát a lehetséges válaszok között drámaivá teszi.

Az állam részvétele a magyarországi költségekben...

A költségek magyarországi nagyságára következtetni lehet abból a tényből, hogy pl. 1996-ban, amikor az állam már elkezdte leépíteni a maga részvételét e költségek viselésében,

3 év óvoda:	360
8 év általános iskola	990
óvoda + iskola összesen	1350
4 év gimnázium (szakközépiskola)	533 (550)
12 év iskola	1500 (1850)
óvoda + 12 év iskola összesen	1900 (2200)
5 év egyetem	1840
4 év gimnázium + 5 év egyetem	2370
17 év iskola	3360/17
óvoda + 17 év iskola összesen	3700

...nem fedezi a teljes költséget

ezer forintjába került¹⁹⁷. Az ennek megfeleltethető összegek a teljes költséget akkor sem fejezték ki, amikor az állam még nem kezdett kiszállni ebből az üzletágból, hiszen az iskoláztatás még az általános és kötelező képzés keretében is jelentős áldozatokat követelt a háztartásoktól, egy vagy több gyereknek közép- és felsőfokú képzésben részvételére pedig különösen.

¹⁹⁵ Lásd a 171–173. oldalt.

¹⁹⁶ Széchenyi, 1830. 56. oldal.

¹⁹⁷ Az 1996-os Statisztikai Évkönyv alapján.

Ha a fenti adatokat, amelyek szerint az állam részvétele a neveltetés költségeiben évi

185 ezer forint a teljes intézményi neveltetés	20
197 ezer forint az iskolai oktatás	17
263 ezer forint a nem-kötelező iskolai képzés	9
368 ezer forint egy egyetemi képzés	5

évén keresztül, azokkal az adatokkal vetjük össze, amelyek szerint ugyanebben az időszakban kétmillió négyszázezer alkalmazásban állónak nettó átlagkeresete évente nem egészen **367 000** forint, könnyen belátható, hogy annak nem nagy a realitása, hogy beruházóként az érdekelt személy háztartása lépjen fel, ráfordítva egy-egy gyermek kiképeztetésére egy-egy átlagkeresetnek pl. **50,5%**-át 20, **54%**-át 17 vagy **72%**-át 9 éven keresztül, netán mindössze 5 éven keresztül, de a kereset **100,4** százalékát.

Átruházni a háztartásokra?

Amikor ezeket az oktatási költségeket (s éppígy azokat, amelyek *a lakással és a közlekedéssel, a kultúrával vagy a munkanélküliség* kezelésével függenek össze) az egyén helyett az állam viseli, ezzel két jellegzetes félreértés kapcsolatos:

Félreértést okozhat, hogy az ilyen ráfordítás révén az emberről történik gondoskodás. Ez a félreértés az, amelynek jegyében egy neoliberális politika buzgólkodik Magyarországon csakúgy, mint más országokban is, a humán ráfordítások visszaszorítása mellett azzal érvelve, hogy egy gondoskodó állam a felhalmozástól von el szükséges eszközöket.¹⁹⁸ A félreértés itt abban áll, hogy a jóléti állam gondoskodása az emberről nem az isteni vagy egy humanista Gondviselés kegyes értelmében történik, hanem a jó iparos pragmatizmusával, amellyel ez gondoskodik, hogy mielőtt munkához fogna, a keze ügyében legyen minden szerszám, amelyre majd szüksége lehet. Ha e szerszámok sorában az információgazdálkodás kitüntetett helyet juttat az embernek,¹⁹⁹ akkor a felhalmozás érdekében fogant pragmatizmus nem teheti meg, hogy ne terjedjen ki az emberre is.

Gondoskodás az emberről?

A további félreértés azzal kapcsolatos, mintha az állam az általa vállalt költségeket csak az állampolgárok adójából fedezhetné. Holott már a modernizáció első időszakában kialakult az a gyakorlat, hogy amikor a szükségessé vált anyagi feltétel legyártásába (pl. a közlekedési vagy a közműhálózat fejlesztésébe) a beruházó nem magánszemély (vagy ilyenek társasága) volt, hanem az állam, ez is növekvő arányban tőkés alapon történt, vagyis nem okvetlenül az állampolgárok adójából, hanem *növekvő mértékben olyan beruházásból, amely utóbb haszonnal megtérült*, amikor az állam az infrastruktúra használatáért pénzt szedett. Az állam humán ráfordításaiban ugyanez a tőkés mechanizmus

Az állam tőkés alapon humán beruházó

¹⁹⁸ L. pl. Kornai János ötrészes cikkét a *Népszabadságban* (1994. augusztus 29.–szeptember 2.), valamint a magam vitáját vele (ennek a „Fogyasztás dicsérete” c. vitacikknek, minthogy közvetve Békesi László új pénzügyi politikájával is vitatkozott, a közlését a *Népszabadság* – udvariánosan – elutasította, így ez az írás az *Élet és Irodalom* 1994. december 2.-i számában jelent meg).

¹⁹⁹ Vö. 178–179. oldallal.

működhet: az emberi tőkébe való beruházás sem szükséges, hogy állampolgárok adójából menjen végbe, hanem lehetséges profitot hozó üzleti vállalkozásként is.

Az ilyen gyakorlat az *oktatásra* való ráfordítást az emberi potenciál **termelésének** költségei között adminisztrálja, az *egészségügyi* kiadásokat a **karbantartás** költségeként, a *lakással és a közlekedéssel* kapcsolatos támogatásokat az emberi potenciál **telepítésének** költségeként, a *kultúra* kiadásait e sajátos tőkejóság **üzemeltetésének** költségeként, a *munkanélküliség* kezelésével kapcsolatos kiadásokat az emberi potenciálnak, mint állótökének **amortizációs** költségei között tartja számon.

Egy ilyen könyvelés számára vetődik fel aztán a második kérdés:

Ki az emberi tőke üzemeltetésének haszonélvezője?

Erre nézve Schultznál két megállapítást olvashatunk: az egyik szerint a haszon a társadalomé; a másik szerint pedig ezen felül az – önmagába beruházó – egyéné.

A társadalom haszna a gazdasági növekedéssel kapcsolatos, amelyre nézve fentebb idéztük Schultz megállapítását: „Széles körben megfigyelték, hogy a nemzeti termék növekedése a föld, a teljesített munkaórák és az újratermelhető fizikai tőke növekedéséhez viszonyítva igen nagy. Az emberi tőkébe való beruházás valószínűleg a legjobb magyarázat erre a különbségre.” S Schultz nemcsak általánosságban tesz kijelentéseket arról, hogy az emberi tőke a gazdasági növekedésnek negyedik tényezője, hanem olyan adatokat idéz gazdasági statisztikákból, amelyek az Egyesült Államok gazdaságát a nagy válságot követő harminc évben jellemzik, amikor az oktatásra fordított tőkének a gazdasági növekedéshez való hozzájárulása már meghaladta azét a tőkéét, amelyet anyagi tőkejavak létesítésébe ruháztak be, míg a megelőző húsz évben ez utóbbi még majdnem kétszer annyival járult hozzá a növekedéshez, mint az oktatás.

Az ilyen érvelés, amely oksági összefüggést tételez fel az emberi tőkében való felhalmozás és a gazdasági növekedés között (a felhalmozás elmaradása és a gazdasági növekedése között pedig szintén), gyakran vitát vált ki. Sokan azzal érvelnek, hogy éppúgy található olyan ország, ahol mindkettőt magas érték jellemzi (ahogyan Svájcban vagy Kanadában), illetve mindkettőt alacsony (ahogyan Portugáliában vagy Görögországban), mint olyan (például Dánia²⁰⁰), amely az oktatási, sőt általában a humán ráfordítások

²⁰⁰ „Dánia sokat költ oktatásra, Görögország igen keveset, Portugália nálunk kevesebbet, de ez **5-10 év** gazdasági teljesítményeiben kevésbé tükröződik’ – írta például szerzőnek egy 1993-ban megjelent tanulmányával (lásd Garai, 1995; 67–79) vitatkozva Antal László (1993; 83. oldal.). A vitatott tanulmányban így érveltem: „Az a tény, hogy a kormányzati kiadásoknak az oktatásügyre fordított hányada éppúgy 1964-ben kezdett el zuhanni, mint például az egyetemista korú lakosság képzésre fogott részének az aránya, miközben Ausztriáé ezúttal is erőteljesen növekedett, egy olyan összefüggéssorra enged gyanakodni, melynek okozó elején a magyar kormányzatnak az a döntése áll, hogy csökkenti kiadásainak azt a hányadát, amelyet

**Termelés –
karbantartás –
telepítés – üzemeltetés
– amortizáció**

**Emberi tőkébe való
beruházás
és gazdasági növekedés**

**Oktatási ráfordítások
és gazdasági növekedés**

tekintetében az első helyen vagy annak közvetlen közelében található, gazdasági növekedésére nézve pedig a középmezőnyben, vagy mint Japán, ahol a diszkrepancia éppen ellentétes irányú.

Igen fontos ebben a kérdésben eligazodni, mert minden olyan neoliberais igénybejelentés, amely a közép-európai rendszerváltásokkal összefüggésben a második modernizáció visszavételére előáll, azzal érvel, hogy a humán erőforrással kapcsolatos többletráfordításnak nem okvetlenül van többlethaszná, és a többlethaszon nem okvetlenül követel többletráfordítást. Mármost azt kell megállapítani, hogy azokban az esetekben, amikor ez a kettő kimutathatóan elválik egymástól, nincs szó a modernizáció első szakaszában érvényben volt feltételek visszatéréséről, hiszen azok a mechanizmusok, amelyek annak idején automatikusan biztosították a többlethaszon függetlenségét a humán többletráfordítástól,²⁰¹ nem nyerték vissza elvesztett működőképességüket. Az elválasztást itt azok az externáliák eredményezhetik, amelyekről fentebb²⁰² láttuk, hogy ilyen hatásuk akkor állhat elő, ha a számításokat elszigetelt tényezőkre, nem pedig viszonyuk rendszerére nézve végezzük.

Ezenkívül, úgy látszik, befolyásolhatják a humán ráfordítások hatékonyságát olyan viszonyok is, amelyek a ráfordítások egyes tényezői között állnak fenn. Például a ráfordításokon belül a folyó kiadások és az oktatási beruházások közötti viszony. Ezt az összefüggést jól illusztrálja Japán példája, ha összehasonlítjuk Magyarországgal. A két országban, amelyek között gazdasági növekedés tekintetében igen nagy a különbség, egyaránt **3,8** és **5,8** százalék között mozog a GNP-nek oktatásra fordított része a megvizsgált 60–80-as évek időszakában.²⁰³ Az oktatási beruházások színvonala azonban Japánban e három évtized legrosszabb évében is fölötte, Magyarországon pedig a legjobb évében is alatta maradt a GNP **8,6 ezrelékének**. Ami akkor is, ha eltekintünk a különbségtől, amely a két ország GNP-jének abszolút értéke között fennáll, adhat egy elképzelést a két országban kiépített oktatási infrastruktúra különbségéről, amely azután a hasonló szintű oktatási ráfordítás gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának különbségében kamatozik.

Ami az egyén hasznát illeti, erre nézve két egészen különböző szerző fogalmazza meg ugyanazt a gondolatot. Schultz úgy számol vele, mint ami annak a személynek jut, aki a maga pénzét és munkaidejét saját képességeinek a

Nem a második modernizáció visszavétele

Magyarország és Japán

Schultz az egyéni beruházásból származó haszonról...

Folyt. az előző oldalról:

az oktatásügyre fordít, okozati végén pedig az, hogy a lakosság majdnem **harminc évvel** később a szomszédjához képest alig fele akkora színvonalon él' (83., illetve 82. oldal.). Ezzel szemben fogalmazta meg Antal László: „... az oktatási kiadások és a GDP-növekedés között rövid távú függvényeszerű kapcsolat nincsen” (82. oldal.), bizonytalanságban hagyva arra nézve, vajon az általam vett harminc év rövid távú-e, vagy csak az általa mérlegelt 5-10 év az.

²⁰¹ Vö. 165–167. oldalakkal.

²⁰² A 177–179. oldalon.

²⁰³ Az a már említett sajátossága a statisztikai számításoknak, hogy a GNP helyett 1975-ig a nemzeti jövedelmet veszik tekintetbe, ezeket az összehasonlításokat azért nem érvénytelenítik, mert Magyarország az összehasonlított vonatkozásban mélypontját is és legjobb teljesítményét is már az új számításra való áttérés után érte el.

kifejlesztésére fordítja: nála éppen az motiválja az embert a rendelkezésére álló pénz és idő egy részének ilyen felhasználásában, hogy iskolázott képességeivel (és a diplomával, amit iskolázottságáról adnak neki) később jobban fizető munkát talál majd.

...amit Engels szembeállít a közösségi beruházásból származóval

Ugyanezt az összefüggést fogalmazza meg Engels: „Magántermelők társadalmában a magánemberek vagy családjaik fedezik a tanult munkás kiképzésének költségeit; magánembereknek jut ezért elsősorban a szakképzett munkaerő magasabb ára is: az ügyes rabszolgát drágábban adják, az ügyes bérmunkást magasabban díjazták.” E kettős precizírozás azt mutatja, hogy míg Schultz a fentebb megfogalmazódott dilemmából – ha az egyén a beruházó, akkor az-e, aki a kifejlesztendő képességeket hordozza, vagy pedig az, amelyik felhasználja – csak az „ügyes bérmunkás” képletével foglalkozik, Engels pedig a másikkal is („ügyes rabszolga”). Még fontosabb azonban, ahogyan az idézett szöveg folytatódik: „A szocialista módon szervezett társadalomban a társadalom fedezi ezeket a költségeket, az övéi ezért az összetett munka gyümölcsei, létrehozott nagyobb értékei is. Magának a munkásnak [nem lehet] többlet-igénye.”²⁰⁴

Schultz a közösségi beruházásból származó haszonról

A szerző, akit itt idézek, nem tartozik ugyan a ma divatosak közé, ám azért nagyon is érdemes figyelemmel lenni arra, amit itt ír a „szocialista módon szervezett társadalomról”. Még hozzá nemcsak azért, mert egybecseng azzal, amit ugyanerről Schultznál találunk az egyetlen helyen, ahol felveti a kérdést: „Az emberi tőkébe történő közösségi beruházásból származó hozamot azoknak kell-e kapniuk, akik e beruházás alanyai?”. Saját kérdésére adott válasza ugyanis ez: „Az állami-közületi beruházás révén keletkező fizikai tőkét rendszerint nem adják ajándékként magánszemélyeknek. Nagymértékben egyszerűsítene az allokációs folyamatot, ha az emberi tőkére fordított állami-közületi kiadásokkal is ugyanígy járnánk el. Végül is mi a logikai alapja annak, hogy az emberi tőkébe történt állami-közösségi beruházást más módon kezeljük?”²⁰⁵

²⁰⁴ MEM, 20. kötet. 196. oldal. Az idézett szövegfordítás utolsó mondatát („Magának a munkásnak *nincs* többlet-igénye”) értelemszerűen javítottam. Engels szövege ugyanis így folytatódik: „Amiből mellesleg még az a hasznos tanulság is következik, hogy a munkás közkedvelt igényének „a teljes munkahozadékra” szintén megvan olykor a maga bökkenője.”. E folytatásból kitetszik, hogy a munkásnak igenis *van* többlet-igénye – még hozzá nem is akármilyen, hanem olyan, amely a Marx-féle tan egyik sarkételén nyugszik: minden érték egyedül a munkának (nem pedig vele együtt a földnek és a tőkének is) a hozadéka, ezért a munkásnak a teljes munkahozadék jár. Engelsnek e pótlólagosan idézett mondatából most kitűnik, hogy ez, úgy látszik, másképp van, ha a kérdéses tőkét „a társadalom” ruhazza be a munkás munkavégző képességébe.

²⁰⁵ Schultz: *Id. mű*, 69-70

Arra, amit Engels a fentebb idézett helyen ír a „szocialista módon szervezett társadalomról”, elsősorban azért érdemes odafigyelni, mert ama kevés pont egyikéről van szó, ahol az önmagát „szocialista módon szervezettként” hirdető társadalom gyakorlata megfelelt az általa hivatkozott klasszikusok elméletének. Sőt!

Ha „munkáson” itt munkát végző személyt értünk, akkor az ilyen személyek közül azokról, akik – Engels szóhasználatával – „összetett munkát” végeznek, például a szociális és a kulturális „munkásról” Falusné Szikra Katalin (1987, 1990) vizsgálódása azt állapíthatta meg, hogy a szociális ellátásban és a kulturális szférában az átlagbér 1980-ban a népgazdasági átlag 96 százalékát érte el. Meg azt, hogy 1985-ben a pedagógusok átlagfizetése az ipari átlagbér 93,7%-a, a kezdő pedagógusoké pedig – 67%-a. Míg például Svájcban „a tanítók kezdő fizetése a feldolgozóipari átlagkereset 127,5 százaléka, a kezdő középiskolai tanároké pedig 213,7 százaléka”. S hogy itt nem az egyetlen olyan kategóriájáról van szó az „összetett munkát végző munkásnak”, akinek a rendszer valóban nem ismerte el, hogy bármiféle többlet-igénye lehetne, mutatja, hogy például a mérnökök keresete, míg a fejlett tőkés országokban kétháromszorosa a szakmunkásokénak, addig Magyarországon, a vezetők fizetését is beleértve, 1979-ben csak 21%-kal volt több a munkásokénál.

Az idézett kutatás, amely a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban vizsgálódott, nem olyasmit tárt fel, ami egy korábban meghonosodott gyakorlatnak múltófélben levő maradványa lett volna. Ezt mutatja, hogy az utóbbi különbség 1985-re már 18%-ra apadt. Vagy egy olyan vizsgálathoz kapcsolódó megállapítás, amelyet az említett időszakban a Budapesti Műszaki Egyetemen végeztek (s erről a tanintézettről tudnivaló volt, hogy mérnök-tanárait inkább a mérnöki, mint a tanári fizetésekhez illeszkedő bérekkel ösztönözte, amelyek így a magyar egyetemeké közül a legmagasabbak voltak): miközben 1970 és 1985 között országos átlagban az egy keresőre jutó reálbér 18%-kal *nőtt*, az egyetem oktató-kutató állományánál 16,6%-kal *csökkent*!

Összességében a diplomás szakember 30 éves korára 60%-át kereste meg annak a keresettömegnek, amit ugyanezen életkorig a szakmunkás, míg például Franciaországban a kezdő mérnök havi keresete 86%-kal magasabb a vele egykorú szakmunkásokénak.

Az önmagát „szocialista módon szervezettként” hirdető társadalom gyakorlata az itt tárgyalt ponton megfelelt az általa hivatkozott klasszikusok elméletének – írtuk fentebb, de még hozzátettük: sőt! Az itt közölt adatok fényében világos, mit jelent ez a fokozó kiegészítés: Engels elméleti fejtegetésében még csak arról volt szó, hogy egy magas szinten képzett alkalmazott nem kereshet többet a kevésbé (vagy egyáltalán nem) képzetlennél, ha kiképzésének költségeit „a társadalom” fedezte – a számadatokkal jelzett gyakorlat pedig az volt, hogy kevesebbet keresett nála.

Visszatérve Schultznak ahhoz a fent idézett feltevéséhez, mely szerint az egyént motiválja arra, hogy pénzt és munkaidőt fordítson képességek kifejlesztésére saját magában vagy hozzá tartozó más személyben, ha tudja, hogy hozzájuthat majd az iskolázott képességek hasznához – Bródy András (1983) rámutat: nem tudunk olyan tőkés vállalkozásról, amely tízévesnél hosszabb megtérülési idejű beruházást komolyan mérlegelne, márpedig itt ennek kétszeresénél is hosszabb megtérülési idővel kell számolni, ha arra gondolunk, hogy az újszülöttben esetleg egyetemi diplomájának átvételéig marad hasznosulás nélkül lekötve a beruházott tőke.

Ahol a szocialista gyakorlat követte a szocialista elméletet

Az „összetett munkát” végző „munkás” haszna

A legelőnyösebb mutatók hátrányossága

Ahol a „szocialista” gyakorlat megfelelt a szocialista elméletnek

Tízévesnél hosszabb megtérülési idő

A humán gazdálkodás: a piac lehetőségeinek korlátai

Ez a szempont mindenesetre társul azokhoz, amelyekről fentebb²⁰⁶ láttuk, hogy potyázó beállítódásra hajlamosítja az embert. Ami viszont annak belátására kell, hogy vezessen, hogy a humán potenciállal való gazdálkodás költségei piaci eszközökkel csak igen korlátozottan terhelhetők rá az egyénre.

Ezeknek a ráfordításoknak és hozamuknak az adminisztrálása sokkal inkább olyan szerveződésben történhet, amely a maga hatalmánál fogva kötelezheti a hozzá tartozó személyeket meghatározott terhek vállalására, kockázatok elosztására, aminek ellentételezése azután szintén nem kizárólag piaci úton történik. Ilyen szerveződés lehet például az állam.

Mi a beruházó garanciája?

Amikor azonban az emberi potenciál kifejlesztésébe a beruházó az állam, s éppígy amikor egy vállalat, általában, amikor a beruházó személye nem azonos azzal, amelyiken a beruházás kifejleszti a potenciált, olyankor felvetődik a kérdés: Mi garantálja a beruházónak, hogy hozzájut a pénzéhez, hogy éppen ő lesz az, akinek „ez profittal együtt megtérül”.

Ilyen garancia a tulajdon lehet. „A tulajdon segítségével szerzett jövedelemből levonva a hasznosítással együtt járó összes költséget, a fennmaradó jövedelem a tulajdonosé” – olvassuk Kornainál,²⁰⁷ aki azon tényezők sorában, amelyek egyáltalán tulajdonba vehetők, tételesen felsorolja „az élő ember személyes képességét” is. Amihez azután mindjárt értelmezőleg hozzáteszi: „fizikai és szellemi *adottságai*, amelyekkel valamilyen szolgáltatást nyújthat”.²⁰⁸

Emberi potenciál: adottság és „kapottság”

Mármost a helyzet az, hogy amíg adottságokról van szó, addig nincs is probléma. Ám mi a helyzet a – hogy úgy mondjam – „kapottságokkal”? Vagyis azzal az ember potenciállal, amelyet az állam vagy egy vállalat által eszközölt humán beruházásból képeznek ki? Előttünk áll a harmadik kérdés:

Ki az emberi potenciál tulajdonosa?

Ezt a kérdést azért kell nyomatékkal felvetni, mert a kiképezéskor az idegen forrásból származó „kapottság” szervesen épül bele az érdekelt személy testébe és lelkébe, elválaszthatatlanul attól, ami benne fizikai és szellemi adottságként eleve létezett. Amiből pedig következik, hogy a beruházott emberi tőkével az állam, ha ő a beruházó, csak úgy rendelkezhet, s a vállalatnak, ha az a beruházó, csak úgy nyújthat garanciákat a rendelkezésre, ha az állampolgárokkal, akiknek testében és lelkében ez a tőke létezik, totálisan rendelkezik. Ezzel kapcsolatos, nem pedig bárkinek gonosz vagy ostoba szándékaival az ilyen állam *törekvése és lehetősége*, hogy polgárait totálisan ellenőrizze.

Az emberi tőke hordozójának totális alávetettsége

Persze, a totálisan ellenőrzés kiterjed arra a hatalmas emberi potenciálra is, amely még állami ráfordítások nélkül, teljes egészében magán-

²⁰⁶ A 181–182. oldalon.

²⁰⁷ Kornai János, 1993; 96. oldal.

²⁰⁸ *Id. mű*, 95. oldal.

erőfeszítések nyomán alakult ki. E kiterjedés következik az államosítás tényéből, amely ugyan explicit jogi aktusként csak az anyagi tőkét érintette, de érvénye alól természetesen nem maradhatott ki a humán tőke sem, holott pedig ez utóbbinak az a különlegessége, hogy az államosítás során nem lehet – úgy leválasztani az állampolgárról, ahogyan a fizikai tőketulajdont

A totális alávetés lehetősége adódik mindabból, amit fentebb²⁰⁹ a tulajdonkezelés gazdaságpszichológiájáról láttunk. Akkori vizsgálódásunkból az derült ki, hogy ha valakit a tulajdon egy tényező tekintetében nem minősít az ezzel folytatható tevékenység alanyává, sem másodlagos viszonyai nem tesznek egy ilyen tevékenységnek legalább közegévé vagy akár csak tárgyává, akkor az illető erre a tevékenységre indiszponált lesz.

A maga helyén ezeket az összefüggéseket – mintegy magától értetődően – olyan tényezők tekintetében vizsgáltuk, amelyek környezetünk univerzumának részei (ingatlan és ingó vagyontárgyak). Az ilyenek tekintetében fellépő indiszponáló hatás is erőteljes korlátja lehet az ember szabadságának. Az emberi tőkével kapcsolatban azonban, amely úgy épül be szervesen az ember fizikai és szellemi potenciáljába, hogy közben esetleg nem az ő tulajdonát képezi, hanem az államét, olyan tényezők tekintetében kell felismernünk az indiszponáló hatást, amelyek már nem a környezetünk világának képezik részét, hanem saját magunkénak.

Ezzel kapcsolatos *az emberi tőkével való gazdálkodás alaplilemmája*. Minél magasabban kvalifikált emberi potenciálról van szó, annál nagyobb *tőke* lekötését igényli a gyártása, másfelől annál nagyobb *autonómiát* az üzemeltetése – így amikor *a gyártás feltételét javítja*, hogy az állam a humán fejlesztéshez biztosítja a forrásokat, ugyanakkor *az üzemeltetés feltételét rontja*, hogy a forrásokat kiapadhatatlanná csak az emberi tőkére vonatkozó tulajdona révén tudja tenni.

Ez a legmarkánsabban a *totális államban* nyilvánul meg.

Ellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze egymással az anyaggazdálkodás és az energiagazdálkodás logikáját! Hasonlítsa össze velük az információgazdálkodását!
2. Miért gerjeszthet az emberi erőforrás kezelése potyázó magatartást?
3. Mutassa be az összefüggést az emberi tőkével való gazdálkodás három meghatározó kérdése, ill. alaplilemmája között!

²⁰⁹ A 90–95. oldalon.

Tulajdonnélküliség és indiszponáltság

Amikor az indiszponáló tényező bennünk van

Az alaplilemma

A totális állam

Ha az állam lehetősége polgárainak totális ellenőrzésére az emberi tőke tulajdonviszonyaiból fakad, a törekvés erre általánosabban függ össze a második modernizációnak azzal a tendenciájával, hogy *pszichológiai jelenség gazdasági hatótényező* lehet, s hogy következésképp, ha fellépése spontán módon történik, ez olyan homokszemet jelent, amelytől a gazdasági rendszer gépezete bármikor csikorogni kezdhet.

A lelki jelenség homokszemei a gazdasági gépezetben

Az első homokszem: a választás.

Hogy a pszichológiai jelenség hatása gondot okozhat egy gazdasági rendszer működésében, ez tudatosan abban a vitában fogalmazódott meg először, amely a XX. század harmincas éveiben a tervgazdálkodás lehetőségének kérdéséről folyt.²¹⁰ Több közgazdász mellett érvelt, hogy tervgazdaság nem lehetséges, hacsak nem bánik úgy az állam az egyénnel, mintha a termelés eszközei volnának, nem pedig alanyai. Ha ugyanis, írták, az egyén alanyként maga választja meg, hogy mit termel, s azt is, hogy mit fogyaszt, e kettős választása az előreláthatatlan és kezelhetetlen véletlenek homokszemét viszi a tervgazdálkodás fogaskerekei közé.

Amiben József Attila...

Ezt az összefüggést könnyű belátni. Olyannyira, hogy a tervgazdálkodás hívei is megfogalmazták – a visszajáról. József Attila például abból a marxista tételből kiindulva érvel mellette, „amely szerint az emberi test, illetve *a munkás termelési eszköz*”. Amikor ezt a tételt megfogalmazta,²¹¹ „a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták” az egész írást, s „különösen ezt a passzusát minősítették antimarxista bolondgombának”, írta később, rámutatva, hogy ez a tétele „annyira természetes, hogy Marx nem is tartotta szükségesnek, hogy tételszerűen kifejtse. De él vele.”. Ennek bizonyítékául József Attila idézi, például azt a helyet a *Tőkéből*, ahol az áll, hogy „a feltétlenül szükségesnek a határain belül a munkásosztály egyéni fogyasztása nem egyéb, [...] mint a tőkés számára legnélkülözhetlenebb

²¹⁰ Lásd például Hayek, 1935.

²¹¹ A szerkesztésében megjelent *Valóság* c. folyóirat egyetlen számában, 1932 júniusában megjelent Egyéniség és valóság című tanulmányban. Lásd Szabolcsi, 1958. 120-127. oldal.

termelési eszköznek, magának a munkásnak termelése és újratermelése.”²¹² Eközben József Attila nem azért akarja bizonyítani, hogy álláspontja nem antimarxista, hogy valamely skolasztikus filológiai vitában az övé legyen az igazság, hanem, hogy kimutathassa: e tétel „nem is bolondgomba, [ami] kiderül abból a fontosságból, amely, mint a politikai gazdaságtanhoz illik, gazdasági és politikai téren egyaránt megilleti. Pusztán ebből a tételből következik, hogy a tervgazdaság bevezetéséhez nemcsak azért szükséges ellentmondást és ellenállást nem tűrő központosított politikai hatalom, mert másként nem fojtható el az újra és újra fellángoló ellenforradalom, hanem azért is szükséges, mert a dolgozni tudó egyéneket, mint termelési eszközöket szintén köztulajdonba kell venni, különben tervgazdaság nem lehetséges.”

S hogy e gondolattal József Attila nem állt egyedül a korszak marxistái közül, illusztrálja, pl. Buharinak ez az 1920-ban megfogalmazott gondolatmenete: „... éppen a munkásosztály valódi, nem pedig fiktív szabadságának nevében szükséges az úgynevezett »szabad munkavállalás« megsemmisítése. Minthogy ez nem békíthető össze a helyesen megszervezett tervgazdálkodással s a munkaerő tervszerű elosztásával. Következésképpen a munkakényszer rendje és a munkaerő állami elosztása a proletárdiktatúrában az egész apparátus szerveztségének és általában a proletárhatalom tartósságának viszonylag magas fokát fejezi ki”²¹³

Így a korabeli marxista és nem marxista, tervgazdaságpárti és tervgazdaság-ellenes szerzők számára egyaránt magától értetődő volt, hogy a pszichológiai tényező – például az, amelyik a választást motiválja – gyökeres bizonytalanságot visz a tervgazdálkodás rendszerébe.

Csakhogy a piactervgazdálkodás rendszerébe is. Ez egyenesen következik előzőekben tett pszichológiai megállapításokból.

E megállapítások egyike²¹⁴ a választás piaci történéseire vonatkozott. A piac az árakon keresztül szabályozná a termelők és a fogyasztók magatartását. Ehhez az kellene, hogy az egyén mindenkor annak az árunak a termelését válassza, amelyre az éppen kialakult árak mellett a legnagyobb mértékben igaz, hogy e termelés hasznossága nagyobb, mint terhessége – ehelyett gyakran az történik, hogy az a termelés, amit az ember éppen folytat, az ármozgás ellenére is megmarad, csak éppen kevésbé terhesnek fogja azt érezni az ember, mint amennyire a kialakult árak mellett hasznos. S a fogyasztónak sem okvetlenül a magatartását befolyásolja az áralakulás, hanem esetleg csak az érzéseit, amelyek azt az önkényes magatartást kísérik, hogy azt fogyaszt, amit fogyaszt, de ezt mindenkor kellemesebbnek érzi, mint amennyire az az éppen adott árszint mellett költséges.

...meg Buharin egyetértett

A pszichológiai tényező ellehetetleníti a gazdaságot

Gazdasági hatás helyett lelki

²¹² MEM, 23. kötet, 534. oldal. A József Attilától itt idézett valamennyi szöveget lásd Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet? In: Szabolcsi, 1958. 138. oldal. (Kiemelés tőlem – G. L.)

²¹³ Buharin, 1967; 118. oldal.

²¹⁴ Lásd 50–51. oldal.

Még egy homokszem: a tevékenység szociális identitása.

Egy másik korábban²¹⁵ tett pszichológiai megállapítás annak a szerfelett különös árunak a viselkedésével volt kapcsolatos, ami a tevékenység. A tevékenység különösségét abban találtuk, hogy szemben a termékkel, amelyet egyszer én engedek át másvalakinek az ő pénze ellenében, máskor meg más enged át nekem az én pénzem fejében, a tevékenységet, akár én fizetek, akár nekem fizetnek érte, mindkét esetben én magam fejtem ki. S hogy annak a tevékenységnek, amelyet munkaként megfizetnek nekem, és annak, amelyet szórakozásként megfizettetnek velem, *fizikai megjelenése azonos*, ellenben *mind pszichológiai, mind gazdasági lényegük ellentétes egymással*. Mindebből fentebb az a következtetés adódott, hogy gazdaságpszichológiailag bizonytalan lesz a hatása a fizikailag meghatározott tevékenységre az érte felajánlott, illetve megkövetelt árnak; más szóval, hogy ennek a furcsa árunak tulajdonképpen nincs effektív ára.

Nő azok aránya, akik nem dolgok termelésével foglalkoznak

Azzal a kényszerűséggel, hogy a gazdaságpszichológiai tényezőkől fakadó bizonytalanság ellen védekezzék, függ össze azután az a tendencia, amely mind a tervgazdálkodási, mind a piacgazdálkodási rendszerekben megfigyelhető: *egyre növekszik azok aránya a társadalomban, akik nem dolgok termelésével foglalkoznak, hanem valamilyen módon a termelés nélkülözhetetlen személyi feltételeinek megtermelésével, karbantartásával, igazgatásával*.²¹⁶

A tevékenység láncreakciója

S minthogy a személyi erőforrás termelését végző oktatásnak, a karbantartását ellátó gyógyításnak, általában a szolgáltatásnak, amely egyre növekvő méretű *ipari szervezetekben* működik, továbbá e szervezetek igazgatásának személyi feltételeit szintén meg kell termelni, karbantartani és igazgatni kell, sajátos láncreakció indul be. E láncreakciónál²¹⁷ fogva növekvő tempóban növekszik azok aránya, akik *tevékenységükkel* vannak jelen a második modernizáció munkamegosztási rendszerében, s nem valamilyen

²¹⁵ Lásd 16–20. oldal.

²¹⁶ A nem-anyagi szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya az Egyesült Államokban már 1980-ban, miután 11 év alatt a lakosság 27,6%-áról **30,2%**-ára nőtt, meghaladta az iparban foglalkoztatottak arányát, amely ugyanezen idő alatt 34,2%-ról **29,4%**-ra csökkent. Még erősebben mutatkozott meg ez a tendencia Svédországban, ahol ugyanezen idő alatt az előbbi mutatónak a növekedése 24,0%-ról **34,7%**-ra történt, az utóbbi mutatónak 39,8%-ról **31,4%**-ra való csökkenése mellett. Bár a változás lassúbb, de a tendencia hasonló egyebek között Japánban, Franciaországban, a NSZK-ban, az Egyesült Királyságban. (Labour force statistics 1969-1980. OECD. Paris, 1982.)

²¹⁷ Érdekes hogy e láncreakciót, ha egyáltalán számításba vesszük, pusztán technikai oldaláról szokták tekinteni. Valahogy annak mintájára, ahogyan belátható, hogy géppel több terméket lehet előállítani, mint nélküle, hogy ez így van akkor is, ha a termék történetesen maga a gép, amelynek birtokában azután majd még több gépet lehet előállítani, hogy ezek birtokában majd még annál is többet lehessen. Jellegzetes megnyilvánulása ennek – a kapitalista gépi nagyüzemről a társadalomra átvitt – szemléletnek Zola *Igazság* c. regénye, ahol Marc, a pedagógus, gyermekeit éppúgy pedagógusnak neveli, mint növendékeinek legjavát, akik a maguk gyermekeit, Marc példáját követve, éppúgy pedagógusnak nevelik, mint növendékeik legjavát, akik azután megannyian hasonló módon járnak el. Úgy hogy amikor a pátriárka korú Marc a regény végén elidőzik gyermekeinek, unokáinak, dédunokáinak és ükunokáinak, s növendékeinek, valamint másod-, harmad- és negyedéziglen való növendékeinek körében, megállapíthatja, hogy élete nem volt hiábavaló, mert ímé, az egész társadalom megváltozott.

termék előállításával. Így aztán a pénzkifizetések egyre növekvő hányada azért a különös árucikkért történik, amelyről az előzőekben kitűnt: önmagában véve nincs a piacon effektív ára.

S amilyen a tervutasítás effektivitása is bármikor kicsorbulhat.

A piacgazdaság optimális működésének van egy alapvető, meghatározó, nélkülözhetetlen gazdaságpszichológiai feltétele: a *tökéletes verseny*, vagyis olyan, amelyet nem korlátoz a gazdasági ágensek valamelyikének a monopóliuma. Ezzel szemben a XX. század elejének nincs is szembeötlőbb gazdaságpszichológiai tényállása, mint olyan monopóliumok megléte, amelyek igenis korlátozzák a versenyt. Tulajdonképpen ez a tényállás vezette a századelő szocialistáit ahhoz a bizonyossághoz, hogy közvetlenül napirendre került a kapitalista piacgazdaság összeomlása és felváltása szocialista tervgazdálkodással.

Csakhogymiután létrejön, a tervgazdálkodás optimális működésének szintén van egy alapvető, meghatározó, nélkülözhetetlen gazdaságpszichológiai feltétele: a tervhatóság *tökéletes monopóliuma*, vagyis olyan, amelyet nem korlátoz a gazdasági ágensek valamelyikének a versengése. Márpedig a századelő gazdaságpszichológiai tényállása nem ez volt, hanem csupán annyi, hogy a ténylegesen fennálló viszonyok mellett *verseny és monopólium kölcsönösen korlátozzák egymást*.

*

Azzal tehát, hogy a gazdasági gépezetben megjelennek a lelki jelenség homokszemei, a lelki jelenség gazdasági hatótényezővé válik. Ettől fogva, ha egy gazdasági rendszer biztosítani akarja a maga számára működésének automatizmusát, akkor e működés egyéb feltételeivel együtt erről a feltételről is gondoskodnia kell, az anyagi feltételekhez hasonlóan az emberi feltételeket is a modernizáció mesterséges beavatkozásával kell biztosítani.

Az emberi feldolgozóipar embertelensége

Ha ennek a kényszerűségnek a szempontjából tekintünk a XX. századra, akkor a legelső megállapítás, amelyet tehetünk, az, hogy az I. világháborúval kezdődő időszakban a különböző államok gyakorlatilag egy időben bevezettek egy olyan technológiát, amely a *feldolgozóipar nagyüzemi tömegtermelésének* ugyanazt a logikáját próbálja alkalmazni a *személyekkel való bánásban*, amelyet a *dolgokkal való bánásban* oly nagy sikerrel alkalmaztak a világháborút megelőző évszázad gazdasági szervezeteiben.

És még egy: a verseny és a monopólium viszonya.

A verseny korlátozza a tökéletes monopóliumot

A lelki jelenség tehát gazdasági hatótényezővé válik

A feldolgozóipar nagyüzemi tömegtermelésének logikája

A feldolgozóipar logikája a *dolgokat három rendbe* sorolja: az ember céljainak megfelelően működő *hasznos* dolgok rendjével szemben áll a céljai ellenében ható *kártékony* dolgoké, s kettejük között található a *nyersanyagok* rendje, amelyben a dolgok eredetileg közömbös tulajdonságai hasznos hatásra hasznossá, káros hatásra pedig károsra fejleszthetők. A feldolgozóipar arról gondoskodik, hogy a nyersanyagokat minél nagyobb mértékben tegye ki a hasznos dolgok hatásának, amely belőlük is hasznos dolgokat termel, s így ezek tartományát bővíti, míg ugyanakkor a kártékony dolgoknak nemcsak a hatását próbálja kivédeni, nehogy a nyersanyagok is ilyenné váljanak, hanem a kártékony dolgok tartományát aktívan vissza is szorítja, szem előtt tartva, hogy erre a leghatékonyabb eljárás az ilyen dolgok kiirtása.

Hasznos, káros és alakítható személyek

Ugyanígy sorolja az I. világháborúban megnövelt becsvágyú állam három rendbe a társadalmat alkotó személyeket, megkülönböztetve azokat, akik magukat az állam magasabb céljának eszközeként teszik hasznossá; azokat, akik formálható nyersanyagként engedelmesen vetik alá magukat az előbbiekre emberformáló ambíciójának; s végül a kártevőket, akik az állam magasabb céljának ellenségei, ráadásul az emberi nyersanyag formálhatóságával visszaélve még ennek is egy részét a maguk hadrendjébe állíthatnák, ezért a leghatékonyabb eljárás velük szemben is a kiirtásuk.

A háború öröksége: a katona és a know-how

Ez a gyakorlat és a neki megfelelő szemlélet a *totális államban* teljesedik ki. Megszületésének időpontja azonban nem 1933, amikor Németországban a nemzeti szocialisták, vagy 1922, amikor Olaszországban a fasiszták, de nem is 1917, amikor Oroszországban a bolsevisták átveszik a hatalmat, hanem 1914. Ekkor különböző államokban egyidejűleg a még hagyományos hatalom már nem hagyományos feladatot old meg: az *általános mozgósítással* abból a nyersanyagból, amelyet „élni, és élni hagyni” akaró *civil* személyek képviseltek, annak a hasznos személynek a nagy tömegét termelte meg, aki a *katona*. A továbbiakban azután a totális államok majd öröklék ezt a *készterméket* is, meg a know-how-t is: a katonát is, aki immár az állam céljainak szolgálatába állítható eszköz, meg azt a tapasztalatot is, hogy az állam szinte korlátlan hatáskörrel működtethet nagyüzemeket ebben a sajátos feldolgozóiparban, amelynek szerszámai is, megmunkálendő anyaga is és kiirtandó kártevői is: emberek.

Első megközelítésben mintha úgy vehetnénk, hogy ennek a totális államalakulatnak a túlélője volt a „létezett szocializmus”: a világháború után még negyven évig próbálta hasznosítani ezek termékét és tapasztalatát, s most korszaknyi késéssel követi egykori ideológiai ellenlábását a történelem süllyesztőjébe.

Ha azonban az ideológiai megközelítés helyett a gazdaságpszichológiáét alkalmazzuk, akkor más összefüggésekre figyelhetünk fel.

Egy furcsa iparcikk: a viszony

Az eddigiekben a gazdaságpszichológiai vizsgálódás újra meg újra megállapította, hogy míg a dolgokat *tulajdonságaik* szerint lehet, pl. a fentebbi három rend tekintetében is minősíteni, addig a személyeket illetően tulajdonságaik után nyomozva megannyiszor *viszonyukra* bukkanunk.²¹⁸ S különösen az információgazdálkodásban láttuk azt, hogy gazdasági hatótényezővé sem csak az egyes emberek személyes tulajdonságai válnak, hanem a közöttük fennálló társadalmi viszonyok is: egyenlőségük és egyenlőtlenségük, kiválóságuk és közönségességük, szolidaritásuk és atomizáltságuk. Ezzel olyasmi kerül be a gazdálkodás hatókörébe, amely egészen a második modernizációig a gazdálkodásról teljesen leválasztott erkölcs világába tartozott.²¹⁹

Így amikor a gazdasági gépezetben lelki jelenségek homokszemeit fedeztük fel, ezeknek is nagy részéről azt kell megállapítanunk, hogy ezek nem annyira személyek tulajdonságaival, mint amennyire viszonyaikkal kapcsolatosak. Például versenyükkel vagy egyiküknek a többiek rovására élvezett monopóliumával. A különböző előjelű totális államok által e században működtetni próbált sajátos feldolgozóiparnak tulajdonképpen az egyik legalapvetőbb termelési feladata az volt, hogy vagy azon a módon, ahogyan a piacgazdaság optimális működéséhez szükséges, vagy pedig azon a másik módon, ahogyan a tervgazdaságéhoz, egyértelművé dolgozza fel a tényleges gazdaságpszichológiai viszonyokat, amelyek mellett verseny és monopólium igenis korlátozzák egymást.

Gondoljuk el mármost azt a feldolgozóipart, amelynek nyersanyaga ez a felemás viszony. Fentebb²²⁰ azt is láttuk, hogyan nyilvánítja a viszony vagy önmaga megalapozásának pozitív, vagy önmaga aláásásának negatív paradoxonát. Mármost itt az első paradox megállapítás, amelyet tehetünk, az, hogy a *verseny és a monopólium együttlétezése maga is verseny*, tudniillik a versenyben való érdekeltség és a monopóliumban való érdekeltség között. Második paradox megállapításunk pedig az, hogy az iparcikk, amelyet ennek a felemás viszonyoknak a nyersanyagából előállítanak, a két viszony valamelyikének a kizárólagossága, márpedig *a monopólium kizárólagossága a*

A piacgazdaság, ill. a tervgazdálkodás gazdaságpszichológiai feltétele

A verseny, ill. a monopólium paradoxonjai

²¹⁸ A tulajdonság és a viszony struktúrájának különbségéről s arról a paradoxonról, amely e különböző struktúrák összekapcsolódásakor állhat elő, lásd jelen könyv 71–74., illetve 81–86. oldalát.

²¹⁹ Szerző a Magyar Tudományos Akadémia 1993. évi közgyűlésének keretében rendezett ülészen mutatta be emellett szóló érveit; előadása megjelent: *Etika és gazdaság: Ne érvényesüljön erkölcsi szempont a gazdaságin kívül!* *Magyar Tudomány*. XXXVIII. 1993/8. 967-971.

²²⁰ A 81–86. oldalon.

versennyel és a verseny kizárólagossága a monopóliummal szemben egyaránt monopólium.

A fasiszta totális állam aláássa magát...

Ezért aztán valahányszor a XX. század folyamán a *piac* az, aminek szempontjai szerint a humán feldolgozóipar kifejti működését, vagyis amikor csak annak érdekében avatkozik be a spontán történelembe, hogy *semmilyen érdek ne élvezzen monopóliumot, hogy minden érdeknek a verseny biztosítson esélyt*, akkor megállapítható, hogy minél inkább előrehalad a humán nyersanyagának feldolgozásában, annál távolabb lesz az előállított humán iparcikk az előzetes termelési célkitűzéstől: kezdetben a verseny érdekében a monopólium érdekével szemben csak e két érdek versenye biztosít esélyt – a végén viszont a monopólium érdekével szemben a verseny már monopóliumot élvez.

Ez volt a meghatározó trendje az olyan totális államok fejlődésének, mint a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország.

...hogyan megalapozzon egy piacgazdaságot

A totális államoknak ezzel a típusával kapcsolatosan azt szokás megállapítani, hogy gazdasági fejlődésük, szemben a szovjet típusú totális államokéval, nem szakadt meg a politikai rendszer összeomlása után töretlenül folytatódhatott, mert a rendszerek, úgy mond, nem ásták alá a gazdálkodás alapját jelentő piacot.

Ennél azonban többről van szó. Ezek a totális államok a humán nyersanyagukat kifejezetten úgy próbálták meg feldolgozni, hogy a piac számára biztosítsák azt a személyi feltételt, ami a tökéletes verseny (ezt fejezték ki propagandájuk olyan elemei, mint a veszélyes élet kultuszának, a hőskultuszának a hirdetése), törekedve a gazdasági élet olyan tényezőinek gyökeres kiirtására, amelyeknek azt tulajdonították, hogy monopóliumok hordozói (zsidó üzletemberek, szakszervezetek stb.).

A monopólium kiirtójának monopóliuma

Az önmagát aláássa paradoxon áll itt elénk: a fasiszta, a nemzetiszocialista totális állam annak érdekében, hogy a monopóliumot kiirtsa, példátlan hatalmi monopólium hordozójává teszi magát. A totális államnak az az elszántsága, hogy „új ember kovácsaként” lép fel, a fasiszta, a nemzetiszocialista totális államok esetében nem azon bukott meg, hogy a gyártási eljárás, mely szerint „addig verd a felebarátot, amíg meleg”, erkölcsileg aljas, hanem az ilyen logikai képtelenségen, aminek hatásaképp a rendszer maga ásta alá magát.

A szovjet totális állam megalapozza magát...

Merőben más volt ebből a szempontból a szovjet típusú társadalom. Még hozzá nem arról a különbségről van itt szó, amelyet mindkét társadalmi típus uralkodó ideológiája, s még inkább propagandája úgy tartott számon, hogy kozmikus méretűvé túlozta, s ezzel egy újabb oldalról mutatta be kettejük hasonlóságát. A különbség kereteit mindenesetre megszabta az alapvető hasonlóság, hogy a totális államok mindkét típusa arra szerveződött, hogy a feldolgozóipar sikeres technológiáját dolgokról személyekre terjessze ki, s ennek során az a további, hogy mindkettő a világháború örökségével – civilből gyártott katonákkal és az ilyen gyártás technológiai tapasztalataival – gazdálkodik.

...holott egy tervgazdálkodás megalapozásáról volt szó

A szovjet típusú társadalom másságát e kereteken belül az határozta meg, hogy a humán feldolgozóipari eljárást a felemás viszonyok egyértelművé szabására a *tervezés* érdekében alkalmazták, vagyis azért, hogy *ne piaci verseny, hanem a tervező monopóliuma döntse el, hogy a gazdasági rendszerben mi történjen.*

A humán feldolgozóipari eljárásnak mindenképpen paradox hatása van. Azonban míg a fasiszta típusú állam éppen *a verseny érdekében irtja ki a versenyt*, nehogy esetleg a monopólium nyerjen általa teret – addig a szovjet típusú államban *a monopólium érdekében történik a verseny megsemmisítése*, mielőtt benne a verseny nyerne teret.

Az első paradox összefüggés által az a társadalmi szerkezet, amelyet építeni akarnak, *aláaknázza saját magát* – a második paradox összefüggés révén viszont *maga teremti meg önmaga alapjait*. A fasiszta típusú állam azért, *hogy a monopólium érdeke ne juthasson érvényre, a verseny számára monopóliumot teremt* – a szovjet típusú állam viszont *a verseny érdeke ellen a monopólium számára biztosít monopóliumot*.

A különbség az önmagát aláaknázó, illetve a saját magát megalapozó társadalmi szerkezetek között különösen fontos annak megértéséhez, hogyan történhetett, hogy miután a fasiszta típusú totális társadalmak a világháború végén összeomlottak, a szovjet típusú totális társadalmak akkor kezdtek még terjeszkedni: ezt nem elég a kedvező, illetve a kedvezőtlen hadiszerencse történelmi véletlenével magyarázni.

A kétféle totális rendszer alapvető különbsége

Ellenőrző kérdések

1. Hogyan válik a választás gazdasági hatótényezővé?
2. Hogyan válik az identitás gazdasági hatótényezővé?
3. Mutassa be a verseny, ill. a monopólium gazdaságpszichológiai összefüggéseit!
4. Mutassa be az emberi feldolgozóipar logikáját!

A „LÉTEZETT SZOCIALIZMUS”: A MÁSODIK MODERNIZÁCIÓ BOLSEVIK TÍPUSÚ VÁLTOZATA

„A kapitalizmus olyan nyilvánvaló módon alakul át valami mássá” – idéztem korábban Schumpeter kijelentését, – „hogya [azt, ami e változások eredményeként előáll] csak ízlés és terminológia kérdése lesz szocializmusnak nevezni vagy sem.” Megvizsgáltuk ennek a Schumpeter-féle nyilvánvaló mássá levésnek azt a részét, amely a gazdaságpszichológia illetékességi körébe tartozik: a második modernizációt. Ebben a fejezetben a második modernizációnak arról a változatáról lesz szó, amelyben úgy alakult „ízlés és terminológia”, hogy ezt a képletet történetesen nevezni is szocializmusnak nevezték.

A „létező szocializmus” karrierje

Létező szocializmusnak – később így pontosított egyfajta „kreatív cinizmus”, amely a megfelelő konnotációval („Ez van – ez az, amit szeretni kell”) szerves részévé tette a kifejezést a „létezett szocializmus” félhivatalos ideológiájának.

Holott eredetileg éppen ez utóbbival *szembeállítva* alkotta meg a kifejezést az NDK-nak egy fontos beosztású nomenklaturistája. A hivatalos ideológia a fennállót úgy próbálta bemutatni, mint egy *létesítendő új formáció felé való átmenetet* – ezzel szemben Rudolf Bahro arra mutatott rá, hogy a fennálló maga egy *létrejött új formáció*. Ahelyett, hogy a kommunizmus alsó fokaként apologetizálnánk, amint a korabeli propaganda próbálta, ugyanolyan kritikai vizsgálatnak kell alávetni, mint amilyent Marx alkalmazott az ő korában fennálló formációra. Amikor e feladat megvalósításához Rudolf Bahro hozzáfogott egy könyvben, amelynek még alcímével (*Zur Kritik des existierendes Socialismus*) is jelezte az általa felvállalt szemlélet- és módszerbeli párhuzamot (Marx: *Zur Kritik der politischen Oeconomie*), őt ezért a Német Demokratikus Köztársaság egyik bírósága 1977-ben nyolc év börtönre ítélte.

Egy közkeletű tévedés

Ezzel az alakzattal kapcsolatosan azt a közkeletű tévedést szoktuk elkövetni, hogy úgy vesszük, mintha ez a „létezett szocializmus”, miután az ellenkező előjelű totális államalakulatot a II. világháborúban túlélte, most korszaknyi késéssel követné azt a történelem süllyesztőjébe, olyan dolgok közé, melyek tanulmányozása immáron legfeljebb a történész számára lehet érdekes. E tévedés elméleti és kutatás-módszertani összefüggéseivel másutt foglalkoztam.²²¹ Itt most a kérdéses alakzat társadalmi gyakorlatunk

²²¹ Lásd a *Kit érdekel a bolsevik múlt?* című írást (*Kritika*, 1994. szeptember), mely eredetileg egy tanulmánygyűjtemény (Garai, 1995) olyan blokkjának utószavaként (172–177. oldal.) készült, amelynek írásai ugyanazzal a tárggyal foglalkoztak, mint jelen fejezetünk. Az elméleti

kontextusában érdekel – ám a gyakorlatnak nem abból a távlatából, amelyből (legalábbis Magyarországon) a politikai vezetés szemlélődik, amely nagyobb kíváncsisággal figyeli, honnan hová ül át képviselő aznap a parlamentben, mint hogy honnan hová tart a világ e századvégén. A gyakorlati érdeklődés távlatát az a felismerés határozhatja meg, hogy ha egy politikai vezetés azt ambicionálja, hogy egy ország méretarányaiban menedzseli az átmenetet, sikerének – amelyhez globalizálódó világunk egészének fűződik érdeke – esélyeit előnyösen befolyásolhatja, ha a politikusok tudják, honnan hová történik az átmenet. E kérdés azonban magába foglalja a következő „részkérdést”:

Milyen XX. századot hagy maga mögött az emberiség?

Ha a XX. század a maga fasizmusával és kommunizmusával csak zsákutcája volt a XIX. században megindult fejlődésnek, akkor most nyilván nem történik más, mint visszatérés a kapitalista fejlődés országútjára, s ezt a visszatérést például a kormányzat által alkalmazott monetarista technika jól segít menedzselni.

Merőben más viszont a helyzet, ha olyan XX. századtól búcsúzunk, amelyre nézve Schumpeter fentebb újraidézett megállapítása helyénvaló. Ez utóbbi esetben azoknak a rendszereknek az eltűnése, amelyeknek ízlése és terminológiája tényleg olyan volt, hogy szocializmusnak (vagy nemzetiszocializmusnak) nevezték magukat, mit sem változtat azon a tényen, hogy viszont már ezt megelőzően „a kapitalizmus olyan nyilvánvaló módon alakult át valami mássá”, hogy most csak fundamentalistáinak vakbuzgósága képzelgetheti, hogy ezt a mássá alakulást gazdaságpolitikai beavatkozás visszacsinálhatja.

Ebből a szempontból foglalkozunk itt azzal, amit a búcsúzó században szocializmusnak neveztek: nem, mint olyasmivel, ami – a maga nemzeti és nemzetközi formájában – okolható azért, hogy a századra rászabadult „nem egy szörnyállam iszonyata”; hanem mint ami csak katalizált egy folyamatot, amely nem szűnik meg pusztán attól, hogy a szovjet rendszer megszűnik.

Jelen fejezet úgy vizsgálja meg azt a rendszert, amelynek felépítése, fenntartása, távoltartása és leépítése elfoglalta a XX. századot, mint *a második modernizáció bolsevik típusú változatát*, amelynek struktúráját abból a

Vissza a XIX. századhoz?

A kapitalizmus fundamentalistáinak vakbuzgósága

Az ún. szocializmus csak katalizált

Modernizációs forma szovjet importanyagból?

Folyt. az előző oldalról:

és kutatás-módszertani összefüggéseket elemzi válaszómban is, amelyet Viktimológiai vizsgálódások címen adtam a *Világosság* „Marxizmus a XX. század végén” címen 1990-ben megfogalmazott körkérdésre (megjelent az idézett gyűjtemény 162–171. oldalán).

szempontból fürkészi, miért lehetett róla azt hinni, hogy adekvát formát kínál ezeknek a második-modernizációs tartalmaknak. Vizsgálódásában azt a felismerést fogja alkalmazni, hogy a kérdéses struktúráknak csak az *anyaga* származott szovjet importból, s ha a *forma* nem fejezett volna ki a XX. századi modernizációval összefüggő *tartalmakat*, akkor a Szovjetunió nyakán maradt volna ez az exportcikk. A szerzőnek ezt a gyanúját alátámasztani látszik az a tény, hogy Kínától Jugoszlávián és Kubán át Etiópiáig és Kambodzsáig egyre több ország lett, amely szovjet importanyag nélkül is (vagy már az importáru megérkezése előtt is) ugyanazt a formát fejlesztette ki.

A terv

Anyaggazdálkodás és piac

Sok jel mutat arra, hogy szocializmusnak és kapitalizmusnak a szembeállítását egy olyan gazdasági-társadalmi rendszernek volt a jellegzetes ideológiai (régén így mondtuk volna) felépítménye, amely nyers- és feldolgozott *anyaggal* és *energiával* folytatott gazdálkodást.

Ami az *anyaggal való gazdálkodást* illeti, ennek képzelni sem lehetne jobban megfeleltethető rendszert, mint a piaci: ha én átengedem neked az anyag meghatározott mennyiségét, akkor nekem ennyivel kevesebb marad, s e veszteséget kiegyenlíti, ha ellentételezésül te ugyanakkor átengeded nekem pénzednek megfelelő mennyiségét.

Energiagazdálkodás és terv

Az *energiagazdálkodásnak* ugyanígy feleltethető egy másik ideális modell: a klasszikus nagyüzemé, ahol egyetlen gőzgép állítja elő az energiát és azt egy transzmissziós rendszer osztja el minden egyes műhelybe, a műhelyen belül pedig minden egyes géphez. Itt az összefüggés az, hogy ha az egyik alrendszernek jut az energiából, akkor nemhogy ezáltal másoknak kevesebb jutna, hanem, ellenkezőleg, a rendszer egyensúlyban tartása megköveteli, hogy egyidejűleg más alrendszerek is részesedjenek. S annak, amit az alrendszer kap, az ellentételezése nem úgy történik, hogy cserébe adnia is kell valamit, hanem úgy, hogy aki elfogadja a központtól az energiát, amellyel eszközöket tud mozgósítani, az elfogadja hozzá a célokat is, amelyeket a központ a maga terveinek megfelelően alakít ki és ugyanazon transzmissziós struktúra mentén oszt szét a műhelyek, azon belül pedig az egyes gépek között.

Szocializmus és nagyüzem

Tizenkilencedik századi szocialisták tulajdonképpen az energiagazdálkodásnak ezt a nagyüzemi modelljét állították szembe az anyaggazdálkodás piaci modelljével; a *tervszerű nagyüzemi gazdálkodást* akarták össztársadalmi méretarányban érvényre juttatni. S az általuk elgondolt szocializmus még egy

további módon kapcsolódik a nagyüzemhez: az ott dolgozó munkásokon keresztül.

Ezt a kapcsolódást József Attila közvetítésével mutatom be, aki *Szocialisták* című versében munkásokról ír, *Munkások* című versében pedig szocialistákról. Ez az azonosság valamikor József Attilán kívül, aki költő léte re tudós Marx-interpretátor is volt, olyan széles körök számára volt magától értetődő, hogy hosszú ideig senkinek sem jutott volna eszébe rákérdezni: miért kell úgy lennie, hogy a szocialista értékrend iránt az legyen különösen fogékony, aki munkás, a munkás pedig egy olyan értékrend iránt legyen különösen fogékony, amely szocialista.

Maga József Attila a feltételezett azonosságot Marxra hivatkozva értelmezi, aki „a társadalmi haladás alapjául megtette az *ipart* és a *munkásságot*, amazt, mint tárgyi, emezt, mint alanyi tényezőt véve számításba, s a társadalmi haladás következő állomásaként a *szocializmust* fogta föl, mint *következményt a modern ipar tárgyi oldaláról nézve* és mint *célt a munkásság alanyi szempontjából*.²²²

A munkásosztálynak azért jutna a legújabb kori történelem alanyának kitüntetett szerepe, akiben *célként tudatosul*, ami a modern iparban, mint tárgyban csak *következményként működik*, mert a munkásoknak kell működtetniük azt az ipari berendezést, amelyet csak társadalommá szerveződve lehet működtetni. Márpedig a „szocialista és társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, más szóval a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom. [...] az emberiség [a munkásosztályban ébred, mert eddig] nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak”.²²³

Marxot még egy másik gondolatmenet is odavezette, hogy kitüntetett szerepet tulajdonítson a munkásosztálynak a szocializmus megvalósításában. Eszerint egy társadalomban „a *csak* politikai forradalom [azon alapul], hogy egy meghatározott osztály a maga *különleges helyzetéből* kiindulva magára vállalja a társadalom általános emancipációját. Ez az osztály felszabadítja az egész társadalmat, de csak azzal az előfeltétellel, ha az egész társadalom ezen osztály helyzetében van [...]. A polgári társadalom egyik osztálya sem játszhatja el ezt a szerepet anélkül, hogy önmagában és a tömegben a lelkesedés egy pillanatát elő ne idézze, egy pillanatot, amelyben testvériesül és

Szocialisták – Munkások

Az ipar, mint tárgyi és a munkásság, mint alanyi feltétel

Következményként működés – célként tudatosulás

Az egyetemes osztály

²²² Hegel, Marx, Freud. *Szép Szó*, 1938. január-február. 17. oldal. Lásd még In: Szabolcsi Miklós (szerk.), 1958; 263. oldal. (Kiemelések tőlem. – G. L.)

²²³ József Attila: A szocializmus bölcselete. In: Szabolcsi Miklós: Id. mű. 149. oldal.

egybeolvad a társadalommal egyáltalában, amelyben [...a társadalom] *általános képviselőjének* érzik és ismerik el, egy pillanatot, amelyben igényei és jogai a valóságban magának a társadalomnak az igényei és jogai [...].’ Majd a gondolatmenetet úgy folytatja Marx, hogy rámutat: van, ahol „a polgári társadalom egy osztályában sincs meg a szükséglet és a képesség az általános emancipációra, amíg csak *közvetlen* helyzete, az *anyagi* szükségszerűség, *maguk a láncai* rá nem kényszerítik [..., vagyis amíg nem] képződik egy *radikális láncokat hordó osztály*, [...] amely egyetemes szenvedései révén egyetemes jellegű, és nem tart igényt semmiféle *különös jogra*, mert nem valamiféle *különös jogtalanságot*, hanem *egyáltalán a jogtalanságot* követik el ellene, amely többé nem egy *történelmi* jogcímré, hanem már csak az *emberi* jogcímré hivatkozhatik, [...] amely [...] az ember *teljes elvesztése*, tehát csak az ember *teljes visszanyerésével* nyerheti meg önmagát.”²²⁴

A szükségszerűség és a szükség

Egy másik szövegben még ezt írja: „Az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető abszolúte parancsoló *szükség* – a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése – közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen.”²²⁵

Általános érték és különérdek

Az ember teljes visszanyerését Marx filozófiai érvelésének értelmében a szocializmus megvalósítása biztosítja a társadalomban. Tulajdonképpen ilyen gondolatmenet útján jut el Marx a proletariátushoz, mint olyan osztályhoz, amelynek *különérdekévé* a szocializmus *általános-emberi* értékei válnak.

A munkásosztály nem az az osztály

Egy Marx-teoretikusnak szintén kitűnő másik író, Semprun *De szép vasárnap van!* című regényének egyik belső esszéjében arról értekezik, hogy Marx valamennyi elméleti felfedezését át- meg átszötte „az a gondolat, hogy létezik egy *egyetemes osztály*, amely mindenféle osztálynak a felszámolása, amely csak úgy tudja magát felszabadítani, ha a társadalom valamennyi osztályát felszabadítja”. Azonban, folytatja Semprun az egyetemes osztályról szóló fejtegetést, „legalábbis annak az évszázadnak, amely minket Marxtól elválaszt, a legfőbb tanulsága, hogy a modern proletariátus nem az az osztály.”

A hitvallást tevő Semprun...

Semprun ehhez még hozzáfűz egy himnikus vallomást is arról, hogy például őt személy szerint miért, hogyan és milyen mértékben bűvölte el Marx szóban forgó tétele. Marx elméletében – írja – „ez az a gyújtópont, amelyben ragyog a Forradalom egész nagyszerű illúziója [...] E nélkül a vakítás nélkül nem lettünk volna marxistákká. [...] Egy egyetemes forradalmi gyakorlat elméletként felfogott marxizmus volt az, ami

²²⁴ MEM, 1. köt., 1957. 387-390. oldal.).

²²⁵ MEM. 2 köt., 1971. 35. oldal.

mélyseges esztelenségével életünknek az értelmet adta. Legalábbis az enyémnek. Nincs tehát többé értelme az életemnek.”

Semprun vallomása minden személyessége ellenére olyan pontra mutat rá, amely általánosan, az egész humán értelmiségre érvényesen magyarázza, hogy miért lett egy időben olyan vonzó a számára a marxista munkásmozgalom és ezen belül a kommunista párt. Az a helyzet, hogy a Semprun által idézett ponton Marx elmélete és ez a hozzá kapcsolódó forradalmi gyakorlat megoldást ígért a szóban forgó társadalmi képlet antinómiájára: a humán értelmiségi, minthogy érdeke *minden ember értékvilágához* kapcsolódik, ezért demokrata, minthogy viszont minden ember *értékvilágához* kapcsolódik, ezért arisztokrata. A Marx történelemfilozófiája szerint való proletariátus mármost *mint tömeg válna elitté*, s így a vele való kommúnió egyszerre ígéri a humán értelmiségi számára annak lehetőségét, hogy demokrata legyen, és azét, hogy arisztokrata.

Ami pedig visszavezet mind Semprun személyes, mind a humán értelmiség (s benne a szerző) személyen túli problémájának szubjektivitásától annak a problémának az objektivitásához, amellyel könyvünk foglalkozik, az egy olyan összefüggés, melynek híján e belső jegyzet itt nem lenne helyén való: a második modernizáció jellegzetes tömegtermelésének, amellyel az imént²²⁶ ismerkedtünk, a tömegesen előállítandó végeredménye egy nagy gonddal kiképezett új *elit mint tömeg*.

S ha az egyetemes osztályról szólva Semprun megállapítja, hogy a modern proletariátus nem az az osztály, József Attila arra hívja fel a figyelmet, hogy a bolsevik szocializmus nem az az egyetemesség. A szocializmusnak fentebb idézett felfogása, amelyet ő Marx szövegeiből kiolvasott, „elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit sem lehet emberi öntudatra kényszeríteni”, míg ezzel szemben a bolsevik típusú megoldási kísérlet „fölvesz – legalább egy vagy két emberöltőre szóló – átmeneti időszakot, amikor *egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával, és ettől várja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista társadalmi rend nem lehetséges*; parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt hogy társadalmi lények”²²⁷.

Kérdés persze az, hogy ha a modern proletariátus nem az az osztály, a bolsevik szocializmus pedig nem az az egyetemesség, amelyről az eredeti filozófiai tervben szó volt, akkor tulajdonképpen mi volt az a társadalmi szerkezet, amely háromnegyed évszázadon keresztül ennek a filozófiai tervnek a nevében működött, s úgy, hogy például ennek a kérdésnek, mely a rendszer igazi természetét firtatta volna, még a felvetését is kizárta.

A tervező személy kultusza

A választ erre a kérdésre kezdjük azzal a részével, hogy ha a tervnek radikálisan nem felelt meg a megvalósulás, akkor mi volt ebben az a tényező, ami a valósítóknak a szó minden értelmében *túlnyomó* többségét egy egész

...és a humán értelmiség egy marxista munkásmozgalomban

A bolsevik szocializmus nem az a szocializmus

Mi volt az eredeti filozófiai terv nevében működött rendszer?

Miért nem vették észre az eltérést terv és valóság között?

²²⁶ A 196–197. oldalon.

²²⁷ József Attila: A szocializmus bölcsellete. In: Szabolcsi Miklós: *Id. mű.* 149-150.

korszakon keresztül akadályozta abban, hogy észrevegyék az eltérést terv és megvalósulás között.

Az ember természetére hivatkozhatnánk, analógiával érvelve gyanúnk mellett. Az analógia más esetekre vonatkozna, amikor nagy terv mozgósított embereket, egyebek között zseniális ötletre inspirálva őket a megvalósítás érdekében. Kolumbusz Kristóf esetében²²⁸ például abban állt a zseniális ötlet, hogy ő Keletet kereste, és cselesen nekivágott Nyugatnak. Lenin esetében ugyanilyen zseniális ötlet volt, hogy ő a szocialista forradalmat kereste, és cselesen nekivágott az orosz forradalomnak.

Kolumbusz és Lenin

Kolumbusz ötletében az volt a csel, hogy lévén a Föld gömbölyű, ellenkező irányba indulva is ugyanoda jut az ember. Tudjuk, hogy ez lényegileg így is van. Más kérdés, hogy a spanyol hajós India helyett Amerikába jutott. Viszont élete végéig hitte, hogy azt találta, amit keresett.

Az orosz forradalom és egy szocialista forradalom

Lenin ötletében az volt a csel, hogy egy forradalom hasznosíthatja a maga céljaira egy másiknak az energiáit, s ez lényegileg szintén így van. Más kérdés, hogy végül is nem a kommunista forradalom használta fel a maga céljaira egy orosz forradalom elkeseredett energiáit, hanem az orosz forradalom mindazt a szellemi energiát, amit csak egy szocialista forradalom akkor (s majd még félszáz évig) gyűjteni és gyűjtani tudott magában. Viszont e hatalmas energiák hordozóinak több nemzedéke hitte, hogy amit találtak, az nem más, mint amit kerestek a forradalmukban.

NEP: Lenin terve a visszavonulásra?

Hogy maga Lenin meddig hitte, hogy ami Oroszországban testté lőn, az a marxizmus – nem tudjuk. Abban az értelemben, hogy ami ebben az „egy országban felépíthető”, az lesz majd a szocializmus, (ahogyan Kolumbusznak az lett az india, aki az új parton éppen szembejött), 1917-ben még biztosan hitte. Hiszen akkor még nem arról volt szó, hogy az orosz forradalom pótolja, hanem hogy kirobbantja a világforradalmat, amely hivatott lett volna „az uralkodó népek tetteként egyszerre és egyidejűleg” megvalósítani a kommunizmust. Egy időben, amikor a rendszer még kereste a maga gyökereit, történészek utalásokat véltek felfedezni egy olyan feljegyzésre, amelyet Lenin egyik titkárnője, Fotyijeva készített volna Sztálin számára, aki a párt főtitkáráként kezdettől – 1922-es megválasztásától – fogva súlyt helyezett arra, hogy megismerje a párt vezetőit, márpedig a jelentés (ha csakugyan készült ilyen), igazán ilyesmire számolt be: arról, hogy Lenin a titkárnő előtt, „hangosan gondolkodva”, hangot adott volna azon felismerésének, hogy az orosz forradalom októberi fordulatával kapcsolatos számítások nem váltak be, minthogy e szikrából nem lobbant lángra a világforradalom, következésképp a bolsevik kísérlet értelmét veszítette, s így vissza kell vonulni (e verzió szerint a NEP Lenin elgondolásában az első lépése lett volna ennek a befejezésnek).

A nyelvhasználat őrzi a tévedések emlékét

Felismerte-e végül Lenin, hogy a gyakorlat nem az elméletet követi, vagy sem, tény, hogy nyelvhasználatunk máig őrzi egykori tévedésének emlékét, ahogy a Kolumbusz Kristófé nyomán is az történt, hogy miután az Indiáról való *indio* nevét átvitte az amerikai őslakosra, ez a nyelvhasználatban mindmáig megmaradt indiánnak.

²²⁸ A párhuzam ötletét Görög Tibortól veszem át.

A kapitalista társadalom látszatvilága *dolgokkal* kapcsolatosan alakult ki. Már Nedd Ludd követői tudták, hogy minden rossznak forrása a *gép*, amely emberek tömegeit teszi tönkre, s amelyet le kell rombolni, hogy az ember boldogulhasson. A XX. század beköszöntekor pedig már az egész európai és észak-amerikai progresszió meggyőződéssel hirdette, hogy minden jónak forrása a gép, amely majd felszabadítja az embert a munka kényszerúsége alól.

A gép az oka minden rossznak

Lenin követői viszont éppoly meggyőződéssel fogják majd hirdetni, hogy minden jónak forrása: *Sztálin* – majd később, hogy a szocializmuson belül minden rossz forrása: Sztálin.

Sztálin

Úgyhogy az elmélet, amely ideologikus látszatok kritikáját kell, hogy adja a társadalom igazi mélyszerkezetének a megértéséhez, a szocialista társadalom tekintetében, úgy látszik, nem *dolgok*, hanem *személyek* tulajdonságának látszatvilágában kell hogy el tudjon igazodni.

Dolgoké helyett személyek látszatvilága

Amikor a XX. kongresszust követő időszakban először próbálnak szembenézni azzal a gyakorlattal, amely a szocializmus minden erényét Sztálin személyes tulajdonságaiból származtatta, akkor a szocializmusnak ezt a hibáját is – Sztálin személyes tulajdonságaiból eredeztetik. A szocializmus lényegétől, mondják, egyébként mélységesen idegen a *személy kultusza*, minthogy ez a történelmi formáció személyek jó vagy rossz szándékától függetlenül, a dolgok szükségszerűségével áll elő.

A személy kultusza...

Figyelmet érdemel, hogy amikor manapság azt a gyakorlatot is bírálata éri, amely egy egész korszak minden, sorra napvilágra kerülő fogyatékoságát Sztálin személyes tulajdonságaiból származtatná, akkor a gondolatmenet folytatása az, hogy nem szabad elfeledkeznünk Sztálin környezetéről sem, vagyis olyanoknak, mint Berija, Molotov, Vorosilov – a személyes tulajdonságairól.

...nem csak Sztáliné

A személy tulajdonságaival kapcsolatos látszatok uralma különben Sztálin idejében sem csupán Sztálin személyének a kultuszát jelentette. Hogy a korszak mennyire komolyan vette Sztálin jelszavát: „A kádereken múlik minden”, bizonyítja az a hatalmas munka, mellyel a (Sztálinnak) megfelelő kádereket tömegméretekben kitermelték (e munka volumene mindig – mindmáig – kimutathatóan nagyobb volt, mint az, melyet Sztálin másik jelszava mentén fejtettek ki: „A technikán múlik minden”).

„A kádereken múlik minden”

S ez a(z emberi) természetet átalakító munka távolról sem korlátozódott azokra a káderekre, akiken valóban múltott ideig-óráig egy és más, hanem célba vette kivétel nélkül minden személy legszemélyesebb tulajdonságát: a *meggyőződését* – mutatja ezt az a precedens nélküli ellenőrzés, amelyet e központosított társadalmakban a központ totálisan gyakorol minden kimondott

A meggyőződés ellenőrzése

vagy leírt szó felett, mivel ennek azt tulajdonítják, hogy általa a személy mindenható módon alakíthatja más személyek szándékait.

A szándék és a következmény

Márpedig a szocializmus egész történetét végigkíséri az a gyakorlat, melynek szerves része az is, hogy *a következményeket szándékokból származtatják*. Vagy úgy, hogy igaz szándékból jó következményt eredeztetnek – vagy pedig úgy, hogy a rossz következményt gonosz szándék munkájának tulajdonítják.

Szocialista szándék – áruló szándék

Ennek a beállítódásnak a terméke már az a bizonyosság is, amellyel abból, hogy egy forradalomban szocialista szándékkal döntenek meg a fennálló társadalmi rendet, arra következtetnek, hogy ami ennek a történelmi tettnek a műve, az szocializmus. Ha pedig az egyetlen országban kitört forradalmat nem követi a világforradalom, akkor az lesz *a* szocializmus, ami a szocialista szándéknak ebben az egyetlen országában előáll. Másrészt, azért a következményért, hogy a világforradalom elmarad, a szándékot okolják: a forradalmat, úgymond, elárulják, például szociáldemokrata vezetők.

Kártevő szándék

Később az ellenséges, az áruló szándékúak köre bővül. Az a mechanizmus, amely a szándék szocialista jellege alapján bármely következményt szocialistává stilizál, csak addig működhet, amíg a hatalmi akarat nem kezdi a bevezetett tervgazdálkodás jegyében előre kijelölni, hogy mi is legyen a munkálkodás következménye. Ettől fogva viszont minden olyan következményt, amely a tervezettől elmaradt, ellenséges, szabotáló szándékra vezetnek vissza. Amikor a mezőgazdaság azért stagnál, mert fejlődésének eszközeit a nehézipar erőltetett fejlesztésére fordítják, akkor ez szocialista szándéknak a következménye, s így maga is szocialista – amikor e fejlemény kolorádóbogarak inváziójának a következménye, akkor a nyilvánvalóan nem szocialista következmény mögött előkeresik azt a nem szocialista szándékot, amellyel e kártevő rovarokat *kártevő titóista imperialisták* telepítik.

Ellenforradalmi hőforrások

Ennek a gondolkodásnak a stílusparódiája, amikor Sartre azt írja, hogy a budapesti metró építkezését a város ellenforradalmi talaja akadályozta (ti. amikor az ötvenes évek közepére kiderült, hogy a moszkvai metró építkezésének technológiáját, amelyet a budapesti metróépítkezésnél is alkalmazni kezdtek, ennek a városnak hőforrásoktól tagolt talaján nem lehet használni).

Szabotőr az állatfarmon

Még önála is előbb felfigyelt azonban az összefüggésre Orwell, aki 1945-ben ezt írja szatírjában az *állatfarm* életéről, amikor szaporodni kezdtek a bajok: „Ha betört egy ablak, vagy eldugult egy csatorna, biztosan akadt valaki, aki azt mondta, hogy Hógolyó [az első számú közellenségévé kinevezett és száműzött állat] járt ott éjszaka és ő csinálta, amikor pedig a hombár kulcsa elveszett, az egész gazdaság meg volt róla győződve, hogy Hógolyó dobta be a kútba. Furcsamód még akkor is hittek ebben, amikor az elveszett kulcsot már megtalálták a liszteszsák alatt. A tehenek egyhangúlag kijelentették, hogy Hógolyó beosont az istállójukba, és álmukban megfejté őket. A patkányokról, amelyek ezen a télen sok bajt okoztak, szintén azt mondogatták, hogy Hógolyóval szövetkeztek.”

Ellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze egymással az anyaggazdálkodás és az energiagazdálkodás logikáját!
2. Milyen viszonyt jelöl ez a fogalom: „egyetemes osztály”?
3. Miért olyan fontos az ún. szocialista rendszernek számon tartani, hogy az egyes személyek mit gondolnak?

A forma és a szubsztancia

Szükségszerű tartozéka-e a bolsevik típusú változatnak a bolsevik típusú ideológia?

Az ideológia fontossága

Ha az általunk itt vizsgált képletnek ennyire fontos hatótényezője a szándék, melyet megfeleltetnek a belőle fakadó tettnek és az ebből fakadó következménynek, akkor éppoly fontos hatótényező kell, hogy legyen az ideológia, amelynek értékeléseiből a szándék leszármaztatható.

S a bolsevik típusú képlet története azt is mutatja, hogy (legalábbis e társadalmak klasszikus – sztálini, Mao Ce-tung-i – korszakában) a mindenkori vezetés mindennél nagyobb súlyt fektetett az ideológiai nevelésre, átnevelésre, tisztogatásra stb.

Igen figyelemreméltóan szerepel ez a tapasztalat abban az elméleti elemzésben, amelyet Kornai János ad a bolsevik típusú rendszerről szóló könyvében.

Nem külső szovjet befolyás, hanem saját belső logika

Kornai mindenekelőtt, elemzésének logikai szigorúságára törekedve elutasítja azt, hogy a szocialista rendszert valamely véletlenségből eredeztessük: olyasmiből, „hogyan egy kíméletlen diktátor és szolgálélcú bérencei megfélemlítéssel és erőszakkal ráerőltetik uralmukat a népre”;²²⁹ hogy a Szovjetunió az oroszországi történelem megannyi esetlegességét kényszeríti rá a maga szatellitáira s ott e mesterséges képződmények kiszorítják mindazt, ami az egyes országokban szervesen kifejlődhetett volna, ha a maguk természete szerint alakíthatók volna a sorsukat. „Bármily erős volt is a szovjet befolyás” – írja Kornai János, – „ennél erősebbnek tűnik az a hatás, amelyet a klasszikus [bolsevik típusú] rendszer belső logikája gyakorol. Ha a szovjet hatás és a belső erők együttes eredőjeképp megkezdte tevékenységét [egy] 'genetikus program', akkor a rendszer összetartozó vonásai kifermálódnak, létrehozzák egymást. Nem a szovjet hiánygazdaság példájának utánzása hozza létre a keletnémet vagy a mongol hiánygazdaságot, hanem a rendszer belső természete.”²³⁰

A legalapvetőbb determináns egy marxista-leninista párt

E belső természetnek pedig olyan logikáját mutatja be a könyv, amely szerint a hiánygazdaságért a tervalku mechanizmusa okolható a puha költségvetési korláttal; ez utóbbiért a gazdasági rendszernek az a

²²⁹ Kornai, 1993, 389. oldal.

²³⁰ *Id. mű*, 394. oldal.

jellegzetessége, hogy benne a bürokratikus koordináció erőteljes túlsúlyban van a piaci koordinációval szemben; ezt megint csak az állami tulajdon és a kvázi-államiként viselkedő szövetkezeti tulajdon uralkodó pozíciója eredményezi; ennek pedig (továbbá e kauzális sor előbbi tényezőinek közvetlenül is) a végső oka: egy marxista–leninista párt osztatlan hatalma.²³¹ S eközben Kornai János még hangsúlyozza is: „Nem minden egypártrendszer vezet klasszikus szocialista rendszer kialakulásához. Elengedhetetlen, hogy a hatalom monopóliumát gyakorló pártot áthassa a szocialista rendszer hivatalos ideológiája”, lévén, hogy a szóban forgó „párt szervezeti léte és ideológiája csak az elméleti elemzés síkján választható el. Egységet alkotnak, mint a test és a lélek”.²³²

Ezen a ponton azután sokan vitatkoznának Kornai Jánossal. Például Yvan Craipeau²³³, aki a maga megállapításait nemcsak a 14 „klasszikus” országra értelmezi a Szovjetunióval kezdve s Magyarországon és Lengyelországon keresztül Kubával végezve, hanem *ugyanannyira* az országoknak arra a további csoportjára is, amelyek listája Kongóval kezdődik s Angolán és Kambodzsán keresztül egészen a szocialista szándékot 1980-ban bejelentő Zimbabwéig terjed.

Ezen országok sorából az orosz, az albán, a jugoszláv, a kínai és a vietnami társadalmi átalakulásban Craipeau szerint – más-más mértékben és módon – arról volt szó, hogy egy modernizációs fejlődésben erősen elmaradott szegény ország antiimperialista forradalmának élcsapataként egy olyan jól szervezett és fegyelmezett képződmény vált ki, amely *történetesen* szocialista célokat követett egy olyan ideológia mentén, amelyet Marx történetfilozófiájából eredeztettek.

Különböző elemeknek e véletlen összekapcsolódása nyomán ezekben az országokban kialakul *valamennyi úgynevezett szocialista ország azonos társadalmi struktúrája*: egyfelől,

Egy másik monográfia az ún. szocializmusról

Antiimperialista forradalom és élcsapata

Kialakul a jellegzetes társadalmi struktúra

²³¹ Kornai tudatosan vállalja (vö. művének 384. oldalával) a marxista tradícióval való kapcsolatot abban, hogy, miközben nem tagadja a kölcsönhatást ezek között a tényezők között, mégis megkülönböztet közöttük „mélyebbeket” és „felszínesebbeket” s az előbbitől az utóbbi felé irányuló kauzális hatást súlyosabbnak tekinti, mint az ellenkező irányút. Szakítás viszont e tradícióval, hogy a determináció mélyebb rétegében nem okvetlenül a gazdasági „alapot” keresi, amely a maga „felépítményeként” határozná meg, ami a társadalom életében például ideológia, mert lám a szocialista rendszer legalapvetőbb determinánsát abban látatja, hogy egy marxista–leninista párt megszerzi a hatalmat és osztatlanná teszi azt.

²³² *Id. mű*, 381-382. oldal.

²³³ Lásd Craipeau, 1982.

Yvan Craipeau fiatalon Trockij egyik személyi titkára volt, amikor a győzelmet szenvedett orosz forradalom immáron számúzta ezt a vezérét s a választott letelepedési helyről, Franciaországról még nem derült ki, hogy ez is csupán ideiglenes. Ezt az epizódot csak azért érdemes szóba hozni, mert már ennek alapján is gyanítani lehet, hogy a marxista tradíció egyfelől ötle sem teljesen idegen, másfelől őt sem ortodox szigorúsággal vezeti, amikor majdnem félévszázaddal később megírja hivatkozott monográfiáját.

Az állam totálisan ellenőrzi a társadalmat...

AZ ÁLLAM TOTÁLIS ELLENŐRZÉS ALÁ VONJA A JELLEGZETES KAPITALISTA FELADATOKAT MEGVALÓSÍTÓ (IPAROSÍTÓ ÉS AZ EHHEZ SZÜKSÉGES TŐKÉT AKKUMULÁLÓ) GAZDASÁGOT S ENNEK RÉVÉN AZ EGÉSZ CIVIL TÁRSADALMAT;

másfelől,

...amelynek egy exkluzív része ellenőrzi az államot

UGYANAKKOR ENGEDI MAGÁT TOTÁLIS ELLENŐRZÉS ALÁ VONNI EGY OLYAN SZERVEZET ÁLTAL, MELYE E SZEREPRE AZ A VASFEGYELEM ÉS NAGY TÁRSADALMI TEKINTÉLY PREDESZTINÁL, AMELY AZ ÁLTALA VEZETETT S VÉGÜL A TÁRSADALOM RADIKÁLIS ÁTALAKULÁSÁT EREDMÉNYEZŐ HOSSZAN TARTÓ HARCBA ALAKUL KI; E SZERVEZETNEK A TOTÁLIS HATALMÁT EGY OLYAN, ÁLTALA KÉPVISELT IDEOLÓGIA LEGITIMÁLJA, AMELYET A TÁRSADALOM IGEN NAGY TÖBBSÉGE ELFOGAD.

Magyarország és a többiek

Ennek a struktúrának a kapcsolata Marx történetfilozófiájával és a benne tételezett szocializmussal Craipeau szerint még az orosz bolsevik forradalom esetében is csupán esetleges, s hogy mennyire, ezt az ún. szocialista országok további csoportjainak történetével bizonyítja. Pl. azzal, amelyek közé Magyarország is tartozik: ezek a kelet-közép- és kelet-európai országok különböző mértékben voltak szegények és különböző mértékben voltak elmaradva a modernizációs fejlődésben, antiimperialista forradalmukba sokkal inkább külső hatásra fogtak bele, mintsem egy kommunista párt kezdeményezésére, amelyet e forradalom élcsapatává is a külső hatás emelt a maguk ideológiájával és szocialista céljaival együtt, eltérően az előző ország csoporttól, ahol a folyamatnak nemcsak egy részét, hanem a teljességét a társadalom saját belső fejlődése eredményezte.

Kuba esete

Megint másképp alakultak a viszonyok Kubában. Itt ugyanolyan antiimperialista forradalom zajlik le, mint e történet klasszikus országaiban, ennek nyomán ugyanolyan társadalmi struktúrában fognak hozzá az iparosítás és tőkefelhalmozás jellegzetesen kapitalista feladatához, azonban mindez anélkül történik, hogy a benne kulcsszerepet betöltő alakulat – Castro gerillahadserege – szocialista célokat követne, s hogy ideológiáját Marx történetfilozófiájából eredeztetné. Csak miután e folyamat kiteljesedett, *kulcstényezője utólag stilizálja magát kommunista párttá, vezérlő eszméit pedig marxizmus–leninizmussá.*

Algéria még Kubától is különbözik

S végül Algéria példáját Craipeau még Kubáénál is fontosabbnak tartja. Itt ugyanis történelmi okok folytán még csak arról sincs szó, mint Kubában. Kubában létezett igazi kommunista párt, csak az kezdetektől fogva ellenezte az Egyesült Államok ellen irányuló antiimperialista forradalmat.

Ennek a kommunista pártnak a helyét az utólagos stilizáció folyamatában elfoglalhatta a forradalom igazi élcsapata.²³⁴ Algériában azonban ezt kizárja, hogy a „reálisan létező” kommunista párt úgy áll végig szemben az egész forradalmi folyamattal, hogy eközben nem egy harmadrangú s ezért végül is „leváltható” kommunista pártról van szó, mint Kubában, hanem a világ egyik, akkoriban legerősebb és legnagyobb tekintélyű ilyen pártjáról, a Francia Kommunista Pártról. Az algériai kommunisták ennek a tagjai, az FKP pedig szerves képződménye – ha ellenzéki képződménye is annak a Franciaországnak, amely ellen az algériai forradalom a maga antiimperialista harcát vívja.

Így aztán Algériában a kialakuló társadalmi szerkezetben az osztatlan hatalom kulcspozícióját nem egy, akár csak frissiben kinevezett kommunista párt foglalja el, hanem a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN). Ráadásul ez, amikor Ben Bellát megbuktatja a hadsereg, maga is megbukik és átengedi az osztatlan hatalom kulcspozícióját... ennek a forradalmi hadseregnek. A legitimáció ideológiai eszköze pedig eközben az iszlám lesz és mindvégig az is marad. Ugyanakkor *a kialakuló társadalmi szerkezet ugyanaz, mint amely a Szovjetuniótól Kubáig mindenütt kialakult azokban az országokban, amelyeket szocialistának neveznek.*

Vajon Craipeau-nak van-e igaza és elégséges, hogy egy jól meghatározható *forma* megvalósuljon, amelyben akármilyen elit alakulat akármilyen ideológiával konszenzust teremt az általa szervezett társadalomban? Vagy pedig Kornai Jánosnak, aki a *szubsztanciára*, a formát hordozó anyagra nézve kiköti, hogy ne akármilyen elit alakulat, hanem kommunista párt foglalja el az osztatlan hatalom kulcspozícióját s ne akármilyen ideológiával, hanem azzal hozza létre a rendszernek egy időre működőképességet biztosító konszenzust, amellyel „egységet alkot, mint a test és a lélek”.

Mindkettő mellett lehet érveket felhozni.

Mit jelent „bolsevik”?

Az előbbieken²³⁵ volt szó arról, hogyan tér el attól a csoportszervező hatástól, amelyben az egyének tulajdonságaik szerint azonosítják magukat és egymást, az a másik, amelyben a társadalmi azonosság meghatározásának alapja a viszony: nem az, hogy ki dús hajú és ki kopasz, hanem például, hogy ki a többségi és ki a kisebbségi. Mármost a szovjet típusú társadalmak egy

Kommunista párt helyett FLN, marxizmus–leninizmus helyett iszlám

Elit forma vagy kommunista anyag?

Bolsevik = többségi

²³⁴ Erről lásd a 228. oldalakat.

²³⁵ A 86. oldalon.

olyan társadalmi csoporthoz vezetik vissza létezésüket, amelynek története úgy indult, hogy egy ellenlábás csoporttól nem valamilyen tulajdonsággal különböztette meg magát, hanem annak a viszonyoknak a megjelölésével, hogy kettejük közül ő a többségi. A csoport saját nyelvén, oroszul szólva: *bolsevik*. A csoport tagjai azután a továbbiakban is ezzel a névvel azonosították magukat: ők bolsevikok, azaz többségiek voltak; akkor is, amikor frakciójuk az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárton belül történetesen kisebbségi volt; akkor is, amikor ez a frakció már kivált az eredeti pártból, ahol ekkor a *mensevikok*, vagyis, az orosz szó jelentését véve, kisebbségiek nemhogy többségiként, de éppenséggel a tagság egészeként maradtak; meg akkor is, amikor már a forradalom után a „többségiek” a „kisebbségieket” először szervezetileg, majd fizikailag is likvidálták.

Nem tulajdonságok, hanem viszonyok mentén

A Bolsevik Pártnak e szociálpszichológiai sajátossága azért érdemel különös figyelmet, mert speciális esetét képezi egy általános jellemzőjének. A kommunista pártok működésében igen gyakran volt megfigyelhető az az erőteljes tendencia, hogy annak, amit a tagjai tettek, mondtak, gondoltak vagy éreztek, a szubsztanciája hangsúlytalanná lett azzal a formával szemben, hogy a kérdéses tény hasonlítson ahhoz, illetve különbözzék attól, amit más párttagok (vagy amit közülük pl. Sztálin követői), illetve amit pártonkívüliek (vagy amit a párton belül pl. Trockij követői) tettek, mondtak, gondoltak vagy éreztek. A bolsevik típusú pártok szerveződése sokkal erőteljesebben történt *viszonyok*, mintsem olyan *tulajdonságok* tekintetében, amelyekben a viszony fennállt. Így nagyobb súllyal esett a latba például a párt sorainak fegyelmezett egysége mint az, hogy éppen milyen programra vonatkoztatva valósul meg: a bolsevik típusú pártok tagságát a fegyelmezett egységnek ugyanaz a megbonthatatlansága jellemezte, amikor a program a szociáldemokrata vezérek elleni harcra mozgósított; amikor valamivel később a kommunistákat a szociáldemokratákkal együtt hívta népfrontba egy Hitler-ellenes harcra; amikor közben Trockij ellen is harcra mozgósított, akit azzal is vádoltak, hogy Hitlerrel paktált; amikor Sztálin paktált Hitlerrel s így a Trockij-ellenes mozgósítás motívumai közül ez az egy kimaradt; amikor a program egyetlen motívuma lett a Hitlerrel azonosított németek elleni háborúra való mozgósítás angolszász hatalmakkal szövetségben; s ugyanígy, amikor a mozgósítás már egy angolszász imperializmussal szemben hívott fegyverkezésre.

A titok

Ez a tendencia az egyik magyarázata annak, hogy a bolsevik típusú szervezetben miért nyer olyan hatalmas súlyt a *titokképzésnek* mindkét

mechanizmusa, amelyet fentebb²³⁶ bemutattem: az is, hogy az igaz tudást forrásának monopolizálásával együtt titokká tegye – és az is, amely éppen az igaz tudástól való eltérést rögzíti titokzatos hitként a csoport tudatában.

Ilyen transzformációs mechanizmus mentén alakult át egyebek között Marx kritikai társadalomfilozófiai elmélete azzá a dogmarendszeré, amely „dialektikus materializmus” néven vált ismeretessé, s ahelyett, hogy a praxis teóriájaként szolgált volna egy szubsztanciálisan meghatározható társadalmi képlet (a munkásosztály) számára, már csak a társadalmi identitását jelölte egy, csak formailag definiálható szervezet (az egységét, illetve az elhatárolódását ismételten újradefiniáló kommunista párt) vonatkozásában.

A folyamatra nézve árulkodó az *A tűzön nem lelsz gázlót*²³⁷ című kitűnő film egy jelenete. A polgárháborúban az ösztöneinek teljes mélységében a bolsevikok oldalán elköteleződött, ám tudatában még fejlesztendő lány azt tudakolja a komisszártól, jó-e, hogy szerelmes lett. A komisszár válasza: „A szerelem tény; a tény pedig materialista dolog; tehát jó.” A maga hamvas forradalmi naivitásában elbűvölően értelmetlen válasznak, persze, többszörösen nincs köze Marx Károly történelmi materialista filozófiájához. Ám olyan szavaknak a kimondása, amelyek ennek a filozófiának a környékén is használatosak, olyanként jelöli meg a szóhasználókat, mint akik összetartoznak.

Azt a tisztán formai funkciót, amelyről itt szó van, tisztán formai szempontból tekintve bármilyen tan betölthette volna. A szubsztanciára nézve azonban a „dialektikus materializmus” különlegesen megfelelt annak a célnak, amelyre a bolsevik típusú szerveződésben szolgált: mint *materializmus* egy olyan világról szólt, amelyre nézve egyetlen igazság lehetséges, ezért aki birtokában van ennek az egyedül igaz tudásnak, az mindenki mással szemben privilegizált hatalmat nyer – mint *dialektika* pedig azt deklarálta, hogy ez a világ „ellentétek egysége és harca”, ami lehetővé tette, hogy az egyedül igaz tan bármely pillanatban „az ellentétébe csapjon át” s közben azt deklarálja, hogy mindezzel csupán a valóságot követi.

Mondom: mindkettő mellett lehet érveket felhozni. Arra is, hogy egy bolsevik típusú rendszernek a dolog érdemére, szubsztanciájára nézve bolsevik típusú ideológiára van szüksége. Meg arra is, hogy az ilyen rendszerben csak a forma számít.

Bizonyos mértékig tehát Kornainak is, Craipeau-nak is igaza van. Azonban, hogy melyiknek milyen mértékig, ennek áttekintéséhez szükség van egy olyan összefüggésnek a tekintetbe vételéhez, amelyet sem Kornai, sem Craipeau nem vesz tekintetbe: hogy a bolsevik típusú rendszer nem egyszerűen modernizációs feladatokat próbált megoldani, hanem olyanokat, amelyek a második modernizációval kapcsolatosak.

**Marx: kritikai
filozófiából dogma**

**„A szerelem tény; a
tény pedig jó”**

A „dialmat”

**Kornainak is,
Craipeau-nak is igaza
van**

²³⁶ A 84–86. oldalon.

²³⁷ A magyarországi filmforgalmazásban nyert félreérthető címe szerint: *A tűzön nincs átkelés*.

Emberi tőke a szocializmusban

Vagyis olyan termelési feladatokról van szó, amelyeknél vagy az inputok, vagy az outputok (netán mindkettő) között *emberi tőke is jelen van*.

Emberi input és output az USA-ban

Márpedig hogy ténylegesen jelen van, ezt Theodore W. Schultz adatsora bizonyítja. Igaz, nem a szocialista rendszerről, hanem az Egyesült Államokról mutatja be, hogy benne „a munkaerő képzettségállománya körülbelül **nyolc és félszeresére** emelkedett 1900 és 1956 között, miközben az újratermelhető tőkeállomány [csak] **négy és félszeresére** nőtt, ha mindkettőt 1956-os áron mérjük”; s hogy tehát „értékét tekintve ez a képzettségállomány 1900-ban az újratermelhető tőkeállománynak csak **22%-a**, 1956-ban pedig már **42%-a** volt”²³⁸, stb.

És a Szovjetunióban?

Vajon mi történik a 20. század ugyanezen és további évtizedei alatt a Szovjetunióban és a többi szocialista országban? „Amíg a szocialista rendszer el nem jut a teljes foglalkoztatásig, állandóan van mozgósítható külső munkaerőtöbblet” – olvassuk Kornainál, aki e megállapítást többek között így folytatja: „A munkaerőtöbblet túlnyomó része szakképzetlen munkaerőből áll...”

Nyugat-Európa: az iparosodás első szakaszában nincs emberi beruházás

Mielőtt folytatnánk az idézetet, írjuk ide, hogy maga Schultz az ilyen állapotokról azt állapítja meg, hogy velük kapcsolatosan még nem említhető különösebb beruházási kedv az emberi tőkébe: „Nehezen hihetjük, hogy a munkaerő minőségi komponensei iránti kereslet gyors ütemben nőtt Nyugat-Európában az iparosodás első szakaszában. A munkaerő akkoriban bőséges és olcsó volt; a munkások főleg írástudatlanok és szakképzetlenek voltak; elsősorban erőkifejtést követelő fizikai munkát végeztek. A munkások értelmének, tudásának és egészségi állapotának javulása úgy látszott nem volt előfeltétele a szóban forgó időszak mély benyomást keltő gazdasági növekedésének.”²³⁹

Szovjetunió: az első szakasz feltételei és a második modernizáció feladatai

Persze, Nyugat-Európában az iparosodás első szakasza a XIX. században zajlott – a XX. században viszont már olyan folyamatok mentek végbe, amelyek során a munkások értelmének, tudásának és egészségi állapotának javulása, úgy látszik, igenis előfeltétele lett a gazdasági

²³⁸ Schultz: *Id. mű*, 64-65. oldal.

²³⁹ *Id. mű*, 96. oldal.

növekedésnek. Legalábbis a Schultz által vizsgált Észak-Amerikában. De például Kornai a maga elemzését, amelynek idézését – „A munkaerőtöbblet túlnyomó része szakképzetlen munkaerőből áll” – fentebb félbeszakítottam, így folytatja: „... miközben a gyorsan növekvő gazdaság, különösen az ipar, meghatározott szakképzettséggel rendelkező munkaerőben szenved hiányt”.²⁴⁰

Vajon miképpen hidalta át a szocialista rendszer a mondat első fele és második fele által leírt valóságtartomány ellentétét? Vajon a szocialista rendszert mi determinálta inkább: az-e, hogy az iparosodás első szakaszának jellegzetes feltételei voltak számára adva – vagy pedig az, hogy a XX. század modernizációs feladatai? Hogyan kezelte a rendszer az ellentétet a rendelkezésre álló hatalmas munkaerőtöbblet szakképzetlensége és a gyorsan növekvő és iparosodó gazdaság igénye között, amely meghatározott szakképzettséggel rendelkező munkaerőre irányult.

Tudjuk, hogy a klasszikus szocialista rendszer ezt az ellentétet olyan oktatási és szakképzési tevékenység kibontakoztatásával hidalta át, amelynek méretarányai éppannyira figyelemre méltóak, mint az anyagi tőke felhalmozásának mutatói ezekből az évekből. Magyarországon például az 1949 végén jóváhagyott első ötéves terv a műszaki mérnökök számát **megkétszerezni** rendelte, az agrármérnökök számát pedig **több mint két és félszeresére** növelni (pedig a mezőgazdaság kollektivizálásának tervét ekkor még nem is deklarálták). Az 1951-ben felemelt ötéves terv a felsőoktatás hallgatói létszámának is felemelt tempójú növeléséről rendelkezett: **8000** fő helyett több mint **30 000** fővel kellett emelni a létszámot, s ezen belül a mérnöki és a közgazdasági fakultások hallgatóit **megháromszorozni**. Megsokszorozták az 1947-ben elindított esti tagozatok hallgatói létszámát, és 1951-ben megkezdték a levelező képzést is. Az összes hallgatóknak 1949-ben még csak **12 %** -a, 1954-ben már közel **30% -a** esti vagy levelező tagozaton tanult. Közvetlenül az első 5 éves terv megindulása után a Tervhivatal előzetesen jelezte a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak, hogy becslései szerint a következő 5 éves terv időszakában, 1954-1959 között, **12000** új mérnököt kell majd kiképezni; négy hónappal később a Tervhivatal ezt az előzetes irányszámot már **20000-re**, további egy évre rá pedig **24000-re** emelte.²⁴¹

S itt most nem ezeknek a tervszámoknak a megalapozottsága vagy megalapozatlansága a fontos, hanem az, hogy ennek az emberi tömegtermelésnek a mutatóit ugyanúgy tervezték, majd a tervszámokat

XIX. századi feltételek – XX. századi feladatok

A humán tőke eredeti felhalmozódása

Az emberi és az anyagi tömegtermelés tervszámai

²⁴⁰ Kornai János: *Id. mű*, 237-238. oldal.

²⁴¹ Az adatok forrása: Tímár János: *Hatalom és döntésképtelenség*. KJK, Bp. 1989.

ugyanúgy növelték vagy csökkentették a mindenkori politikai kívánalmaknak megfelelően, mint az anyagi tömegtermelését. Lehetséges-e, hogy ez ne idézze eszünkbe, amit a kétféle termelés nyomán bekövetkező kétféle felhalmozás kölcsönviszonyáról Schultztól fentebb idéztünk?

**Válasz az emberi tőke
mindhárom
kulcskérdésére: az
állam**

Amit mármost az emberi tőkével való gazdálkodás három meghatározó kérdését illeti²⁴², magától értetődik, hogy a válasz mindháromra: az állam. Az állam fedezi az iménti számoknak megfelelő ambiciózus képzési tervek költségeit; összhangban az Engels (valamint a Schultz) által mondottakkal²⁴³, az állam a haszonélvezője is a megtermelt emberi potenciál működésének; s e kettő között a kapcsolatot az biztosítja, hogy a kiképezett emberi potenciálnak a tulajdonosa is az állam, amelyet a haszonélvezeti jog mellett megillet a rendelkezési jog is.

**Az állam nem
idegenítheti el sem a
gépet, sem az
állampolgárt**

Persze, ennek az állításnak ellene lehet vetni, hogy a tulajdonhoz a haszonélvezeti és a rendelkezési jog mellett hozzátartozik az elidegenítés joga is, márpedig a bolsevik típusú rendszernek még legembertelenebb időszakában sem tehetette adásvétel tárgyává az állam a polgárát, nem adhatta bérbe, nem ajándékozhatta el, nem tehetette örökségi hagyatékká. Mindez azonban azt mutatja, hogy az összefüggés, amelyet József Attila a fentebb²⁴⁴ idézett szövegében megfogalmazott, tényleg maradéktalanul jut érvényre: „a dolgozni tudó egyéneket, mint termelési eszközöket” kezelik, tekintet nélkül bármilyen különbségre, amely az embert esetleg kitüntetné a fizikai termelési berendezéssel szemben, hiszen – amint erre Kornai János rámutat – az anyagi tőkejavak tekintetében is az a helyzet, hogy „az elidegenítés tulajdonjogait a klasszikus szocialista rendszerben senki sem gyakorolhatja, még a névleges tulajdonos, az »állam« sem”²⁴⁵. Így a fizikai berendezés, ill. az emberi potenciál tekintetében fennálló tulajdonjogot semmi sem különbözteti meg egymástól.

Emberi tőke és viszony

Eddigi vizsgálódásaink során ismételten²⁴⁶ beleütköztünk ugyanabba az összefüggésbe: míg a dolgokat csak tulajdonságaik, addig a személyeket viszonyaik is minősítik, s ha ezt velük foglalkozva akár az elmélet, akár a gyakorlat nem veszi tekintetbe, akkor paradox következmények lépnek érvénybe, amelyek fejre állítják az elméleti, illetve a gyakorlati rendszert.

**Az emberi tőke
viszonyai...**

Hogy ez az összefüggés érvényes a humán feldolgozóipar által folytatott gyakorlatra is, az eddig is magától értetődött. Az emberi tőke viszonyai pedig (hogy **A**-val úgy lép képzésének interakciójába **B**, hogy a kiképeztetés mércéjét esetleg **C** állítja fel, költségeit pedig **D** állja stb.) csak markánsná teszik a mondott összefüggést. Pl. úgy, hogy a tulajdonnal összekapcsolódó tabu²⁴⁷ úgy fogja meghatározni a személy identitását és

²⁴² Vö. 182–191. oldallal.

²⁴³ Lásd 187–188. oldalt.

²⁴⁴ A 192–193. oldalon.

²⁴⁵ Kornai János: *Id. mű*, 106. oldal.

²⁴⁶ Mindenekelőtt a 71–73. és a 86–88. oldalon.

²⁴⁷ Vö. 90–91. oldalakkal.

behatárolni cselekvési lehetőségeit, hogy e korlátozó tényező – az, aminek a tulajdonáról szó van – nem egy dolog, amely kívülről teheti indiszponálttá a tulajdonából kizárt személyt, hanem maga ez a személy.

Hogy saját testi és lelki képességeimnek a működtetésében esetleg azért vagyok korlátozva, mert azokban olyan tőke testesül meg, amely más valakinek a tulajdona – ez precedens nélkül álló viszonya a második modernizációnak. A hozzá legközelebb álló, de tőle éppen ezért markánsan megkülönböztetendő viszony a rabszolgáé, illetve a bér munkásé. Nem véletlen, hogy erre a két viszonyra hivatkozik Engels is fentebb idézett megállapításában: „Magántermelők társadalmában a magánemberek vagy családjaik fedezik a tanult munkás kiképzésének költségeit; magánembereknek jut ezért elsősorban a szakképzett munkaerő magasabb ára is: az ügyes rabszolgát drágábban adják, az ügyes bér munkást magasabban díjazták.”

Csakhogy az „ügyes bér munkás” teljes egészében tulajdonosa a maga „ügyességének”; éppígy osztatlan az „ügyesség” tulajdonlása az „ügyes rabszolga” esetében. Ezzel szemben áll a mi esetünk: az államnak és az ő pénzén kiképezett polgárának, aki a maga adottságait „viszi be az üzletbe”, valamiféle közös tulajdona.

Ha a tulajdonhoz hozzátartozik a rendelkezési jog, akkor a közös tulajdonhoz valamiféle közös rendelkezési jog tartozik. Minél magasabban képzett emberi potenciálról van szó, annál erőteljesebb érdek fűződik ahhoz, hogy ez a közös rendelkezési jog valamiképpen működőképes legyen. A magasabban képzett emberi potenciál ugyanis előállításához nagyobb összegű pénz befektetését igényli, működtetéséhez pedig nagyobb autonómiát. Az emberi potenciál előállításához így az államnak kell biztosítania a maga rendelkezési jogát, mert a növekvő költségeket – amint ezt fentebb²⁴⁸ láttuk – csökkenő mértékben képes és hajlandó az érdekelt egyén viselni, az államnak pedig hozzá kell jutnia a befektetett tőke haszonnal való megtérüléséhez, hogy a továbbiakban is biztosítani tudja az eszközöket a humán befektetéshez. Az emberi potenciál működtetéséhez pedig az egyénnek kell biztosítania a maga rendelkezési jogát, mert a növekvő autonómiát csorbítja minden, ami az egyént valamely képességének megnyilvánítására indiszponálttá teszi.

Márpedig az állam, illetve az egyén rendelkezési joga ugyanazon objektum tekintetében egymást korlátozza. A dilemma igazi megoldását egy olyan működésmód jelenthetné, amelyet az ember akkor is autonómnak él át, amikor az ő eszközeit egy külső szervezet működteti – másfelől amikor önmaga

...szemben a rabszolga és a bér munkás viszonyával

Valamiféle közös tulajdon

Az állam és az egyén rendelkezési joga

Szervezeti irányításban is autonóm – saját döntésében is közérdekű

²⁴⁸ A 183. oldalon.

rendelkezik saját eszközei felől, döntésében akkor is ennek a szervezetnek érdeke vezérli.

A továbbiakban annak bizonyítására teszek kísérletet, hogy a bolsevik típusú társadalmi struktúra – amelyről ma már tudjuk, miért és mennyiben volt alkalmatlan az anyagi termelés optimalizálására – a maga precedens nélküli furcsaságaival az emberi termelés optimalizálásának ezt a feltételét próbálta biztosítani.

A bolsevik típusú társadalmi struktúra rendeltetése

Ellenőrző kérdések

1. Miben állt a meghatározó ellentét, amelyet a „létező szocializmus” rendszerének át kellett hidalnia?
2. Hogyan hidalta át a Szovjetunió és a többi „szocialista” ország ezt az ellentétet?
3. Miért válik a szóban forgó gazdasági-társadalmi rendszer számára meghatározóvá a kérdés, hogy ki az emberi tőke tulajdonosa?

Bürokratikus állam élén illegális párt

A szocialista társadalmat úgy uralja egy *bürokratikus állam*, hogy a maga eredetéből, mely egy radikálisan államellenes, antibürokratikus mozgalom volt, mindvégig megőrzi az utóbbit annak idején irányító *illegális pártot*, mellyel egyszerre alkot feloldhatatlan kettősséget és elválaszthatatlan egységet.

Bürokrácia és karizma

A radikális bürokráciaellenesség közös jellemzője volt a XX. század legkülönbébb radikális tömegmozgalmainak, amelyek kimondva vagy kimondatlanul, tudva vagy tudattalanul szemben álltak a bürokráciának azzal az elvével, mely szerint *egy társadalmi hatás nem a személyé, aki hat, hanem a funkcióé, amelyet visel a társadalmi alakzatban*. Nem véletlenül termelték ki minden, olykor egymást kizáró különbözőségük ellenére mindenütt e tömegmozgalmak a *karizmatikus vezért*, akiről a mozgalom militánsainak alapélménye lesz, hogy korlátlanul növelhetőnek tetsző társadalmi hatását nemcsak hogy nem egy bürokratikus államhatalomtól nyeri, hanem forrása éppen ez az antibürokratikus, államellenes radikális tömegmozgalom.²⁴⁹

Nyilvánvalóan nem a kormányelnöki pozícióból adódó funkcióként tölti be hatáskörét totális államában Mussolini; sem Hitler, még ha utóbbi e pozíció mellé még az államfőt is megszerzi.

A másik póluson Lenin hatáskörét is igen nehéz lenne a forradalom után szerveződő szovjet államon belül az általa betöltött kormányelnöki pozíciónak a funkciójaként tekinteni vagy abból levezetni, hogy a párton belül a Központi Bizottság Irodájának egyik tagja volt. Sztálin karizmájának sajátos természetére a következőkben még visszatérünk, ezt sem lehet azonban abból származtatni, hogy ő volt a párt adminisztrációjának a vezetője (fő-titkár), amit később összekapcsolt, majd utóbb felcserélt a kormányelnöki funkcióval.

Merőben más jellegű tömegmozgalmakban is független a karizmatikus személy társadalmi hatása az általa elfoglalt pozíciótól. Például Gandhi 1934-et követően sem pártjában, sem – India függetlenségének kikiáltását követően – az államban nem foglalt el semmilyen pozíciót, mégis, 1948-ban meggyilkolására is azért szánta el magát egy hindu, mert hatása másképp nem volt legyőzhető.

A vezérhez hasonlóan a radikális tömegmozgalom egész vezérkara egyfajta *kollektív karizmát* nyer abban a történelmi folyamatban, amelyben különböző országokban megdönti és megragadja az államhatalmat; hasonlóan

A bürokráciaellenes mozgalom karizmatikus vezére

Mussolini és Hitler

Lenin kormányelnök és Sztálin fő-titkár

Gandhi nem viselt funkciót

Kollektív karizma

²⁴⁹ A *bürokratikus*, ill. *karizmatikus* hatásgyakorolás viszonyáról l. jelen könyv 99. oldalát.

nyeri el kollektív karizmáját az egész párt, sőt bizonyos mértékben az egész mozgalom. Általában

EBBEN A TÖRTÉNELMI FOLYAMATBAN AZ A TÁGABB CSOPORT, AMELY A VEZÉR KARIZMÁJÁNAK, ILLETVE A SZŰKEBB CSOPORT KOLLEKTÍV KARIZMÁJÁNAK KÖZEGE, VÉGSŐ SORON AZ EGÉSZ MOZGALOM MAGA IS ALANYÁVÁ VÁLIK EGYFAJTA KOLLEKTÍV KARIZMÁNAK.

**Nem funkcionárius,
hanem komisszár**

Általában minél tágabb csoportnak a kollektív karizmájáról van szó, annál szűkebb a hatásköröknek az a készlete, melyet e karizma a maga alanyához hozzárendel. Alább²⁵⁰ majd látni fogjuk, hogy a kollektív karizma alanya és közege között kialakuló viszony később hogyan fog a szocialista társadalom mélyszerkezetét meghatározó *nómenklatúrává* intézményesülni. Itt most annyit állapíthatunk meg, hogy a hatáskört a kollektív karizma sem pozícióhoz rendeli közvetlenül, hanem a személyekhez, ha nem is minden egyes személyhez külön-külön. Az eredeti karizmatikus kollektíva tagja a megdöntött és megszerzett államhatalmat az első időben nem *funkcionáriusként* gyakorolja, hanem *komisszárként*.

**A hatalom forrása: a
bürokratikus állam
vagy az illegális
mozgalom?**

A funkcionárius és a komisszár közötti különbség valahogyan azzal kapcsolatos, hogy az egyikük hatalmának a forrása a *bürokratikus állam*, a másikuké pedig, ellenkezőleg, a bolsevikok egykori államellenes *illegális mozgalma*. Az előbbi valamilyen szociális kategória mentén tartja nyilván az embereket, tekintet nélkül arra, hogy kiről van szó személy szerint: a hivatalnoknál az számít, hogy a ranglétra melyik fokán áll, az ügyfélnél az, hogy melyik paragrafus érvénye alá esik. Az illegális mozgalomnak viszont éppen a személyről kell tudnia számon tartani, hogy mi az erőssége és mi a gyengéje, ki mivel bízható meg, ha a mozgalomhoz tartozik, és ki mivel korrumpálható, ha az ellenséges táborba – az illegalitás művészete nem is áll másból, mint abból, hogy az éppen előálló dologi helyzethez az ember mozgósítani tudja ezeket a személyi feltételeket. S valahányszor egy illegalitásból előjövő kommunista párt berendezkedik a legális életben, mindig hozza magával az illegalitás tapasztalataiból összeállott listáját annak, hogy kiben hogyan lehet megbízni, amit az új viszonyok között kiegészítenek azzal a praktikus szemponttal is, hogy kit kicsodával lehet a dologi helyzet tennivalói közül. Ez a lista a nómenklatúra.

**Rugalmas – és
ellenőrizhetetlen**

Ez a szerveződés igen nagyfokú *rugalmasságot* biztosít az egész illegális alakulatnak. A kevésbé fontos tennivalókat és az ilyenekkel megbízható személyeket a központ és a tagság közötti összekötő egyedül tartja nyilván és a velük kapcsolatos döntéseket maga hozza – ugyanakkor a fontosabb tennivalókra és az ilyenekkel is megbízható személyekre nézve az összekötő tájékoztatja a központot, és a továbbiakban az ilyen személyeknek, illetve az ilyen tennivalóknak a kezelése a központ illetékességébe tartozik. S a szerveződés ilyen módja egyszersmind maximális védelmet nyújt az embereknek az ellen, hogy a saját sejtjükön kívül történő lebukás láncreakciója őrájuk is kiterjedjen: a szervezet és annak minden egyes része nagymértékben *ellenőrizhetetlen kívülről*.

**Funkcionáriusok és
komisszárok**

Amikor azután az egész illegális mozgalmi szervezet átveszi az államhatalmat, akkor az első időkben a bürokratikus technikát felváltják ezzel a sokkal rugalmasabb, de sokkal ellenőrizhetlenebb illegálissal. Nem az

²⁵⁰ A 230–235. oldalon.

történik, hogy a bürokratikus struktúra egyes pozícióiban a párttagok kezdenék felváltani a korábbi funkcionáriusokat, hogy ezáltal ők lássák el – törvényesen – a funkcióval járó hatáskört. Hanem az embereket megbízzák az éppen aktuális tennivalókkal s ezek a megbízottak, *komisszárok* – a törvényektől függetlenül – végzik, amit a maguk forradalmi dolgának tudnak.

Persze a továbbiakban, amikor az új hatalom államhatalomként megszilárdul, akkor a bürokrácia elve érvényre jut. Akiket megbíztak, hogy a hatalom meghatározott körét gyakorolják, sorra kinevezik olyan pozícióba, amelynek e hatáskör a funkciója. Sőt, a pártapparátus kiépülésével a bürokrácia elve behatol az egykori államellenes mozgalmat irányító illegális pártba is: pl. az orosz forradalom után öt évvel az OK(b)P apparátusában már 15 325 funkcionárius dolgozott, további tizenöt évvel később pedig már csupán középszintű pártvezetői pozícióba ennek a számnak a két-háromszorosa volt kinevezve.

Ennél is sokkal fontosabb fejlemény azonban, hogy, miközben a személyhez a kollektív karizma is a viselt hivataltól függetlenül rendeli hozzá a társadalmi hatóképességnek meghatározott körét, a kollektív karizma képviselőit is kezdik a személyeket *kinevezni*, mint egy hivatalra.

1923 májusában volt az SzK(b)P-nek 386 000 olyan tagja, akik az illegalitás, a forradalom, a polgárháború során bolsevikká tették magukat, s ez akkor – értékelő előjel nélkül megállapíthatjuk – minden lényeges szempontból meghatározta társadalmi hatóképességüket. Egy év leforgása alatt ez a taglétszám több mint 90%-kal megnőtt, s csak a Lenin halálát követő alig négy hónap alatt a Sztálin kezdeményezésére meghirdetett „lenini behívó” keretében 240 000 embert vettek fel a pártba, azaz *neveztek ki kommunistává*.

1930-ban a szövetségi köztársaságok Központi Bizottságainak, továbbá a területi pártbizottságoknak élén olyan titkárok álltak, akiknek 69%-a még a forradalom előtt lett a párt tagja s így személyében hordozta a régi lenini gárda kollektív karizmáját – 1939-ben e karizma hordozóinak olyanokat neveznek ki, akiknek 80,5%-a 1924, vagyis Lenin halála után lett párttag.

Hogy *kinevezéstől függ, ki az a személy, akinek kinevezéstől függetlenül lesz társadalmi hatóképessége* – ez paradox minőséget ad az egész társadalmi szerkezetnek, amely a szovjet típusú fejlődés során létrejön. A karizmára való kinevezés paradoxonának tragikusan groteszk visszaja volt, hogy a régi gárda tagjait úgy „váltották le” arról a kollektív karizmáról, amelyben élettörténetük jogán részesültek, hogy – ugyancsak a bürokratikus elvnek megfelelően – „kinevezték” őket a „nép ellenségé”-nek pozíciójába.

Ezek alapján tekintve Sztálin személyi kultuszát megállapítható, hogy kinevezéstől független társadalmi hatóképességét ő is – kinevezés útján nyerte el! Hogy mennyire erről a paradoxonról volt szó itt, ezt mindennél jobban mutatja az a válasz, amelyet Buharin (nem sokkal letartóztatása előtt) adott egy nyugat-európai szimpatizánsnak, aki arról faggatta őt, miképpen történhetett, hogy annyi kitűnő és nagy tehetségű személyiség helyett a Bolsevik Párt forradalmi központi bizottságának tagjai közül a közepszerű Sztálin lett a vezető. Buharin válasza így szólt: „*Nem személy szerint őbenne bízunk meg, hanem abban az emberben, akit a párt a bizalmával tüntetett ki...*”

A bürokrácia érvényre jut

Kinevezés kollektív karizmára

Kineveznek kommunistává...

...és a régi lenini gárdához tartozóvá...

...majd a „nép ellenségének” hivatalába

Sztálint a hívei beiktatják a karizmatikus személy hivatalába...

A demokratikus centralizmus

...és a híveit Sztálin beiktatja a párttagságba

A bolsevik típusú struktúrában tehát a karizmatikus vezér sem a maga személyében hordozza a személyéből sugárzó karizmát, hanem (végső soron) a párt nevezi őt ki olyan személyé, aki karizmát sugároz; az a párt, amelynek tagjai a kollektív karizmából szintén nem élettörténetük révén részesülnek, hanem (végső soron) ettől a vezértől kapják a kinevezésüket a párttagságra. Eközben az egyik póluson a vezér helyére a totális állam eltűnésével egy kollektív vezérkar léphet (politikai bizottság, titkárság stb.), a másik póluson a párttagság esetleg leszűkül a pártapparátusra – ami mindeközben nem változik, az a két pólus között hibátlanul működő visszacsatolási mechanizmus.

A működés elve nem a bürokrácia...

Minden olyan kísérlet, amely akár e mechanizmus működését, akár a működés elvét, a *demokratikus centralizmust* a bürokrácia kategóriáiban próbálja megérteni, szükségképpen visszacsúszkál.

...ahol a kinevezőt nem a kinevezett nevezi ki

A bürokrácia nem ismeri a visszacsatolásnak azt a mechanizmusát, amellyel saját legitimitásának forrását legitim módon kinevezhetné és leválthatná. Ha hatáskörét annak köszönhetően gyakorolja valaki, hogy a nép akarata hivatalba helyezte, akkor e hatáskör nem terjed ki annak eldöntésére, hogy ki tartozék a néphez – s ha uralkodói kegy juttatja a hivatalt, ennek viselője legitim módon nem szólhat bele abba, hogy ki uralkodjék. Mindkét esetben előfordulhat ugyan, hogy a szakigazgatás függetleníti magát legitimitásának e végső forrásától, és igenis lecseréli az uralkodót vagy éppenséggel a nép egy részét, megelőzve, hogy az lecserélje őt. Ám ez a lépés szükségképpen kívül esik azon a hatáskörön, amely a valóban legitim módon elnyert pozícióhoz van kapcsolva mint ennek legitim funkciója.

Demokratikus centralizmus: a „démoszt” a „centrum” nevezi ki

A demokratikus centralizmus mellett viszont a pártapparátuson belüli pozícióhoz ennek legfontosabb legitim funkciójaként van kapcsolva, hogy „káderkérdésekben döntsön”, a káderkérdések legfontosabbika pedig egy ilyen struktúrájú szervezetben a kollektív karizma alanyának kinevezésével, illetve leváltásával kapcsolatos: az a kérdés, hogy ki tartozik a mindenkori „démosz”-hoz, és hogy kik alkotják a „centrum”-ot.

A „centrum” legitim eszköze a hatalom megtartására

Azt a „centrum”-ot, amely egyebek között ezt a kérdést is *illetékes* eldönteni. Így azután mire a „démosz” esetleg hozzájut, hogy akaratát demokratikusan érvényre juttassa a „centrum” megválasztásában, addigra az összetételét a tagságból való kizárásokkal, illetve oda történő felvételekkel a „centrum” a maga *legitim hatáskörében* a neki megfelelő módon megváltoztathatja. A „centrum” által kialakított „démosz” pedig azt a „centrum”-ot fogja megválasztani, amelyiket ez a „centrum” ugyancsak a maga legitim hatáskörében jelöl. Így *a bolsevik típusú pártban a mindenkori „centrum”-nak*

*megvan a legitim eszköze, hogy gyakorlatilag korlátlan ideig biztosítsa a maga számára hatalmának feltételeit.*²⁵¹

Ennek érdekében nem mindig jár el olyan radikálisan az apparátus, mint azt Kubában tette, ahol hat évvel azután, hogy győzött a forradalom, az egész kommunista pártot leváltotta. Amikor Castróék forradalmuknak szovjet típusú irányt adtak, szembe kellett nézni a tantétellel, mely szerint az ilyen forradalomnak bolsevik típusú párt az élcsapata. Márpedig Kuba Blas Roca vezette kommunista pártja a forradalmat kezdetől fogva és még sokáig kispolgári kalandorságnak minősítette. Ezért Castro és vezérkara a forradalom egykori résztvevőiből és a kiépülő hatalom kulcsfiguráiból kinevezett egy új kommunista pártot. Igaz ugyan, hogy ez a párt az első kongresszusát majd tíz évvel a megalakulása után fogja tartani; viszont ez a kongresszus legitim hatáskört ad a karizmatikus Castrónak és kollektív karizmát elnyert csoportjának, mindarra, amit a kommunista párt létrehozása körül elkövettek, s aminek révén a kommunista párt tagságával és vezetőivel kapcsolatban immáron tényleg el lehetett mondani, hogy a forradalom az ő művük volt.

A csehszlovák pártapparátus már csak egy pártkongresszust váltott le: azt a XIV. kongresszust, amelyet 1968. augusztus 22-én tartottak meg a prágai Vysočany-ban, egy második XIV. kongresszuson. Továbbá kizártak 500 000 olyan embert a pártból, akiknek esetleges ellenszavazata nélkül a párt apparátusa a továbbiakban is legitim módon gyakorolhatta a hatáskörét, egyebek között azt, amelynél fogva kizárhat 500 000 olyan embert a pártból, akiknek esetleges ellenszavazata megfoszthatta volna legitimitásától e hatáskör gyakorlását. És leváltották a főtítkárt, akinek így nem kerülhetett sor olyan, az apparátust érintő esetleges intézkedéseire, amelyek híján ez a leváltás is legitim hatáskör-gyakorlás volt.

Az a csekélyebb horderejű gyakorlat, amikor az új főtítkár a hivatalba lépése utáni első évek alatt leváltja maga körül a politikai bizottságot és a központi bizottságot, csak azért érdemel említést, mert trivialitásánál fogva hajlamosak vagyunk olyan természetesnek elkönyvelni, mint amikor a bürokratikus rendszerben az új hivatali főnök leváltja elődjének a beosztottait, márpedig a bolsevik típusú párt főtítkára semmilyen értelemben sem hivatali előljárója ezeknek a neki *főlérendelt* testületeknek.

Ellenben a neki tényleg *alárendelt* pártapparátus maga képes lecserélni a főtítkárt, ahogyan ezt például Hruscovval és Dubcekkal megtette. Így nem kerülhetett sor e főtítkárok olyan, az apparátust érintő intézkedéseire, amelyek híján a hivatali főnöknek ez a lecserélése is legitim hatáskör-gyakorlás keretében mehetett végbe.

A paradoxont, hogy személyeknek legitim hatáskörük legyen arra, hogy ennek legitimációs alapját kinevezzék, illetve leváltsák, az teszi lehetővé is és szükségessé is, hogy a hatáskör továbbra sem hivatalhoz van rögzítve, hanem kollektív karizmához. Az egypártrendszer révén a kollektív karizma államilag is intézményesül, s így a személyeket, akik a karizma alanyához tartoznak, gyakran valamilyen állami hivatalba is kinevezik.

Gyakran, de nem mindig: a kinevezés szólhat nemcsak hivatalra, hanem – továbbra is – kollektív karizmára. Ez intézményesül abban a kettősségben, amely az állami funkcionáriusok bürokratikus rendszere mellett mindvégig fenntartja a párt kommisszárjainak – a pártapparátus *illetékes elvtársainak* – illegális rendszerét.²⁵²

²⁵¹ Valójában e működés feltétele, hogy az így kialakult szerkezetet ne rázkódtassa meg mélyreható válság. Ilyennek bekövetkeztekor viszont – amint ezt éppen a közelmúlt történelme a magyar, az NDK-beli, a csehszlovák, a bolgár bolsevik típusú párt példáján bizonyítja – ugyanez a szerkezet teszi lehetővé azt is, hogy a „demosz” radikálisan leváltsa az egész „centrum”-ot.

²⁵² Érdemes a két rendszer között például a következő formai ellentétre felfigyelni: az állami szervek irányító működését mindenkor az *írásbeliség* jellemzi, azzal a hátránnyal, amit a

Kuba: leváltanak egy kommunista pártot

Csehszlovákia: leváltanak egy pártkongresszust

A politikai bizottságot leváltja a neki alárendelt főtítkár...

...akit levált a neki alárendelt pártapparátus

Állam és párt

A bürokrata és az illetékes elvtárs

A nómenklatúra²⁵³

A nómenklaturista nem hivatalnok

A nómenklatúrával az a félreértés kapcsolatos, mintha ugyanazt jelentené, mint bürokrácia, uralkodó hivatalnoki kar, vagy ennek valamilyen különlegesen – például a hivatalnokok magas beosztása által – minősített részét. Amivel összefüggésben helyénvaló idézni a nómenklatúra első – s mindmáig legalaposabb – elemzését adó Voslenskynek a 70-es években tett megállapítását: „Bár a szocialista országokban hivatalosan nem létezik a funcionáriusoknak semmiféle testülete, a nómenklatúra megelégedéssel látná, ha a külső megfigyelő annak venné őt, ami nem. Gondosan álcázza magát adminisztratív apparátussá, és kész kijelenteni, hogy egyetért az efféle értelmezéssel: a lényeg az, hogy sose láttassa nyíltan a maga osztálytermészetét. A valóságban semmi közös nincs egy funcionáriusi testület és a nómenklatúra között. A funcionáriusok végrehajtják kormányzervek utasításait, a nómenklatúra viszont adja az utasításokat: vezető pártszervek határozatait, ajánlásait, tanácsait. A funcionáriusok az állam kiváltságos szolgálói – a nómenklaturisták az állam urai.”²⁵⁴

A hatáskörök és a megbízhatóak

A nómenklaturista nem funcionárius, hanem egy olyan – uralkodó – osztálynak a képviselője a „valóságosan létező szocializmusban”, amelyben feloldódik funcionáriusnak és komisszárnak, egyáltalán bürokratikus államnak és illegális pártnak feloldhatatlan kettőssége. Ennek a feloldásnak, a funcionáriusokkal, illetve a komisszárokkal dolgozó technika egyesítésének a terméke a *nómenklatúra*: az a jegyzék, amelyben immáron elsősorban nem tennivalókat tartottak nyilván, mint a komisszárnál, hanem hivatali hatásköröket, mint a funcionáriusnál. Mégis pontatlan, ha a nómenklatúrát „hatásköri listá”-nak fordítják: valójában a hatásköröknek egy készletével együtt a nómenklatúra számon tartotta – éppúgy, mint a komisszárnál, s mint egykor az illegalitásban – azoknak a személyeknek is egy készletét, akiknek bármelyike a kérdéses hatáskörök bármelyikével *megbízható*. Megbízható – a

Folyt. az előző oldalról:

papirosmunka merev formalizmusa jelent, és azzal az előnnyel, amit az ellenőrizhetőség – a pártapparátus viszont a maga mindenkori munkáját elsősorban a *szóbeliség* alapján végzi, adott esetben a tartalom megkívánta rugalmassággal, de minden esetben ellenőrizhetetlenül (ezt a „telefonbeli” ügyintézészt nevezte el a magyarországi szóhasználat *kézi vezérlésnek*).

²⁵³ A rendszerváltás első éveiben kialakult az a gyakorlat, amelynek számára a nómenklatúra csak a gyalázkodásnak egy felnőttkori stílárius eszköze volt: ahogy az óvodás gyerek talán hülye kurvának mond valakit, ha dühös rá, anélkül, hogy fogalma lenne e szavak jelentéséről, úgy mondták felnőtt emberek a politikai elitben és ennek perifériáján nómenklaturistának azt, aki indulatot fakasztott belőlük. Még azok számára is, akik közülük érezték a különbséget, hogy valaki ekképpen szitkozódik-e, vagy burzsujnak aposztrofál, nyilasnak mond, netán zsidónak vagy Miki egérnek, a szónak hangulati értéke volt, nem pedig értelmező ereje.

Az itt következő fejezet természetesen nem ezt az – érthető, de sajnálatos – gyakorlatot követi.

²⁵⁴ Voslensky, 1980; 132. oldal.

szónak mindkét értelmében: abban az értelemben is, hogy a személyt rátermettnek ítélik a listán számon tartott hatáskörök bármelyikére, és abban is, hogy olyannak becsülik, mint akitől a szóba jött funkcióban lojalitást lehet majd várni a bolsevik típusú szervezet egésze iránt.

Akit a megbízható személyek közül a szobajövő hatáskörök valamelyikével éppen megbíznak, annak megbízatását esetleg legitimálják, kinevezve őt arra a hivatalra, amelynek ez a hatáskör a funkciója. Ami azonban számítani fog, az nem az, hogy milyen hivatalról van szó.

Jól mutatja a nómenklatúra igazi lényegét egy olyan markáns nómenklaturistának az életpályája, mint amilyen Aczél György volt.

A róla szóló monográfia²⁵⁵ bemutatja korábban színésznek készült hősét, amint 1944-ben a németektől megszállt Magyarországon az ellenállás illegális kommunista mozgalmában hasznosítja színészi rátermettségét. Ha a tét nem lenne nagy és egy nemzeti ellenállás legnemesebb értékeit hordozó, akkor e nyitó játék legpontosabb műfaji megjelölése ez lenne: szélhámosság. Ahogyan súlyos stádiumban lévő isiászos beteget játszik s így kimenekíti magát a munkaszolgálatból; ahogyan a német megszállás alatt hol csendőrtiszt, hol német tiszt, vagy gestapós egyenruhát, hol terepszínű köpenyt viselve, sofőr vezette fekete autón közlekedve, nyilas vezetőkkel németül üvöltözve (amely nyelven különben nem is tudott) fordul elő, hogy egyrészt a kommunista ellenállásból kivegye a maga részét, másrészt a saját szakállára (anélkül, hogy kommunista felső kapcsolatait, Donáth Ferenc és Péter Gábor erről tudtak volna) embereket mentsen nagy számban s még ennél is nagyobb rátermettséggel – ez bizony olyan teljesítmény, amelynek kellékára legendásan nagy szélhámosokét idézi. Az eszközök bevetésének célja volt más – és a halálos kockázat lebukás esetére. „Aczél Gyuri talán a legbátrabb ember volt, akit valaha ismertem” – mondja róla majd egy kései interjúban ennek az illegális tevékenységnek egy másik részese, aki Rákosi börtönében is társa volt.

Ezekben az illegális akciókban, persze, sok embernek kellett együttműködni. Az együttes teljesítményben Aczél része „mindössze” annyi volt, amennyit az előbb jeleztem. Meg még egy: mindezeknek az együttműködő tényezőknek egymással való összehozása új kapcsolatok alakítása a meglévők felhasználásával. Aczél György számon tartotta, kinek mi az erőssége és mi a gyengéje, ki mivel bízható meg, ha az ellenállásnak a részese, és ki mivel korrumpálható, ha a hatalomé – Aczél nagymestere volt ennek a művészetnek, amelyet később, amikor az illegalitásból előjött kommunista párt berendezkedik a legális életben, áttemelt onnan ide. A felszabadulás után Zemplén vármegyében lesz a kommunista párt titkára, s emellett, hogy energikusan lát hozzá a rosszul működő pártapparátus lecseréléséhez s a szalámpolitikát is nagy rátermettséggel folytatja, „Aczél a zempléni politikusokkal, de mindenekelőtt a papokkal gyakorolja először azt az offenzív kegygazdálkodást, ami egész politikai pályájának egyik meghatározó jellegzetessége lesz. Amint a megyébe érkezik, kigyűjteti a papok születésnapját, ajándékokkal kedveskedik nekik, rendszeresen érdeklődik, hogy mire lenne szükségük, kívánságuk szerint küldet nekik reverendára való szövetet, egy láda tokajit stb.”²⁵⁶

Eközben nemcsak Aczél tartotta számon mindenkori környezetéről, hogy kiben hogyan lehet megbízni, s hogy kit kicsodával lehet, hanem őróla is számon tartották. Aczél Györgynek a mindenkori hatásköre tapasztalhatóan ettől függött: hogy milyen sajtószerűségét – kapcsolatait és kapcsolatkezelő képességét – tartja számon Kádár János, nem pedig hogy milyen funkciót visel egy hivatali hierarchiában. Ezt az összefüggést fejezte ki az értelmiségi folklór, amikor a hivatali előmenetele során mindössze a művelődési miniszter első helyetteseként funkcionáló Aczél a *miniszter első feletteseként* emlegette. A nómenklaturista Aczél György a maga hivatali eljárójához képest tényleg az volt. Az észrevett összefüggés később is arra készítette e pesti népművészetet, hogy észrevételezze: ha hivatalára nézve csak portás is az Aczél, hatásköre megmarad neki.

Aczél György...

...a szélhámos

Aczél, a pszichológus

**Aczél, a
nómenklaturista**

²⁵⁵ Révész Sándor, 1997.

²⁵⁶ *Id. mű.* 29. oldal.

Aczél, az AVH foglya

Csakhogy amikor Aczél Györgyöt 1949. július 6-án elviszi az ÁVH, hogy tizenegy nappal több, mint öt éven át fogva tartásuk, időnként az embertelent is alulmúló körülmények között, huszonnyolc hónapon keresztül magánzárkában – erre ugyanúgy a nómenklatúrában számon tartott személyes viszonyai alapján választották ki őt. Egy bürokratikus rendszerben az számított volna, hogy a hivatalára vonatkozó előírások és a hivatali működésére vonatkozóan megállapítható tényállás között kimutatható-e eltérés. Ez a teljesen személytelen összefüggés nem jött szóba akkor; hivatala csak annyiban számított, hogy éppen Baranya megyében irányította a kommunista pártszervezetet s ez határos Jugoszláviával, ahol ugyanezt a funkciót Tito töltötte be. A kapcsolat – ez jött akkor is tekintetbe. Számon tartott személyes kapcsolatainak az a gazdagsága, amelyeket a Rajk-per vádlottjaival, meg cionistákkal korábban létesített, és ugyancsak számon tartott személyes képességei, amikor Aczél Györgyöt választották ki a feladatra: hogy a Rajk-per hatását erősítendő az egyik mellékperben meggyőzően alakítson egy olyan figurát, aki szervezkedésről tesz meggyőző vallomást...

Közös nevező: a nómenklatúra

Az az eljárás, amelyet Aczél György az ellenállás akcióiban oly nagy rátermettséggel alkalmazott; az, amellyel vidéki pártvezetőként tartotta együtt a helybéli nyáját; a kézi vezérlés, amellyel országos vezetőként biztosította az alkotó értelmiségi elit számára azt a személyességet, amely nélkül ez nem is tud létezni; az, amellyel őt magát Kádár János az alkotó értelmiségi elit kezelésének erre a feladatára kiválasztotta; végül pedig az az eljárás, amellyel ez a párt bármilyen, akár jó, akár rossz feladatra a maga embereit elosztotta – ugyanaz.

Karrier a nómenklatúrában

Általánosan szólva Voslensky megállapítja: „A nómenklatúrában nem létezik a ranglétra fokainak és a kategóriáknak szigorú hierarchiája, amely a funkcionáriusok testületét jellemzi, és lehetővé teszi, hogy az állami adminisztráció különböző ágazataiban viselt hivatalokat összehasonlítsák. Itt semmi efféle nem létezik, az előléptetéseknek semmiféle menetrendje. [...] Egyes nómenklaturisták igen változatos karriert csinálhatnak: textilgyári igazgató – szerszámgyári igazgató – malomüzem igazgatója; vagy vidéki újság szerkesztője – szövetségi köztársaság könnyűipari miniszter-helyettese – megyei pártbizottság mezőgazdasági osztályának vezetője. Szakterületek, hivatalok, munkatársak, szolgálati kocsik változnak, de a nómenklaturista státusza rendíthetetlen.”²⁵⁷

Ki mit ér?

Ami számít, az nem az, hogy milyen hivatalhoz tartozik az ember, hanem az, hogy milyen nómenklatúrához: központibbhoz-e, amelyik személyeknek egy szűkebb köréhez rendeli a hatásköröknek egy szélesebb készletét – vagy valamelyik helyihez, amelyiknek a hatáskörkészlete szűkebb, azon személyek csoportja pedig tágabb, akik vele kapcsolatosan szóba jöhetnek.

A TMB-elnök, a főmasszer és a főúttörő

A Magyarországon a bolsevik típusú berendezkedés utolsó időszakában érvényben volt (az 1971-ben jóváhagyott és az 1985-ben módosított) hatásköri listából²⁵⁸ kiderül, hogy hatáskör szempontjából ugyanannyit ért, ha valaki miniszterelnök volt, mint ha a Munkásörtség országos parancsnoka: mindkettőnek kinevezése a Központi Bizottság állásfoglalásától függött. Ugyancsak egyenértékű volt egymással a Magyar Tudományos Akadémia, illetve akármelyik megyei tanács elnökének a hatásköre, s mindkettő kisebb az előzőeknél: kinevezésükhöz elég volt a Politikai Bizottság állásfoglalása. Szintén egyenértékű lett a Tudományos Minősítő Bizottság elnökének, a Büntetésvégrehajtás országos parancsnokának és az Úttörőszövetség főtitkárának a hatásköre, amikor az 1985-ös módosítás az MSZMP KB Titkárságának jóváhagyásához kötötte a kinevezésüket.

Antall József, a nómenklaturista

Amikor e módosítás az illetékes KB-titkárokéval együtt megszüntette a Központi Bizottság illetékes osztályvezetőinek is a jogát, hogy a hatásköri listát illető kérdésekben döntsenek, akkor nem az történt, hogy azok, akik a maguk egymáséval egyenértékű hatáskörét, például a MALEV vagy az IBUSZ vezérigazgatójaként,

²⁵⁷ Voslensky, 1980; 132-133. oldal.

²⁵⁸ Ennek az MSZMP Központi Bizottságának illetékességébe tartozó részét l. a *Világ* 1990. február 1-i számában.

valamely fegyveres testület ezredesként, a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének vagy az Állami Operaháznak az igazgatójaként gyakorolták, most a központi nomenklatúrának a pereméről leszorulva megszűntek volna nomenklaturisták lenni. A Központi Bizottság hatásköri listáján túl kezdődött a budapesti, a megyei és a megyei jogú pártbizottságok hatásköri listája. Így például ha valaki történetesen egy budapesti székhelyű Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatói pozíciójához rendelt hatáskört akart gyakorolni, annak – így a rendszerváltásig és majdani miniszterelnöki kinevezéséig Antall Józsefnek – ahhoz, hogy elnyerhesse a megbízatást, netán utóbb a kinevezést e pozícióra, szerepelnie kellett a budapesti pártbizottság nomenklatúrájában olyan nomenklaturisták sorában, akikkel egyenértékűen bírja a pártbizottság bizalmát ahhoz, hogy bármelyikét gyakorolja a listán szintén egyenértékűeként feltüntetett hatásköröknek.

Ez a nomenklatura-rendszer tulajdonképpen hézagmentesen folytatódott addig a legszélső perifériáig, amelyet az egyes hivatalok vagy vállalatok pártszervezetei kezeltek, amikor a formálisan általuk választott párttitkár állást foglalt abban a kérdésben, hogy az ott számon tartott személyek közül valamelyik kinevezhető-e egy olyan hivatalra, mint amilyen az éjjeliőr.

Vajon mi egyenlő az Állami Operaház igazgatójában és egy határőrezredesben? És micsoda nagyobb egy megyei tanács elnökében annál, amit az Úttörőszövetség főtitkárában megtalálunk; és mi kisebb benne annál, amivel a Munkásőrség országos parancsnoka jeleskedik? Hasonlóképpen megkérdezhetnénk: mi egyenlő egy villamosjegyen és hatvan deka kenyérben; és micsoda az, amiből huszonöt-ször többet találhatunk egy operaházi estében, mint a másik két említett árucikkben?

Úgy néz ki, hogy amit a nomenklatura számon tart, mint nagyobbat, kisebbet vagy egyenlőt, az az ember *státusa*, ami a maga exkluzív vagy triviális voltaival éppolyan fontos értéket mér az emberi erőforrás világában, mint a pénz az anyagi erőforráséban. Minél központibb a nomenklatura, amelyen sorsom addigi alakulását számon tartják és további alakításáról döntenek, annál szűkebb köre tartozik hozzá személyeknek, s minél szűkebb a kör, amelyhez az ember hozzátartozik, annál kitüntetőbb a szociális identitás, amelyet tagjainak kölcsönöz.²⁵⁹

A nomenklatura, ha rendszere kialakult, nem csak értékmérésre, a mért érték elkönyvelésére szolgálhat, hanem a státussal való gazdálkodásra is, hasonlóan ahhoz, ahogy a pénzzel való gazdálkodást szolgálja, ha a pénz tőkévé lesz. A gazdálkodást szolgálja a két rendszer közötti közlekedés, amelynek rendje a 70-es évekre kialakult Magyarországon: a pártapparátusból a komisszár egy idő elteltével átkerül az államapparátusba, ahol a hierarchia egyenértékű helyére kap funkcionáriusként kinevezést – ez a csere ugyanazt a funkciót tölti be a státussal, a személy kitüntetett identitásával történő gazdálkodásban, mint az árucsera a pénzzel való gazdálkodásban.

Éjjeliőr mint nomenklaturista

Ami egyenlő...

Szűkebb kör Űő magasabb státus

A státusgazdálkodás...

²⁵⁹ Az identitás értékét mérő exkluzivitásról lásd jelen könyv Függelékét.

...az emberi erőforrással való gazdálkodás mércéje

Márpedig az emberi erőforrás kiképezése olyan folyamat, amelynek előrehaladását éppen a kiképezett személy kitüntetett identitásán lehet lemérni. A folyamat *idealizált* kezdetén teljesen kiképzetlen személyeket találunk, akik ezért egymással a szervezeten belül betöltött szerepeikben felcserélhetők. E folyamat *idealizált* végén azután olyan személyek állnak elő, akik pótolhatatlanok abban a szerepfunkcióban, amelyre speciálisan kiképezték őket. Így amikor a nomenklatúra elhatárol egymástól felcserélhetőbb és kevésbé felcserélhető, pótolhatatlanabb és kevésbé pótolhatatlan személyeket, akkor – anélkül, hogy valaha is ez lett volna kiépítésének a szándékolt célja – abból a szempontból értékel, hogy *hol tart a személy a gazdasági rendszer működésének feltételeként való kiképeződés folyamatában.*

Identitásalakítás a bolsevik típusú társadalmi struktúrában

A kiképezett személyek másképp azonosítják magukat egymás tekintetében, mint a kiképzetlenek, de a személy azonosságának kimunkálása is meghatározza a kiképezetés végeredményét: a gazdasági hasznot hajtani kész emberi potenciált.

A társadalmi azonosság kiképezése

A bolsevik típusú társadalmi szerkezet működtetett olyan konstrukciós elemeket, amelyekről ma már belátható, hogy rendeltetésük esetleges korabeli látszatok ellenére – nem volt más, mint a bennük működő személyek társadalmi azonosságának kiképezése. Erőteljes korabeli látszatok ellenére ma már ilyennek mutatkozik a „valóságosan létezett szocializmus” szerveződéseinek az a bolsevik típusú sajátossága, hogy a maguk egységét és ellenfeleik megosztottságát abszolutizálta.

Ha a szerveződés kritériuma a forma

Minden politikai szervezet számára hasznos, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. De egy olyan szervezet, amely valamilyen tulajdonság szubsztanciája mentén jön létre, nem teszi a viszonyoknak ezt a formáját létkérdéssé: a szervezet egyfajta egységét már az biztosíthatná, hogy tagjai egységesen, például, munkások, s e szervezetet máris elhatárolná a rajta kívüliektől, hogy azok meg nem. E viszonyt az sem változtatná, ha ez utóbbiak esetleg maguk is egyetlen párttá szerveződnének, vagy ha az előbbin belül esetleg frakciók jelennének meg. Merőben más a helyzet azonban olyan szerveződés esetén, amelynek kritériuma tisztán formai: ennek egységét és elhatárolódását az oda nem tartozóktól csak azon kritérium alapján lehet megállapítani, amely maga a forma. Ezért az ilyen szervezetnek minden eszközzel biztosítani kell, hogy rajta magán egységesen például az egység formája valósuljon meg, a tőle elhatárolandókon pedig egymás tekintetében is az elhatárolódásé.

Egység és megosztás

Jól ismert történelmi tény, hogy a bolsevik típusú párt nem csak a maga sorainak fegyelmezett egységére fektet nagy súlyt, hanem eközben ellenfeleivel szemben igen rátermetten forgatja azt a politikai fegyvert, amelyet „szalámi-taktikaként” szoktak emlegetni, s amellyel ezeket markánsan meg tudja osztani aszerint, hogy melyikük hajlandó és melyikük nem kommunistákkal taktikai egységre lépni.

Ezt az egységre és megosztásra irányuló törekvést általában szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy politikai szervezet közelebb jut céljainak a megvalósításához, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál sokkal mélyebb határról van szó, amelyet ismét a viszonyok paradoxona közvetít, méghozzá egy, az eddigiekhez adódó újabb paradoxon. Egy viszonyt, tudniillik, egy tulajdonságtól eltérően az is meghatározhat, ahogyan felőle gondolkodnak azok, akik között fennáll: ahogyan például hasonlóságukat és különbözőségüket egymáshoz hasonló, illetve egymástól különböző módon dolgozzák fel, az erősíti, illetve gyengíti az ekképpen feldolgozott hasonlóságot, illetve különbözőséget.

Ha egy csoport abban egységes, hogy az egység viszonyát tartja magára jellemzőnek, akkor a kérdéses viszony ettől máris jellemzi őt valamelyest. Ellenkezőleg, ha arra nézve alakul ki egységes álláspont, hogy a csoport megosztott, akkor máris kevésbé az. Végül, ha a csoport éppen abban a kérdésben megosztott, hogy vajon egységes-e vagy megosztott, akkor az előbbi különvélemény, pusztán azzal, hogy fellép, máris csökkenti, az utóbbi viszont növeli a maga megalapozottságát.

Az emberek, amikor viszonyaikat ekképpen feldolgozzák, *társadalmi azonosságukat* alakítják ki, a feldolgozásnak efféle paradoxonai révén pedig a definiált társadalmi azonosság megalapozhatja, vagy, ellenkezőleg, aláaknázza önmagát.²⁶⁰ Mármint *a bolsevik típusú párt az egység és a megosztottság viszonyának valamennyi paradoxonját úgy mozgósítja, hogy azok a párt tagjainak szociális identitását megalapozzák, a pártonkívüliekét pedig aláaknázzák:*

**A viszonyról
gondolkodók viszonya**

**Egység és
megosztottság
megalapozza vagy
aláássa magát**

**A mi identitásunk
megalapozása – az
övékének alááása**

²⁶⁰ Fentebb (a 81–83. oldalon) bemutattam, hogyan képes egy társadalmi szerkezet arra, hogy miközben építik, egy paradox összefüggés révén *maga teremtse meg önmaga alapjait* – máskor meg egy másféle paradox összefüggésnél fogva arra, hogy *aláaknázza saját magát*. Azokról a paradox összefüggésekről, amelyek közvetítésével egy szociálpszichológiai szerkezet ugyanúgy képes önmagát megalapozni, illetve aláaknázni akkor is, amikor nem egy társadalom építményéről van szó, hanem egyetlen személy társadalmi azonosságáról, az érdeklődő olvasó több részletet találhat a Garai (1993) „József Attila tragikus paradoxonjai” c. fejezetében, valamint a könyv ezt követő összefoglalásában.

Kommunisták és nem kommunisták, szélsőségesek és mérsékelték

A paradox folyamat beindulása előtt egymástól nagyjából egyenlő társadalmi távolságra követi egymást az emberek négy kategóriája: a $+K_u$ ultrakommunista, a $+K_m$ mérsékelt kommunista, a $-K_m$ mérsékelt nem kommunista, végül a $-K_u$ szélsőségesen nem kommunista beállítódással.

Abban az értelemben egyenlők ezek a szociális távolságok, hogy objektíve $+K_m$ pozíciója éppúgy érintkezik $-K_m$ -ével, aki nem kommunista ugyan, de szintén mérsékelt, mint $+K_u$ -ével, aki szélsőséges ugyan, de szintén kommunista; s hasonlóan megállapítható, hogy a $-K_m$ pozícióját éppannyi választja el $+K_m$ -étől, aki szintén mérsékelt ugyan, de kommunista, mint $-K_u$ -étől, aki maga sem kommunista ugyan, de szélsőséges.

Egy bolsevik típusú szerveződés mármost e szerkezetnek mind a négy relációját megváltoztatja:

1. a kommunistákat arra készíti, hogy szélsőséges, illetve mérsékelt csoportjuk túlhangsúlyozza egymással való egységét;

2. továbbá a mérsékelt kommunisták csoportjának elhatárolódását a mérsékelt nem kommunistákétól;

3. ugyanakkor a bolsevik típusú szalámi-taktika eléri, hogy a nem kommunisták szélsőséges, illetve mérsékelt csoportja egymástól való elhatárolódását hangsúlyozza túl;

4. különös tekintettel a nem kommunisták mérsékelt csoportjának a szalámi-taktikával ugyancsak elért készségére, hogy a mérsékelt kommunistákkal való egységét túlhangsúlyozza, s ezt az egységét a szélsőségesen nem kommunisták is túlhangsúlyozva róják fel neki.

Fel kell ismerni mármost, hogy az a mód, ahogyan a négy kategória ekképpen feldolgozza fent bemutatott viszonyait, e viszonyokat mindjárt meg is változtatja, méghozzá kommunisták és nem-kommunisták számára egymással ellentétes módon:

Az egyetértés, amellyel az ultra-, illetve a mérsékelt kommunista egymással való egységüket hangsúlyozzák, *erősíti is egységüket*. S éppígy az eltérés, amellyel a mérsékelt kommunista és a mérsékelt nem kommunista a maguk viszonyát megítéli, amikor $-K_m$ az egységüket, míg $+K_m$ az elhatárolódásukat hangsúlyozza, *erősíti is elhatárolódásukat*.

Ezzel szemben az az egyetértés, amellyel a mérsékelt, illetve a szélsőségesen nem kommunista egymástól való elhatárolódásukat hangsúlyozzák, *gyengíti elhatárolódásukat*. S az az eltérés, amellyel a nem kommunista, illetve a kommunista mérsékelték a maguk **viszonyát** megítélik, amikor $+K_m$ az elhatárolódásukat, míg $-K_m$ az egységüket hangsúlyozza, *gyengíti egységüket*.

A négy kategória egymástól való szociális távolságának pszichikus feldolgozása a távolság szerkezetét meg is változtatja:

Amikor a maga társadalmi azonosságát definiálva, a mérsékelt kommunista $+K_m$ a szélsőséges kommunistáéval *érintkező*, a mérsékelt nem kommunistáétól viszont *elválasztó* módon úgy határozza meg szociális távolságukat, mint ha ez kisebb lenne $+K_u$ -tól, aki szélsőséges ugyan, *de szintén kommunista*, és nagyobb $-K_m$ -től, aki szintén mérsékelt ugyan, *de nem kommunista*, akkor ezáltal az első távolságot csökkenti is, a másodikat pedig növeli. Ellenben amikor a mérsékelt nem kommunista $-K_m$ határozza meg a maga szociális távolságát, és ezt kisebbnek definiálja $+K_m$ -től, aki kommunista ugyan, *de szintén mérsékelt*, és nagyobbban akarja K_u -tól, aki maga sem kommunista ugyan, *de szélsőséges*, akkor ítélete afelől, melyik szempont a fontosabb – az-e, hogy valaki mérsékelt, vagy pedig az, hogy kommunista-e – éppen azzal hozza érintkezésbe, akitől távol akarja magát tudni, és éppen attól választja el, akihez közel.

Így tehát

A viszony pszichikus feldolgozása

...erősíti...

...vagy gyengíti a viszonyt

...DE kommunista, nem kommunista, szélsőséges, ill. mérsékelt

A BOLSEVIK TÍPUSÚ SZERVEZŐDÉS RÉVÉN A KOMMUNISTA VÁLASZTOTT IDENTITÁSA E VÁLASZTÁSTÓL MEGERŐSÖDIK, MÍG A NEM KOMMUNISTA VÁLASZTOTT IDENTITÁSÁT MAGA E VÁLASZTÁS MEGGYENGÍTI.

Ennek a szociálpszichológiai összefüggésnek a számontartása épp olyan fontos annak megértéséhez, miért állhatott fenn minden éles történelmi kanyar közepette olyan rendíthetetlennek látszó stabilitással a bolsevik típusú szerveződés, mint ahhoz, hogy megértsük, miért porladt szét egyetlen történelmi pillanat alatt a Gorbacsov-jelenség fellépésével. Ez legitim kommunista attitűddé tette azt a beállítódást, amelynek számára fontosabb szempont lehet, hogy valaki mérsékelt, mint az, hogy kommunista. A mérsékelt kommunisták e szempontváltását kiegészítette a mérsékelt nem kommunistáké, akik számára – egy időre – fontosabb lett, hogy valaki nem kommunista-e, mint hogy mérsékelt-e a maga pozíciójában.

E szempontváltást követően a választott identitás önmagát megalapozó, illetve önmagát aláásó paradox hatása nem szűnik meg, hanem kölcsönösen átkerül a felezővonal túlsó oldalára: minél erőteljesebben hangsúlyozzák immár a mérsékelt kommunisták, hogy őket semmi sem fűzi a szélsőséges kommunistákhoz, s hogy semmi sem választja el a nem kommunista mérsékelttől, annál markánsabban összefűzi őket az előbbiekkal, hogy azok *ugyanígy* definiálják a mérsékelt kommunisták társadalmi azonosságát – s annál inkább elválasztja őket a nem kommunista mérsékelttől, hogy ezek viszont merőben *másképp*. Ez utóbbiakat viszont a maguk szociális identitásában megerősíti, hogy abban a pillanatban, amikor felfedezik, hogy abban, ami szembeállítja őket a kommunisták közül még a mérsékelttekkel is, van valami lényegbevágó, ez utóbbiak éppen akkor kezdik őszintén hangsúlyozni, hogy nincs, s a felek őszintesége ezt a szembenállást igazán lényegbevágóvá teszi.

Ha a nem kommunisták térfelén a mérsékelt és a szélsőségesek nem abban lennének továbbra is egységben egymással, hogy megosztottságukat tartják számon, akkor a rendszerváltás után előttünk lenne a teljes bolsevik struktúra a visszajáról.

A klasszikus bolsevik struktúrában tehát valamennyi paradoxon a bolsevik típusú párt javára működik azáltal, hogy a párttagság (őszintén elköteleződött részének) *választott társadalmi azonosságát megalapozza, s ugyanakkor a társadalom nem bolsevik részének választott társadalmi azonosságát aláássa*. Mármint ha tekintetbe vesszük, hogy a társadalmi azonosság a személy meghatározott módon feldolgozott társadalmi viszonya, s hogy a különbség azok között, akiknél a feldolgozás önmagát megalapozza, illetve azok között, akiknél aláássa, ugyancsak markáns viszony, akkor azt a megállapítást kell tenni, hogy *a bolsevik típusú párt viszony termelésére szolgáló nagyüzem*.

E megállapítás alkalmasint furcsának tetszhet. Azonban aki a modern társadalmaknak a gazdaságpszichológia szempontja szerint való vizsgálatára vállalkozik, azt a furcsaság érzése valószínűleg attól fogva kíséri, hogy fel kell ismernie a totális állam által alkalmazott logika és a feldolgozóipar nagyüzemi tömegtermelésének logikája közötti összefüggést. Ez az érzés feltételezhetően csak elmélyül, amikor az ember e szellemi kalandja során arra a következtetésre kényszerül, hogy az a technológia, amelyet a totális állam a feldolgozóiparral közös logikának megfelelően alkalmaz, csak azért nem válik be, mert tulajdonságok nagyüzemi tömegtermelése mellett viszonyok tömegtermelésére nem alkalmas. S íme, most előttünk van az a futószalag,

A Gorbacsov-jelenség...

...a visszajára fordítja a bolsevik struktúra paradoxonját

Viszony nagyüzemi termelése

A viszony bővítetten újratermeli magát

amelyen viszonyok tömegtermelése folyik: ahogyan az anyagi feldolgozóipar hasznos terméke lehetővé teszi, hogy a továbbiakban még több ilyen hasznos terméket gyártsunk, most emberek megosztottsága a tekintetben, hogy vajon van-e közük egy meghatározott szervezethez vagy sem, lehetővé teszi, hogy még megosztottabbak legyenek e tekintetben, e szervezet tagjainak egysége pedig azt, hogy e szervezeten belül az emberek még egységesebbek legyenek.

A Központ megosztja a Tagságot

Hogy mennyire a viszonyok bővített újratermeléséről van itt szó, mutatja a bolsevik típusú szerveződésnek egy további furcsasága: *az egység és a megosztottság mintája, amelyet a párt és a párton kívüliek viszonyában láttunk megvalósulni, reprodukálódik a párton belül a Központ és a Tagság viszonyában.* A Központ egységes: határozatait nem egyszerű vagy minősített szótöbbséggel hozza, hanem mindig egyhangú szavazással; ugyanakkor a Tagság szervezetenként megosztott: alapszervezetekre tagolódik, amelyek kizárólag a Központ révén tarthatnak egymással kapcsolatot, minden közvetlen kapcsolatfelvétel kimeríti a frakciózás főbenjáró bűnét. A Központon belül azután tovább reprodukálódik a minta: a Központnak is elkülönül egy központja, mely egységes, és egy tagsága, mely intézményesen megosztott.²⁶¹

Őrizni a magunk egységét, ill. megosztottságát

Ezt a párton, majd annak központi struktúráin belül megnyilvánuló törekvést egységre, ill. megosztásra általában szintén szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy szervezeten belül egy csoport annál könnyebben szerzi és tartja meg a hatalmat, minél egységesebb és minél jobban sikerül potenciális riválisait megosztania. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál ezúttal is sokkal mélyebb hatásról van szó, méghozzá ugyanarról, amelynek az imént a párttagok és pártonkívüliek viszonyát vizsgálva láttuk a szociális identitást érintő paradoxont: a Központ-hoz tartozók is egységesebbek lesznek attól, hogy egységesen őrzik az egységüket²⁶²; ugyanakkor a Tagság úgy őrzi az egységet, hogy egységes tevőlegességgel vigyáz a maga – megosztottságára.

Az áldozat cinkossága

²⁶¹ Tanulságos ebből a szempontból Jelcinnek még pártfunkcionárius korában elkövetett egykori bűne. Amikor a moszkvai pártbizottság első titkára volt, Jelcin a Politikai Bizottság póttagjaként a nélkül szólalt fel a Központi Bizottság plénuma előtt, hogy mondanivalóját – amely egyes PB-tagoknak a peresztrojkát fékező tevékenységével és szervezeti lehetőségeivel szemben erősen kritikus volt – előre egyeztetnie volna a PB ülésén. Ennek idején ez még azt jelentette, hogy a PB-egységet bomlasztva a Politikai Bizottság titkát kivitte a „politikaibizottságonkívüliek” közé, amivel is ugyanazt a struktúrát sértette meg, mint amikor a bolsevik típusú párt tagja a pártegyeséget bomlasztva a párttitkot kiviszi a pártonkívüliek közé. Ennek megfelelően Jelcin fellépése a bolsevik típusú struktúrában ugyanolyan főbenjáró bűnnek számított.

²⁶² „... mint a szemük világát” – mondta Sztálin a Lenin temetésekor tett „esküjében”, amelyben Leninnek a pártegyeség megőrzésére vonatkozó végakarataira nézve is megfogadta, hogy a Lenint túlélők majd teljesíteni fogják. S egyfajta értelemben ez így is történt.

Az *áldozat cinkossága*, amellyel a legtevéőlegesebb egyetértéssel részt vesz például saját sorainak megosztásában, a legfontosabb tényező volt azok sorában, amelyek révén a bolsevik típusú párt viszony termelésére szolgáló nagyüzemmé vált. Megértéséhez érdemes általánosabban és eredetét is számon tartva megvizsgálni azt a Matrjoska-babák illeszkedését idéző bolsevik típusú szerkezetet, amelyben a mindenkori Tagság úgy viszonyul a Központhoz, ahogyan e Központ tagsága a maga központjához.

Marxtól Matrjoskához

Fentebb²⁶³ megismerkedtünk Marxnak az egyetemes osztályról szóló gondolatmenetével; láttuk, hogy tulajdonképpen ez vezette el őt a proletariátushoz, mint olyan osztályhoz, amelynek *különérdekévé* a szocializmus *általános-emberi* értékei válnak. Ez az az összefüggés, amelynél fogva a szocialista pártok – így a bolsevik típusúak is – munkáspártokként alakultak meg. A marxista pártok számára azonban a munkás jelleg sohasem szociológiai tulajdonságként volt igazán fontos, hanem mindenekelőtt annál a viszonynál fogva, amely szerint a társadalom *egészének* feltételezett történéseit egy kitüntetett *részének* a tevékenysége képviseli.

Ugyanezt a viszonyt reprodukálta azután az *élcsapat* bolsevik tétele, mely szerint a proletariátus *egészének* a történéseit is egy kitüntetett részének, a tudományos elmélettel felfegyverzett pártnak a tevékenysége kell, hogy képviselje. S ugyancsak ezt a viszonyt fejezte ki a másik bolsevik tétel is, a *demokratikus centralizmusról* szóló, amelynek értelmében a párt *egészének* a történéseit egy olyan kitüntetett résznek a tevékenysége kell, hogy képviselje, amely először a lenini gárda hivatásos forradalmáraiból, utóbb a sztálini gárda hivatásos pártmunkásaiból képződik.

Miközben pedig a proletariátusnak tulajdonított viszony formáját ekképpen új meg új anyagokra viszik át, arról az anyagról magáról, amelyet a munkásosztály szociológiai tulajdonsága képezett, egyre nyilvánvalóbb lett az, amit Semprun a fentebb idézett helyen úgy fogalmaz meg, hogy rámutat: „legalábbis annak az évszázadnak, amely minket Marxtól elválaszt, a legfőbb tanulsága, hogy a modern proletariátus nem ez az osztály.” A proletariátus különérdeke egyre inkább elvált a szocializmus általános-emberi értékeitől, egy lett a partikuláris érdekek sorában. Vélhetően ezeknek a fejleményeknek lett az eredménye, hogy a bolsevik típusú párt fokozottan érdektelenné vált a

Különérdek és általános-emberi érték

Az osztályt pártja, a pártot apparátusa képviseli

A proletariátus viszonyának formája és tulajdonságának anyaga

²⁶³ A 205–207. oldalon.

szociológiai tulajdonságok szubsztanciája iránt, minden hangsúlyt a viszonyok formájára helyezett.

A belsőbb kör hatalma a tágabb kör felett

Arra a Matroska-babák szerkezetét idéző formára, amelynek valamennyi körében ki van tüntetve egy hozzá képest belsőbb kör: a társadalom esetében a munkásosztály, az osztály esetében a párt, a párt esetében a Központ, a Központ esetében ennek a központja (a központi bizottságon belüli politikai bizottság, szervező bizottság, titkárság stb.), s végül, szinte elkerülhetetlenül, a központ legbelsejében a Vezér. Megállapítható, hogy *a mindenkori belsőbb kör hatalmat élvez a tágabb kör felett*. S megállapítható az is, hogy *ezt a hatalmat átveszi tőle a még belsőbb kör*: így gyakorolja egy „proletárdiktatúrában” a munkásosztály hatalmát a társadalom felett a párt, a „párt vezető szerepét” a Központ, s a „demokratikus centralizmus” rendszerében a Központ hatalmát végső soron a Vezér.

A hatalom záloga a fegyelmezett lemondás róla

A legfontosabb megállapítás azonban, amit a bolsevik típusú pártra és a szovjet típusú társadalomra nézve már fentebb meg kellett tenni, az *áldozat cinkosságára* vonatkozik. Az egyes körök a belsőbb kör hatalmának való alávetetésükben önként tevőlegesen részt vesznek, bármekkora szerepet játszik is az alávetetésben az erőszaknak a sztálini (a létezés közvetlen megszüntetésével fenyegető) vagy a poszt-sztálini (a létezés több vagy kevesebb feltételét megvonó) változata. A belsőbb kör pedig nemcsak beletörődik, hogy a hatalmat a még belsőbb kör átveszi tőle, hanem tevőlegesen lemond e hatalomról a még belsőbb kör javára. Mégpedig azért, mert hatalmának a záloga ez az önfegyellemmel tett lemondás róla. Ennek a paradox feltételnek az a magyarázata, hogy az előzőek során már ismerőssé vált képlet itt is megjelenik, amennyiben *a hatalmi pozíciót semelyik körben sem valamilyen társadalmi tulajdonság szubsztanciája különbözteti meg a hatalomnélküliség pozíciójától*.

Kié a hatalom?

Hosszú hagyománya van annak a gyakorlatnak, hogy a titkot, kié a hatalom a szovjet típusú társadalomban, társadalomtudósok, politológusok, kremlinológusok és újságírók egyaránt úgy próbálták megfejteni, hogy keresték azt a szociológiai tulajdonságot, amelynek tekintetében a hatalom birtokosai – az *új osztály* tagjai – a leginkább hasonlítanak egymásra, és a leginkább különböznenek azoktól, akik felett a hatalmat gyakorolják. Hogy a hatalom a „proletárdiktatúrában” nem a proletároké, ez a felfedezés, amennyire elképesztő volt a forradalmárok első nemzedékei számára, annyira közhellyé lett utóbb. De nincs nagyobb magyarázó ereje a többi feltevésnek sem: hogy a hatalom a hivatalnokoké vagy a menedzsereké, hogy azé, akinek engedelmeskedik a hadsereg vagy az állambiztonsági szervek, vagy akié a tőke, vagy aki ismeri a Tant, vagy aki bánni tud a propaganda eszközeivel, vagy akinek diplomája van, vagy munkásmozgalmi múltja.

Ha e felsorolásnak megfelelően az a gyanúnk támadna, hogy például több hivatalnokot vagy olyant, akinek engedelmeskedik a hadsereg, vagy aki ismeri a Tant, vagy olyant, akinek munkásmozgalmi múltja van, találunk a pártban, mint a párton kívül, többet a párt központi szerveiben, mint alapszervezeteiben, általában, hogy e kritikusnak vélt szociológiai tulajdonságok bármelyike a szovjet típusú szerveződés központibb képleteiben nagyobb sűrűségben fordul elő, mint a vele korrelált periférián, akkor fel kell ismernünk, hogy nem annyira az állapítható meg, hogy ilyen tulajdonságok hordozói kerülnek a szovjet típusú szerkezet központibb helyére, mint inkább az, hogy a központibb hely hajlamosítja rá a személyt, aki azt elfoglalja, hogy ilyen tulajdonságok hordozójává legyen.

A szovjet típusú társadalomban nem létezik a keresett kritikus tulajdonság, a hatalmi pozíciónak is egyedül viszonybeli kritériuma van: *a hatalmi pozíció az, amelyet az egység jellemez – szemben a megosztottak hatalomnélküli pozíciójával.*

Bolsevik típusú önfegyelem és a tökéletes monopólium absztrakciója

Aki lemond hatalmáról a belső kör javára, az manifestálja, hogy az egység pozícióján áll. Tehát a *hatalomén*. Ez ad magyarázatot arra a különleges önfegyelemre, amely a hatalom mindegyik körét jellemzi. A belső körből kizártak szinte sohasem láznak a kizárás ellen, nem vitatják azt: nem hoznak létre „igazi” politikai bizottságot, nem alakítják meg az „igazi” központi bizottságot, nem szervezik meg az „igazi” pártot szemben a „hamis” vagy „áruló” politikai bizottsággal, központi bizottsággal, párttal. Ha megcselekednék, ez azonnal tanúsítaná, hogy nem az egység, hanem a megosztottság pozícióján vannak. Tehát a *hatalomnélküliség* pozícióján.

„Nekünk csak a párttal, a párt által lehet igazunk...” – olvassuk Trockijnál. – „My party, right or wrong...” Őt ebben az időben még csak a pártvezetésből taszították ki, nem sokkal később a párttagság köréből, majd hamarosan a teljes jogú állampolgárok köréből, amikor belső száműzetésbe küldték, majd egyáltalán az állampolgárokéból, amikor az egész országból száműzték.

A fegyelmzett szolidaritás azonban a belső körrel többnyire olyankor is megmaradt, amikor az embert éppenséggel a fegyencek vagy a kényszermunkatáborok rabszolgáinak a világába zárták a társadalomból. Szász Béla emlékezik meg egy találkozásról, amely 1954-ben esett meg Rákosi Mátyás előszobájában. Épp sorára várt, hogy fogadja Rákosi, aki magához rendelte őt, amikor a szobából kilépett Kádár János. A várakozó is, a távozó is akkor szabadult a börtönből, s ezt épp olyan jól tudták egymásról, mint amilyen jól ismerték Rákosi felelősségét a történetekben. A távozó pedig nekiállt ecsetelni Szász Béla előtt Rákosi, úgymond, *őszinte* felháborodását a fölött, hogy *az ő megkerülésével* milyen gyalázatosan bántak egyes elvtársakkal.

A XX. század baloldali társadalmi gondolkodásának számára azonban az egyik legnagyobb rejtély az volt, hogy a sztálini *nagy terrornak* azok az áldozatai, akik ellen nyílt tárgyalást tartottak, olyan időpontban, amikor már semmi reményük nem maradhatott egyéni sorsukat illetően, mitől tettek magukra nézve a legsúlyosabban terhelő vallomást. Valójában itt ismét arról volt szó, hogy e tragikus helyzetű kommunisták azért vallották magukat a Párt árulóinak, hogy manifestálják a kommunista párt iránti hűségüket: ha azt vallották volna, hogy soha nem követtek el semmiféle egységbontó tettet a párt ellen, amikor pedig a párttól azt az utasítást kapták, hogy valljanak egységbontó tettekről, ez maga lett volna a valóságos egységbontó tett.

A belsőbb és a külsőbb kör különbözőségének eredete

A hatalom kritériuma: viszony

Hatalom és önfegyelem

Trockij fegyelmzetttsége...

...és Kádár Jánosé

A nagy terror áldozatainak paradoxonja

Amiképp a piaczgazdaság optimális működéséhez olyan viszonyra van szükség, láttuk fentebb²⁶⁴, amelynél a gazdaság szereplőinek versenyét nem korlátozza valamelyikük monopóliuma, hasonlóképp igényel a tervgazdaság működése olyan viszonyt, amelynél a tervhatóság monopóliumát nem korlátozza a többiek versengése.

Önfegyelem és tökéletes monopólium

A nélkül az imént analizált példátlan önfegyelem nélkül, amellyel a bolsevik típusú szerveződés az áldozatát – egészen a koncepciók per halálraitéltjéig, aki pártellenes árulásról vall, csak hogy megnyilvánítsa párt iránti hűségét – cinkossá teszi, a külső fegyelmezés, alkalmazzon bár minden korábbi korszakénál kegyetlenebb eszközöket, nem lett volna képes közelíteni a konkrét társadalmat a tökéletes monopólium absztrakciójához. Minden más rendszerben a hatalmat monopolizáló instancia az elnyomáshoz olyan köztes apparátusait kénytelen igénybe venni az erőszaknak, amelyek, tapasztalván a maguk hatékonyságát a monopolizált akarat közvetítésében, ezzel az akarattal bármikor szembeállíthatják a magukét, mint olyant, amely versengésbe fog vele a társadalmi hatásgyakorolását.

Az önfegyelem feltétele: a hatalom

A tökéletes monopólium bolsevik műhelyében kikovácsolható önfegyelemnek azonban szigorú feltétele van. Ahhoz, hogy a mindenkori tágabb kör a szűkebb javára fegyelmezetten lemondjon a hatalomról, az szükséges, hogy amikor ezáltal manifesztálja, hogy az egység pozícióján van, nem pedig a megosztottságén, akkor ez tényleges hatalmi pozíció legyen. Ezt pedig olyan szerveződés teszi lehetővé, melyben a bolsevik típusú párt szerkezeti képletét nemcsak a párton belüli szűkebb kör reprodukálja magán belül a fentebb mondottak szerint, hanem ugyanez a szerkezet kifelé is folytatódik. A bolsevik típusú társadalom mélyszerkezetének igazi titka, hogy ez a szerveződés végül is az egész társadalmat felöleli.

Az ellenség...

Mi lehet az a tényező, amiről a társadalom hatalmon kívüli gyűrűjének is az lehet az evidenciája, hogy hatalmat nyer vele szemben, ha megnyilvánítja, hogy ő is az egység pozícióján van, amely a hatalom pozíciója? Erre a kérdésre Sztálin idejében a kiépülő struktúrának az a válasza, hogy a hatalmon kívüli társadalom legkülső gyűrűjét körülveszi egy még annál is külsőbb: a társadalmon kívülieké. A társadalom gyakorolhatja ezek fölött a hozzá nem is tartozók fölött a hatalmát – feltéve, hogy előzőleg ilyenné *dolgozza fel* őket. „Feldolgozásuk” átalakításukat jelenti *harcoló ellenségből legyőzötté*, s ezt a társadalom úgy érheti el, ha hatalomnak egyébként alávett perifériája fegyelmezetten zárkózik egységbe a belsőbb körökkel, amelyek javára le kell mondania minden igényéről a hatalomra, hogy ezáltal elnyerje.

²⁶⁴ A 195. oldalon.

Ezért látszott hosszú ideig úgy, hogy a bolsevik típusú társadalomnak nélkülözhetetlen kelléke, hogy legyen olyan kétségbevonhatatlan össztársadalmi ellenség, amellyel kapcsolatosan a társadalmat el lehet juttatni annak belátásához, hogy – híján a győzelemhez szükséges helyzet-, terep- és hadvezetési ismereteknek, amelyeknek a vezérkar viszont birtokában van – csak úgy győzhet, ha kész fegyelmezett egységben felzárkózni vezérei mögé, akikkel majd osztozhat a győzelemben és a megvert ellenség feletti hatalomban.

**...nélkülözhetetlen
kelléknek látszik**

A bolsevik típusú társadalomvezetés ugyanakkor a termelést is úgy vezényelte, mint az ellenség megsemmisítéséért folytatandó harcot. Mindenesetre közös jegye a kettőnek, hogy a termelés a maga egészében egy adott helyzet feldolgozása, átalakítása olyanból, amely a társadalom részeinek vagy egészének érdekeit keresztezheti a maga spontán működésével, olyanná, amelyet a társadalom alávett a maga uralmának. A társadalmat a hadjárat mintájára felfogott termelés tekintetében is el lehet juttatni a belátáshoz, hogy a győzelemhez itt is olyan helyzet-, terep- és hadvezetési ismeretek szükségesek, amelyeknek ő híján, a vezérkar viszont birtokában van, s ezért fegyelmezett egységben kell felzárkózni vezérei mögé, akiknek döntéseit mindenekelőtt ezek a hatalomtechnológiai összefüggések motiválják, és csak ezek közvetítésével közgazdasági és technikai megfontolások.

**A termelés, mint
hadjárat**

Annak, hogy a szocialista társadalomban a termelés funkciója rokonul a hadjáratával, nemcsak olyan stiláris következményei vannak, mint a *széncsata*, a *rohammunkás*, a *szocialista munka hőse* és a hozzájuk hasonló nyelvemlékek. Fontosabb ennél az a mindvégig fennmaradó beállítódás, amely nem tartja számon a *munka frontján aratott győzelem* – árat. A gazdasági hozamot a kibocsátás és a ráfordítás különbözetével mérik, ráadásul mindkettőt összevetve alternatív döntések hozamával – a hadi győzelem ezzel szemben minőségi vívmány, amelynek értékét nem szokták sem a ráfordításával, sem alternatív értékekkel egybevetni. Aligha össze nem függ a szocialista gazdaságnak ezzel a tendenciájával a Kornai (1980) által megállapított tendencia az erőforráshiány bővített újratermelésére.

**A győzelem árát nem
számolják**

Az összeomlás gazdasági oka.

A termelés hatalomtechnológiai szempontú kezelése a bolsevik típusú berendezkedést mindvégig jellemezte. Az ellenség és a társadalmon kívüliek ilyen funkciója azonban a Sztálin-féle klasszikus időszak elmúltával háttérbe szorult egy másik képlettel szemben, amely – hosszú ideig így tetszett – olcsóbban tudja biztosítani ugyanazt a hatást: hogy a társadalom egésze az egység pozíciójára helyezkedjék a vezetés belsőbb köreinek tekintetében, amelynek javára azért mond le önként (is) a hatalomról, hogy éppen ezáltal részesedjék belőle. E képlet szerint egy ilyen viszonynak az a feltétele, hogy a mindenkori legtágabb kör lehetőséget találjon arra, hogy körülvegye magát olyan, még hozzá viszonyítva is külső szerveződésekkel, amelyeket vele

szemben a megosztottság fog jellemezni, s amelyekkel szemben ezért, mint az egység hordozója gyakorolhat majd hatalmat.

A külsőbb gyűrű építése

Így vette körül magát a szovjet-orosz állam, amely a bolsevik pártot és a pártonkívüli társadalom külső gyűrűjét egyaránt magába foglalta, a többi szövetségi köztársaság még külsőbb gyűrűjével, amelynek elemei csakis Oroszország közvetítésével, a fővárosában székelő állami és pártszerveken keresztül érintkezhettek egymással („a nagy Oroszország kovácsolta frigy” – éneklük a szovjet állami himnuszban is). Ezután a Szovjetunió további lehetőséget talált, hogy körülvegye magát a „népi demokráciák” államalakulataival, amelyek megosztottságával szemben a Szovjetunió immár a maga egészében képviselte az egységet. Mindezek után következett még egy kísérlet, amelynek sikere esetén az egység formájának hordozójaként az egész „szocialista tábor” léphetett volna fel, körülvéve magát az 1950–60-as években felszabadult gyarmatoknak, általában a harmadik világ országainak körével, amely ekkor a legkülsőbb lett volna, s a megosztottság formájához szolgáltatott volna új anyagot.

A „szocialista tábor” hatalma...

A „szocialista tábor” körülvevő külső gyűrű kiépítése mindennél fontosabb létérdeke volt annak a struktúrának, amely ezáltal biztosíthatta volna, hogy a „tábor” a maga egészében léphessen fel mint a hatalom alanya, s ez megerősítse készségét, hogy az egység pozícióját foglalja el a hatalom delegálásának azzal a Matroska-rendszerével, amelyről láttuk, miképpen produkálná a tökéletes monopólium absztrakciója felé közelítő társadalmi struktúrát.

Általános gyakorlat, hogy a katonai kiadásokat csak annyiban minősítik gazdaságilag, amennyiben arról a vonatkozásukról van szó, hogy ezek eszközöket vonnak el olyan területekről, ahol produktíve lehetett volna felhasználni őket, míg katonai felhasználásuk, mutatnak rá az elemzők, improduktív²⁶⁵.

...és ennek termelési költségei

Az ilyen vizsgálódások társadalomkritikai fontossága túlbecsülhetetlen. Azonban az összefüggések analízáló leírásaként ezek pontatlanok: nem számolnak azzal az összefüggéssel, amelynél fogva azok a kiadások igenis produktívak: akár a mindenkori külső gyűrű egyes összetevőinek gazdasági és katonai segélyezésére fordítja azokat a bolsevik pártvezetés, akár maguknak a belsőbb gyűrűk tényezőinek katonai felszerelésére, akár pedig ezeknek az eszközöknek tényleges bevetésére a külső gyűrű olyan pontján,

²⁶⁵ Bródy András Magyarország esetében a katonai kiadások költségeit (az 1980-as esztendőre nézve) a bruttó nemzeti termék hivatalosan megadott 2,5 százalékával szemben legalább 25 százalékában számítja, kimutatva, hogy ez esetleg 45 százalék is lehet (*Valóság*, 33:6 [1990], 30-37).

amelyik (mint például Afganisztán) éppen vonakodik, hogy e külső körben való megosztottságát vállalva a belsőbb körrel állítsa be a maga egységét – ezek a fentebb bemutatott struktúráknak a termelési költségeit teszik ki, expanziójának minden adott pontján.

Tehát a viszonyaiban is alakított humán erőforrás termelési költségeit.

A „létezett szocializmus” végül is ebben a minőségében omlott össze mint olyan szerkezet, amely humán erőforrást termelt.

Összeomlásának végső okai közül az egyik közvetlenül értelmezhetően gazdasági volt: ez a struktúra kétségtelenül humán erőforrást termelt, de olyan drágán, hogy már nem volt rá többé értelmezhető Adam Smith megállapítása, mely szerint ezt „ugyanolyan szemszögből lehet tekinteni, mint egy gépet [...], amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát, és amely *bár bizonyos költséget okoz, ezt a költséget profittal együtt megtéríti*”.

A bolsevik típusú szerkezet összeomlásának másik markáns oka pedig gazdaságpszichológiai volt, abban a – viszonyok paradoxonára vonatkoztatott – értelemben, amelyet jelen tanulmány bemutatott:

A verseny és a monopólium együttlétezése maga is verseny – érvelt e tanulmány fentebb²⁶⁶. S hogy a tökéletes verseny lenne a piacgazdaság ideális feltétele, a tökéletes monopólium pedig a tervgazdaságé.

A verseny akkor tökéletes, ha tényezői közül egyiknek sincs túlsúlya a többivel szemben, mely túlsúly monopóliumot biztosíthatna a számára. Ismeretes, hogy a kapitalista piacon a tényezők egyenlőségének ez a feltétele a maga ideális tisztaságában soha sem állott fenn, így a piac működését olyan verseny biztosította, amely a tökéletest legfeljebb rövidebb-hosszabb időre megközelítette.

Ilyen előzmények után lépett fel a „létesülő szocializmus”, amely egyre nagyobb sikerrel építette ki fentebb bemutatott rendszerét. Az egyre nagyobb siker ennek a rendszernek az esetében nem azt jelenti, hogy egy egész, amelynek méretei adva vannak, egyre jobban megközelíti a tökéletes monopólium absztrakcióját. Hanem azt, hogy egy olyan rész, amelyet a kezdetektől fogva jellemez a maga ideális tisztaságában vett tökéletes monopólium, egyre jobban kiterjed.

Amíg a tökéletes monopólium a Bolsevik Párt, a szovjetté tett Oroszország, a Szovjetunió, a jaltai szovjet érdekszféra struktúráját és a benne élő embereket jellemző viszony volt, addig az expanzió egy elszigetelhető rendszeré volt. Ez az expanzió ellenállhatatlanul haladt előre, miközben a

Az összeomlás gazdasági oka

Az összeomlás gazdaságpszichológiai oka

A piacgazdaság működése tökéletes verseny mellett

A tökéletes monopólium expanziója

Tökéletes monopólium és tökéletes verseny...

²⁶⁶ A 198-199. oldalon.

rendszer egyre hermetikusabban záró határain kívül egy tökéletlen verseny ettől függetlenül működésben tartotta – jól-rosszul – a piacot.

...tökéletes versenye...

Amikor azután eljött az expanzió az a pillanata, hogy a „létezett szocializmus” a Matryoska-babák mintája szerint építkező rendszerének újabb külső gyűrűjét a volt gyarmatok bontástermékeiből próbálja felépíteni, a rendszernek ezt a körét már nem lehetett elszigetelni attól a másik rendszertől, amelyhez ezek az országok korábban tartoztak. E térség kapcsán megindult a két rendszer versenye, amely azonban nem illeszkedhetett bele a korábbi hidegháborús formákba: az a fél, amely az egykor fegyverrel megszerzett területeket éppen elbocsátotta, nem kelthette azt a gyanút, hogy kész ezeket ismét fegyverrel visszaszerezni – s a másik fél sem azt, hogy szintén hajlandó lenne ezeket fegyverrel meghódítani.

...a piac történetében az első tökéletes verseny

A két rendszer versenye így gazdasági verseny lett. Minthogy pedig a két rendszer ekkor egyenlő súlyt képviselt egymással, versenyük a piac történetében tulajdonképpen első ízben tökéletes versenynek bizonyult.

A „valóságosan létezett szocializmus” paradoxonja

Így a „létező szocializmus” a tökéletes monopólium struktúráját kívánva továbbépíteni, biztosította a kapitalizmus számára a tökéletes versenyt, azt a feltételt, amely mellett megnyilvánulhatott a piacgazdaság minden előnye a tervgazdasággal szemben. Ugyanakkor a maga mindenkori határain belül addig tökéletes monopóliumot egyre inkább korlátozta a verseny, amelynek az új határok között kitette magát, s a monopólium tökéletességének korlátozásával a tervgazdaság egyre működésképtelenebbnek mutatkozott.

Ezzel a „létezett szocializmus” sorsa megpecsételtetett.

*

Tökéletes monopólium felé?

A „létezett szocializmus” rendszerének összeomlása nyomán közhelyé lett annak emlegetése, hogy ma már nem két szuperhatalom versengése, hanem egyetlen szuperhatalom kizárólagos jóindulata határozza meg a világ sorsát.

Ha ez tényleg így van, ez az *iménti verseny végét és egy új monopólium kezdetét* jelenti.

S egy új paradoxonnak a kezdetét is: amint a világ sorsára nem maradhatott hatás nélkül, hogy a tökéletes verseny egy tervgazdálkodásra épülő rendszer ügyműködése nyomán valósult meg, vélhetően annak sem kerülhető ki majd a globális gondja, hogy itt most egy piacgazdaság működése eredményez esetleg tökéletes monopóliumot.

Ellenőrző kérdések

1. Miért olyan fontos a „létező szocializmus” rendszerének számon tartani, hogy az egyes személyek mit gondolnak?
2. Hasonlítsa össze egymással a bürokratikus és a karizmatikus hatni tudást!
3. A demokratikus centralizmus szerkezete melyiket engedi megnyilvánulni a kétféle társadalmi hatóképesség közül?
4. Mi az összefüggés az előző kérdések tárgya és a második modernizáció között?
5. Jellemezze a nómenklatúrát, mint a második modernizáció eszközrendszerének meghatározó tényezőjét!
6. Hogyan termel a bolsevik típusú totális állam viszonyt?
7. Miért omlott össze a „létezett szocializmus”?

Hogyan működik egy társadalmi rendszer, amikor gazdasági működése nem független többé a benne ténykedő emberek pszichikus működésétől? A könyv azzal a válasszal foglalkozik, amelyet a XX. századi *második modernizáció* ad erre a kérdésre: amiképp a modernizáció XVIII-XIX. századi első szakaszában a működés anyagi feltételeit maga a rendszer termeli, a XX. században *termelni kezdik a működés emberi feltételeit* is. Ugyanazzal a számítással, mint amilyennel az anyagi termelést is végzik: hogy a lehető legkisebb ráfordítással olyan tőke képződjék a tulajdonosánál, amelynek a továbbiakban a lehető legnagyobb hozama lesz.

A könyv bemutatja, hogy a két kérdést – ki eszközli a ráfordítást és ki a haszonélvező – hogyan teszi fatálissá a harmadik: *ki az emberi tőke tulajdonosa?* Az ezzel kapcsolatos dilemma: minél magasabban kvalifikált emberi potenciálról van szó, annál nagyobb tőke lekötését igényli a gyártása, másfelől annál nagyobb autonómiát az üzemeltetése. Így amikor *a gyártás feltételét javítja*, hogy az állam a humán fejlesztéshez biztosítja a forrásokat, ugyanakkor *az üzemeltetés feltételét rontja*, hogy ennek érdekében az emberi tőkét a maga tulajdonaként kezeli.

Ennek a dilemmának a szemszögéből tárgyalja a könyv zárófejezete a „létezett szocializmus” rendszerét mint olyan nagyüzemet, amely emberi tőkével való gazdálkodásra képződött – s amelynek vesztét is ez okozta.

